

Բնագր

1918

1968

ՅԻՄՆԱՄԵԿԿ
ԲԱՅՎԱՍՏԱՆԻ ԲԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

digitised by A.R.A.R.®

پاكين
 مجلة شهرية ، أدبية وفنية علمية
 مدير المسؤول
 السيد ارتين كارليك فزانجيان

•

PAKINE
 REVUE MENSUELLE
 LITTÉRAIRE & ARTISTIQUE
 Propriétaire
 Dr. A. KAZANDJIAN

•

Բ Ա Գ Ի Ն
 ԱՄՍԱԳԻՐ
 ԿՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
 ԵՒ ԱՐԹՆԵՍԻ

ՀԱՐԻՑ ԽՍՐԱԳԻՐ

Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ
 ԽՍՐԱԳԻՐ

Գ. ՍՆԱԳԵԱՆ

ԽՍՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
 ԱՆԳԱՍՆԵՐ

Յ. ԳԵՂԱՐԻ
 Տ. ՈՍԿՈՒՆԻ
 Բ. ՓԱՓԱՋԵԱՆ
 Ն. ՊԱՐԹՆԻՅԱՆ
 Ժ. ԱԹԱՐԵԱՆ

ՀԻՄՆԱԳԻՐ ԱՆՊԱՍՆԵՐԸ
 † ԵՂ. ՊՅՈՒՋԵԱՆ

Խմբագրութեան հասցէ
G. SASSOUNI
 Rue Sélim Boustani,
 Beyrouth-Liban
 Հեռաձայնի թիւ 296898

ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՈՒՆԻՒՆ

- Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ
- Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ
- ՕՀԱՆ ԿԱՐՕ
- ՄՈՒՇԵՂ ԱՒԵՏԻՍԵԱՆ
- Յ. ՕՇԱԿԱՆ
- Գ. Խ. ՉԱՐԴԱՊԵՏ
- Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ
- Ն. ԱՂՐԱՆԵԱՆ
- Վ. ԹԷԲԵԱՆ
- Լ. ԲԱՇԱԼԵԱՆ
- Ռ. ՈՐԲԵՐԵԱՆ
- Մ. ԻՇԵԱՆ
- Ն. ՊԷՇԻԿՔԱՇԼԵԱՆ
- Ն. ՊԱՐԹԵՒԵԱՆ
- Ն. ԶԱՐԵՈՒՏԵԱՆ
- Ժ. ՅԱԿՈՒՅԵԱՆ
- Յ. ԳԵՂԱՐԻ
- Ժ. ԱԹԱՐԵԱՆ
- Ն. ԱԱՐԱՅԵԱՆ
- ԵՂ. ՊՅՈՒՋԵԱՆ
- Յ. ՄԿՐՏՉԵԱՆ
- ՅՈՎՀ. ՇԻՐԱԶ ✓
- Ա. ՍԱՀԱԿԵԱՆ
- ՎԱԶԳԵՆ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
- Ա. ՆՈՒՐԵԱՆ
- Ա. ՀԱՅԿԱԶ
- Ա. ԵՐԿԱԹ
- Ա. ԳԱՐՕ
- Կ. ԻԻԼԻԻՊԷՅԵԱՆ
- Գ. ԹՈՐՈՍԵԱՆ
- Ա. ԱՐԾՐՈՒՆԻ
- Ն. ՎԻՐԱՊԵԱՆ
- Պ. ՍՆԱԳԵԱՆ
- Լ. ՄԿՐՏՉԵԱՆ

413

Բազմը

ԱՅՍԱԳԻՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՎ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

Է. ՕՍԻՐ, ԹԻՒ Ճ-Գ

ՄԱՅՈՍ - ՅՈՒՆԻՍ 1966

ՊԵՐՏԻՐ

ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ԱՐՇԱԼՈՅՍԸ

Այսօր, երբ կը տօնենք Հայաստանի անկախութեան Յիսնամեակը, երկար տարիները կը սրբուին հօրիզօնէն, ու հոն կը շողշողայ Ազատութեան Արշալոյսը, որ Մայիս 28-ին կը բացուէր Արագածի բարձունքին:

ՄԱՅԻՍ 28:

ԱՆԿԱՆ ՀԱՅՐԵՆԻՔ:

ԵՌԱԿՈՅՆ ԳՐՕՇԱԿ:

Ազատագրական արիւնոտ գուպարներու ընթացքին, հերոսական արարքներով նամբայ կտրեց, անցաւ հայ ժողովուրդը, վերածնունդի երազանքը իր հոգիին մէջ:

Գոյութեան պայքարի տառապագին հարիւրամեակներ ապրեցաւ ան ու չկորսնցուց իր *լինելիութեան* աննկուն կամքը:

Գալարուեցաւ բռնութիւններու, հալածանքներու եւ կոտորածներու ալիքներուն մէջ, սակայն կառչած մնաց իր հայրենիքին, եւ յուսաց որ օր մը «վարդաքեղեղ արշալոյսը» պիտի բացուի Հայոց լեռներուն վրայ:

Պաշելութեան մինչեւ *յարութիւն*՝ տասնամեակներն ու հարիւրամեակները կորսնցուցին իրենց նշանակութիւնը, որովհետեւ հայ ժողովուրդը յուսափառ ճամբորդն էր ու կը հաւատար իր ապագային, կը տոկար:

Ու պատահեցաւ, որ 1915-ին, ցեղը սպաննելու ելան եւ անոր կէտը սրախողխող ըրին ցեղասպանութեան անապատներուն մէջ... Բայց հայ ազգը մարտի իջած էր վնասկան կամֆով: Կ'ընթանար Ազատութեան արիւնալի ճամբաներէ:

Գաշնակցութեան կարմիր դրօշին տակ՝ եղաւ ՖԵՏԱՅԻ ու հերոսական մեծ արարքներով ազատութեան ջահը վառեց աշխատանք հայութեան սքտին մէջ:

Ֆետայական խումբերը կամաւորական գունդեր դարձան, իջան ազատամարտի դաշտը 1914-1916 թուականներուն, ու մահացու հարուածներ տուին թուրքին, որ հեռացաւ վասպուրականէն, Տարօնէն եւ Կարինէն:

Արեան դէմ արիւն...

Ազատութեան եւ գոյութեան ամէնօրեայ կռիւ՝ անձնորացութեամբ, երկաթէ կամֆով: Եւ սակայն Հայ ազգը, գոյամարտի ընթացքին, մնաց միմակը, բարեկամներէ գուրկի, թշնամիներով շրջապատուած: Իր պատմութեան վերջին օրերը չարագուշոյ փոթորիկներ բախեցան Արարատեան աշխարհի դռներուն: Հայ ժողովուրդը իր խումբերը գունդերու վերածեց, գունդերէն *ազատարար բանակ* կազմեց, սպարապետ, գորավար եւ խմբապետ ունեցաւ եւ իջաւ մեր օրերու Աւարայրը... Սարդաւրապատ, Արարան, Ղարափիլիսէ...

Իմացեալ մահը Անմահութիւն նկատուեցաւ, ու ամբողջ ժողովուրդ մը իր կեանքը դրաւ Հայրենիքի գոհասեղանին, գոհեց իր ընտիրները եւ յազօթեց թշնամիին:

Մայիս 28-ին, երբ յաղթանակի գանգերը կը հնչէին էջմիածնի գմբէթէն մինչեւ հեռաւոր վանքերն ու գիւղերը, ծիածան մը կամար կը կապէր Արագածի գագաթին:

ԵՆԱԳՈՅՆ ԴՐՕՇԱԿ:

ԱՆԿԱԽ ՀԱՅՐԵՆԻՔ:

ՄԱՅԻՍ 28: ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ...

Ու Հայ ժողովուրդը ճամբորդ՝ դէպի իր վառ ապագան:

4. ՍԱՍՈՒՆԻ

Մ Ա Յ Ի Ս 28

*****

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՅԻՍՆԱՄԵԱԿԷ

Հայաստանի վերածնությունը մեր դարուն պատմական ամենէն նշանակալից մեծագործութիւնն է, որ կարելի պիտի ըլլար արձանագրել 1918-ին, առաջին աշխարհամարտի ընթացքին:

Յարութիւնը իաչեալ Հայ ժողովուրդին, արիւնլուայ, անպատմելի ցեղասպանութենէն ետք, անկարելի հրաշք մը այդ օրերուն:

Յարութիւն մը վեց հարիւր տարիներէ աւելի բռնատիրուած, կոտորակուած, անասելի հալածանքներու եւ կոտորածներու ենթակայ Հայ ժողովուրդին, ինքնին Ազատագրական ինքնաշարժի մեծագործութիւն մըն էր, որ արձանագրուեցաւ պատմութեան էջերուն մէջ, իբրեւ Հայ ժողովուրդին արեան գին, կորովի արդիւնքը, հերոսական զոհողութեանց փառապսակը, Իր սեփական ուժով, միս-մինակը, բարեկամներէ զուրկ, թշնամիներէն չըջապատուած, Հայ ժողովուրդը իր ապրելու յաւիտենական կամքը պարտադրեց արիւնալի ջատսին:

1918 Մայիս 28...

Մեր նոր պատմութեան յաւիտենական թուականը: Մեր լինելութեան զրուականը: Նոր հայութեան մեկնակէտը՝ դէպի գալիք դարերու նոր արշալոյսները:

Եթէ, յիսուն տարի առաջ, զոյսմարտի այդ օրերուն, «Վարդապետիկ Արշալոյս»-ը չէր Մայիս 28-ը, սակայն փրկարար արշալոյս մը եղաւ մեր խաւար կեանքին: Արշալոյսը մեր Անկախութեան եւ Ազատութեան: Այդ հորիզոնէն դէպի գալիք դարերը հրաշափառը, արեւափայլը, ազատաշունչը ինքնին պիտի ըլին առաջին արշալոյսէն:

Այն պայմանները որ ապրեցաւ Հայ ժողովուրդը 1918-ի Յունուարէն սկսեալ, հրաշքի համազօր նկատուեցաւ զուրսէն զիտողին համար: Նոյնիսկ մեր աղջակիցները, որոնք արիւնալի դուռարներուն մէջ չէին, կամ արտասահման կը զտնուէին, հրաշք նկատեցին եղածը...

Մինչդեռ երկարատև է տոտապահին երկունքի մը, ազատութիւն կամ մահ ինչույնից վաղըներու, փոթորկալի դուպարներու արդիւնքն էր Մայիս 28-ի մեծալործութիւնը: Երկունքներուն ամէնէն արեւնալի փուլերէն անցնելէ ետքն է, որ պիտի ծնէր Մանուկ Հայաստանը...

Հայ ազատագրական շարժումներու փուլերը ծանօթ են ընթերցող Հասարակութեան: Մէկ դարու պատմական անցքերը չենք կրնար համարել այս պարագային: Բայց պատմական թուականներու եւ Հայ ժողովուրդի ճակատագրերը ի՞նչու ենք ընդհանրապէս անհետացրել: Բէ որքան անիրաւ եղած է ճակատագրերը, երբ հարցը Հայ ժողովուրդի բարձր տեղիներու կամուրջներէն անցած է:

1827-1828 թուականներուն, ոտու բանակները կը գրաւեն Արարատեան աշխարհը: Պարսկաստանը կը հեռանայ Արեւելեան Հայաստանէն: Հայ զեկտօմարները նոյնիսկ խոստում ունին ինքնաւար Հայաստան մը ունենալու:

Արդիւնքը դէտէք:

Գրաւուած վայրերը կը դառնան Երևանեան նահանգ, փոքրագոյն մասնիկը Ռուսական կայսրութեան:

1828-ին, ոտու բանակները կը գրաւեն Կարբը, Արտաշանը, Բասէնը եւ էրզրումը: Թրքական բանակը Չախալուստ է: Արեւմտեան Հայաստանի ինքնավարութիւն պիտի տրուէ, այսպէս ոտու բանակները պիտի չհեռանան գրաւուած վայրերէն:

Արդիւնքը դէտէք:

Տարի մը ետք, 1829-ին, ոտու բանակները հեռացան Արեւմտեան Հայաստանէն, իրենց հետ տեղահանելով Հայ ժողովուրդը, որ պիտի դար չէնցնելու Ախուրաբան, Ախալքալաքը եւ Քիֆիսը... Իսկ Հայաստանը, 1829-30-ին, անկախ

պետութիւն պիտի դառնար, կէս միլիոն բնակչութեամբ: Ծակատազիր, հոկաժարտ շահեր, ի՛նչ կ'ուղէք՝ ըսէք: Պատմութիւնը կատարուած իրողութիւնը արձանագրեց:

1850-ական թուականներու եւ Սեւաստափոլի պատերազմին ու արդիւնքներուն վրայն անցնելէ, Բարեաշտկամ խօսքերը, բարենորոգման առաջադրանքները, պարզօրէն օրօրներ դարձան:

1877-1878-ին, Ռուս բանակները կրկին հասան էրզրում, Մշոյ դաշտ, ու Կ. Պոլիս, (Սան Սթեֆանօ)... Ու ստորագրուեցաւ Սան Սթեֆանօյի դաշնագրերը, որուն 16-րդ յօդուածով Արեւմտեան Հայաստանը առանձին վարչութիւն պիտի ունենար եւ Հայաստանը բարենորոգման պիտի արժանանար: Ծակատազրի տախտակը չըջեցէք: Քանի մը ամիս անց, Պերլինի ժողովը պիտի դուժարուէր: Ռուսաստանի բազմակնք պիտի չըթափէին: Արեւմտեան Հայաստանը գրաւող զօրքերը ետ պիտի քաշուէին, ու Հայերը պիտի ունենային Պերլինի վեհաժողովի 61-րդ յօդուածը, Հայաստանի բարենորոգման վճիռով, եւ... վեց մեծ պետութիւններու հսկողութեամբ: Արդիւնքը կոտորածներու շարքն էր, որոնք մինչեւ այսօր, դա՛նտութեամբ արձանագրուած կը մնան Հայ սերունդներու սըրտերուն մէջ:

Ու այդ թուականներէն ետք, կը սկսի Հայ Յեղափոխական ազատագրական շարժումը՝ արեւնալի, հերոսական, լիմեղ-չլիմեղու վճռականութեամբ, կարմիր դրօշով, որ պիտի հասնէր մինչեւ Սարղարապատ, Մայիս 28-ին, ու պիտի դառնար ազատութեան եւ անկախութեան Եռագոյնը:

Հարիւր տարիներ անցան յոյսի ու սպասման անորոշ ճամբաներով (1800 - 1890):

Պատմութեան կամուրջներէն տնայանք արագ, ու ինքզինքնիս գտանք 1908 - 1914-ի թրքական սահմանադրութեան շրջանին մէջ: Ու պատահեցաւ պատմական ամէնէն նշանակալից, ապագայով

յուսույթի, միջազգային տարողութեամբ վճռական որոշում մը՝ որ Արեւմտեան Հայաստանը կը դնէր վերածնունդի հաստատու ճանապարհի մը վրայ: Թօնքս Պաշտօնական պատերազմի արդիւնքին մասին է (1912-1913):

Մեծ պետութիւնները եւ Թուրքիան Ռուսաստանի ստաջարկը կ'ընդունէին 1914 Յունուար-Փետրուարին: Արեւմտեան Հայաստանի վեց նահանգները երկու շրջանակի կը բաժնէին եւ բարենորոգումներն ու ինքնավարութիւնը գործադրելու պերպար յերկայացուցիչները կ'ըլլային Նորվեկիացի Հոֆը եւ Հօլմեյստի Վէսթէննէլը:

Հարիւր տարուան անյուսույթի դիպերումներէ ետք, 1914 Յունուար-Փետրուարին, կ'առնուէր վճռական որոշումը եւ որոշումը գործադրութեան կը դրուէր անմիջապէս: Հոֆ եւ Վէսթէննէլը արդէն կը գործէին իր ինքնավարութեան առաջին օրերը ապրող Արեւմտեան Հայաստանի մէջ:

Իոյց... Այս ճակատագրական բայցը, այս անգամ, աւելի զատածօրէն ցցուեցաւ Հայ ժողովուրդին առջեւ: Հաշիւ Եւրոպայի լիազօրները կործին ողբում պայթեցաւ 1914-ի պատերազմը, ու Թուրքիան, նոյն տարուան Հոկտեմբերին, պատերազմի մասու Ռուսաստանի դէմ: Հոֆ եւ Վէսթէննէլ իրենց երկիրները ճամբուեցան: Ու դժոխային խաւար մը իջաւ հայ կեանքին վրայ:

Վեց ամիսը այնքա՞ն կարճ էր գործունէութեան դրուած այդ պատմական արարքը հիմնաւորելու, որ մեր ժամանակակից պատմութեան էջերուն մէջ հասնուի կը միշտի որպէս անցողական դրուապ:

Ապրիլ 24...

1915-ի ցեղասպանութեան պատմութիւնը դարերը եւ գալիք դարերը իրարմէ կը բաժնէ խաւարոյնի դժոխքով մը:

1914-1916: Երկու տարի ցեղ մը կ'ենթարկուի սպանդէ, ու ցեղին մէկ մասը, դժամ ուղորւմներով, գոյութեան պայքարը կը մղէ:

Մեռնող հայը եւ Յարութեան ձգտող հայը, նոյն օրերուն, գրեթէ իրարու կողքին կը քայլեն:

Տեղ մը հայ զանգուածները արիւն կը քամէին, սպանդի ճանապարհներուն վրայ անհաշիւ դիակներ կը թաղէին, կամ կիլիչ անապատներուն մէջ աւազ կը դառնային, հայութեան կտակելով գանկերու ահռելի բուրգ մը, պատմութեան մէջ շարձանագրուած սուգի յուշարձան մը...

Ուրիշ տեղ մը, արիւնալի գոյամարտ՝ Վասպուրականէն Սասուն եւ Տարսն, Նապին Գարահիսարէն Ուրֆա եւ Մուսասազ: Նահատակ ու վերապրող քով քովի:

Անդին հայ կամաւորական գունդերու խիզախումները դէպի Արեւմտեան Հայաստան, փրկարար դօտի մը այն զանգուածներուն համար, որ առկալին եաթաղանին զոհ գացած չէին:

Ու ահա, 1916:

Թուրքիան ջախջախում ու հեռացած է Վասպուրականէն, Տարսնէն, Սասունէն, Պիթլիսէն, Էրզրումէն, Երզնկայէն, Բաքերդէն եւ Տրապիզոնէն: Հայոց մնացորդացը, կոտորակուած, բայց տէրն է այն սահմաններուն, որ հետագային Սեւրի դաշնագրի սահմանները պիտի ըլլային:

Արիւնաներկ Հայաստանը, խաշ հանուած՝ կը պատրաստուէր ՅԱՐՈՒԹԻԻՆ առնել, իր անմահութիւնը աշխարհին հուշակելու համար:

Նոյն օրերուն, հայ ժողովուրդի մէկ միլիոն նահատակները մահուան ճանապարհներուն վրայ են: Մահը սիրուած է իրենց անցած ուղիներուն վրայ, ու մահ կայ իրենց առջեւ, անյոյս, անտէր, ու Աստուծմէ գուրդ...

Կեանքի երկու երեսները...

Մահ եւ Ազատութիւն:

**ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ**

Մահ եւ Ազատութիւն իրարու զուգահեռ քաղցրին 1914-1916-ի տարիներուն :
Մահուան ճանապարհը հասաւ Տէր-
Ջոր :

Ազատութեան ճանապարհը եղաւ հե-
րոսական, տառապանքներով լի : Յաջո-
ւորութիւններն ու ձախուղանքները իրարու
յաջորդեցին, ամէնօրեայ, արագ ու ան-
նկարագրելի : Ու այդպէս ալ, զրեթէ
աննկարագրելի մնաց մեր պատմութեան
էջերուն մէջ : Քանի մը դարաւազ, տխուր
դէպքի մը արձագանքը, ու մնացածը ե-
ղաւ հեւքոտ ճանապարհ մը, ուր ճանա-
պարհորդը ժամանակ շունեցաւ իր շուրջը
նայելու, իսկ տեսարանին վկաները շատ
հեռու էին, աչքի վկայութիւն մը իսկ
բերելու այն անուն ճիգին, որ 1916 -
1917-ին կը կատարուէր զբաւուած Արեւ-
մուտահայաստանի մէջ, է ինչպէր Աղաս
հայրենիքի մը :

Արեւմտահայութիւնը, 1915 - 1917
թուականներուն, երեք տարի, բաժնուած
մնաց երկու հատուածներու, իրարմէ
շատ տարբեր նկարագրով եւ պատկերով :
Կովկաս ապաստանած զանդուածները ե-
ղան գաղթական, որք ու սքրանոց, եւ
ցիր ու ցան բազմութիւն, առօրեայ ապ-
րուստ մը ճարելու մտահոգութեամբ :
Այս զանդուածը հարիւր յիսուն հազար
շունչ ունէր :

Երկրին կառչած մնացին մօտ հա-
րիւր յիսուն հազար արեւմտահայեր, իր-
րեւ իրենց օճախին տէրը, աւելին՝ իր-
րեւ Հայրենիքին տէրերը : Եթէ առաջին
զանգուածի մեծամասնութիւնը որբեր է
և կիներ է կը բազկանար, երկրորդ զան-
գուածը, որ երկիր կը մնար, մեծամաս-
նութեամբ տղամարդիկ էին, զինուած ու
կողմակերպուած էին, ընկիւփներ ու-
նէին, և շարունակողը կը հանդիսանա-
յին Հայ ազատազբազան շարժումին :
Այսպէս, Բասէն, Ալաշկերտ, Բունալուեխ
- Մալազկերտ, Վանի շրջանը, Ռնուս եւ
Մուշ (ազատուածները) իրենց տեղերը

կը մնային, պատերազմին իրենց մաս-
նակցութիւնը կը բերէին եւ երկրի ներ-
քին կեանքին մէջ ինքնապաշտպանու-
թեան մարտական դործողութիւններուն
լծուած էին :

Երկրի կենսունակ կեանքը կը վե-
րընձիւղէր հետզհետէ : Մարտական ու-
ժերու թեւերը կ'երկարէին մինչեւ Պիթ-
լիս, Էրզրում, Երզնկա, Սարբերդ և
Տրոպիզոն :

Հայաստանի սահմաններն էին, որ
տրեւնով կը դժուէին :

**ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՅԵՂԱՓՈՒՅՈՒԹԻՒՆ
ՆԻ ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ Ա. ՀԱՄԳՈՒՄԱՐԸ**

Միջկուսակցական եւ միջ-ցեղային
հակամարտութիւնները խոչընդոտ կը
հանդիսանային կողկասահայութեան՝
աղղային հաւաքականութիւն մը դառ-
նալու եւ իր աղղային կեդրոնը ունենա-
լու : Իրարհակացողութիւնն ու ինք-
նակազակերպումը շատ դանդաղ կ'ըն-
թանար ուսումնականութեան մէջ : Մինչդեռ,
արեւմտահայութիւնը, առանց իր հին
քաղաքական ուղին կորոնցնելու, աւելի
յստակ գաղափար ունէր արեւմտեան
Հայաստանի մեւաւորման մասին, և, հե-
տեւորաբար՝ աւելի արագ ինքնաձիգի-
ւելու եւ հաւաքական կամք մը հրապա-
րակ բերելու ընդունակութիւն մը կը
ցոյցնէր :

Արեւմտահայերը, յիզարիտութենէն
անմիջապէս ետք, հաւաքական մար-
մին մը ստեղծելու աշխատանքին ձեւ-
նարկեցին : Թէ՛ երկրի կազմակերպու-
թիւնը եւ թէ՛ մանաւա՛նդ, կողկասի
զանազան մասերու մէջ զոյրութիւն ու-
նեցող պալթականական մարմիններու
անկանոնութիւններն ու հակամարտու-
թիւնները օտարողական կը դարձնէին
համապումարը : Թիֆլիսի մէջ հաւաք-
ուած արեւմտահայերը, հրապարակային
ժողովի մէջ, յանձնախումբ մը ընտրե-
ցին, որուն կը մասնակցէին Արամ, Վ.
Փափաղեան եւ Անդրանիկ, ու պարտա-

դրեցին անմիջապէս հրաւիրել Արեւմտա-
հայերու Ա. Համազումարը: Այդ ուղղու-
թեամբ ընտրական հրահանգներ զրկուե-
ցան թէ՛ կովկասի եւ թէ՛ երկրի բոլոր
կարեւոր շրջանները, իրենց պատգամա-
ւորները ընտրելու եւ զրկելու Համազու-
մարին:

Արեւմտահայոց Ա. Համազումարը
բացուեցաւ Մայիս 6-ին, Երեւանի սէջ,
ու տեւեց մօտ տաս օր: Կը մասնակցէին
նէ պատգամաւորներ, որոնք, բայց սէկ
Քանիներէն, օրինաւոր ընտրեալներ
էին: Երկրէն շատ քիչ պատգամաւորներ
կրցած էին գալ, բայց անոնք իբրեւ
կրկրի ներկայացուցիչներ՝ աւելի կշիւ
ունէին:

Հսկողակ անոր որ դրուուած Ա-
րեւմտեան Հայաստանի մէջ դործող
միակ քաղաքական կուսակցութիւնը Հ.
Յ. Դաշնակցութիւնն էր, այսուհանգերձ,
Արեւմտահայ Ա. Համազումարին կը
ստանակցէին բուսական թիւով Հնչակ-
եաններ, Թասկապարներ եւ Ս. Դ. Բոր-
չեւիկներ, որոնք կովկասի ցիրուցան ու-
րեւմտահայ գաղթականական բեկորնե-
րու մէջ իրենց պոլութիւնը պարտ էին:
Կուսակցական լախարտութիւնն ու բու-
լոր հոսանքներէն հաւաքական կամք մը
ստեղծելու մտահոգութիւնը՝ մզած էր Հ.
Յ. Դաշնակցութիւնը ընդատել կրթաւոր
Համազումարի այդ կազմին: Դաշնակցա-
կան պատգամաւորներու թիւը մէկ էր, իսկ
մնացեալները միւս հոսանքներուն կը
պատկանէին:

Համազումարի դիտաւոր օրակար-
պերն էին.

- 1.— Գաղթականական գործի ներկայ
գիծակը.
- 2.— Գաղթականական պործի կազ-
մակերպումը.
- 3.— Քաղաքական կացութիւնը եւ ա-
րեւմտահայերու բաղձանքը:

Գաղթականական գործը խոտորէն
քննադատուեցաւ Համազումարի մէջ,
եւ որոշուեցաւ. ա) Գաղթականական բու-
լոր աշխատանքները կեդրոնացնել մէկ
մարմնի ձեռքը. բ) Ստեղծել Արեւմտա-
հայ խորհուրդ մը, որ գերազանցապէս

այդ գործով պարզի եւ Համանմանութիւն
ստեղծէ գաղթականական մարմիններու
հսկայ ցանցին մէջ. գ) Այդ մարմինը
պիտի ճանչցուի իբրեւ միակ ներկայա-
ցուցիչը ամբողջ արեւմտահայերու եւ իր
էնթրալը պիտի ունենայ բոլոր տնի պոր-
ծերուն վրայ, որոնք տնտեսական, որբա-
նոցային եւ գաղթականական անուան
տակ կրնան կապ ունենալ արեւմտահա-
յերուն հետ:

Կաղական կացութիւնը քննութեան
տնելով, Համազումարը ծանրացաւ
Հայկական Դատի հետապնդման վրայ,
բայց նկատելով որ այդ խնդիրը հա-
սազային քաղաքական բնոյթ ունէր,
բաղաւաք յայտնեց որ Արեւմտահայ
խորհուրդը բազմաք Հսկատէ քաղաքա-
կան սարքս մը պայպպաս Դատը հո-
տապնդու առանձնապէս, այլ քաղա-
քական կուսակցութիւններու եւ հասար-
կային քաղաքական սարքսներու միջո-
ցաւ ձգտի հասնելու իր քաղաքներուն:

Սրբ հասազումարը ճոռարկեց Ա-
րեւմտահայ Խորհուրդի ընտրութեան,
բուսական մեծ գծաւարութիւններու բա-
խցաւ: Համազումարին մասնակցող
պոքրիկ հոսանքները կը պահանջէին Հ.
Յ. Դաշնակցութեան չափ հաւասար տեղ
պրահել կազմութիւնը ժարմին մէջ, որ 15
հոպիէ պիտի բաղկանար: Իրական ուսե-
րու համեմատական դասաւորումը տն-
ըմբանելի ու անընդունելի էր Դաշնակ-
ցութեան հակառակորդներուն համար:
Շատերու մէջ ճիշ մը կը նկատուէր
պայթեցնելու Համազումարը եւ ցրուիլ
առանց մարմին մը ընտրելու: Սակայն,
Քանի մը օրուան երկար ու ճիշ բանակ-
ցութիւններէն ետք, հնարաւոր պործաւ
Արեւմտահայ Խորհուրդի ընտրութիւնը,
գլխաւորաբար Դաշնակցութեան գիշողու-
թեան եւ շրջանակցութեան շնորհիւ:
Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որ Համազու-
մարի 41 ձայներն իրեն հետ ունէր, աը-
ւաւ 8 հոգի, իսկ մնացած 23 ձայնիւրը,
երեք հոսանքներու պատկանող, տուին 7
հոգի: Այդ 15 անձերու ցանկը քուէար-
կուեցաւ ընդհանուր Համաձայնու-
թեամբ:

Սակայն այս խորհուրդը պորձադիր մարմին մը չէր: Համապատասխան սրտում հաստատու, խորհուրդէն ըստրուեցաւ Ծ ռոպինոց պորձադիր իշխանութիւն մը, որ կոչուեցաւ Երևանի Կարմիր Սրբա- յայտ: Հաստատարի փակուածն անխա- պէս օտք, ըստրուեցաւ այդ պորձադիր մարմինը, որուն մէջ մտան Հետեւալ անձնաւորութիւնները.— Վ. Փափազեան (Իսա.), Արտ. Գարրիկեան (Իսա.), Ս. Ծէր Աջաբեան (Իսա.), Հ. Կալիկեան (Հնշ.) եւ Կ. Սասունի (Իսա.): Արեւ- մըտահայ այս Բիւրօն ստանձնեց ի կա- տար ամէլ Համապատասխան կայացուցած որոշումները:

Երկրի մէջ իրաւասու մարմիններ դրուելու ունէին եւ գործիւն տէրն էին: Ինչ որ պէտք էր կենսի կոչել, այդ ալ Կոմիտէի մէջ զրուած պայտակա- նութեան Համապատասխան մարմինն- բուն կազմակերպումն էր: Կրեթէ բոլոր վայրերու մէջ կազմակերպուեցան Արեւ- մըտահայ Բիւրօններ, որոնք կ'ենթար- կըէին կեդրոնական գորձադիր Բիւրո- մին:

Այս կազմակերպական աշխատանք- ները հազիւ ձեւ ու կերպարանք ստացան 1917-ի աշնան, երբ քաղաքական դէպ- քերը եկան փոթորկալի նոր շրջան մը բանալու մեր առջեւ, ու մեր մտահոգու- թիւնները լարեցին այդ ուղղութեամբ:

Ռուսական յեղափոխութեան դայ- թիւնն երկու ամիս ետք միայն, ազգային խորհրդակցութիւն մը տեղի ունեցաւ Թիֆլիսի մէջ, ուր Հնարաւոր շեղաւ տղ- դային կեդրոն մը ստեղծել, ալ որոշ- ւեցաւ գումարել, օրինական ճանապարհ- ճով, ազգային Համագումար մը, որ տեղի ունեցաւ 1917-ի աշնան, ու միայն Հոկտեմբերին իրականութիւն դարձաւ Ռուսահայոց Ազգ. Խորհուրդը, իբրեւ Ազգային կեդրոնական Մարմին մը: Այս Համագումարին կը մասնակցէին 15 արեւմտահայ պատգամաւորներ, որոնք Արեւմտահայ Խորհուրդի 15 անդամներն էին: Պատգամաւորական ժողովի կազմը կը բաղկանար մօտ 230 ներկայացուցիչ- ներէ: Ազգային Խորհուրդը կազմուելէ

Տօգր. Բ. Զարիրի

ետք, ժամանակը շատ կարճ էր: Դէպ- քերը դաճափութօրէն ընթացան:

ԱՐԵՎԻՄՏԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Ռուսական յեղափոխութիւնը իր ս- րուչ դիրքը շնչեց Արեւմտեան Հայաս- տանի վերաբերմամբ: Այդ անորոշ կա- ցութիւնը վերացնելու Համար, Իսախա- զութեան ակնաւոր գործիչներէն Տօգրի. Զարիրի մեկնած էր Պետրոկրաս՝ Կե- րենսկիի ժամանակաւոր կառավարու- թեան առաջարկներ ներկայացնելու: Տօգրի. Զարիրիի աշխատանքները յան- վեցան որոշ եզրակացութեան մը, 1917-ի աշնան: Կերենսկիի ժամանակաւոր կա- տարութիւնը որոշեց նկատել Արեւ- մըտահայաստանը մէկ ամբողջութիւն, ինքնավար երկրամաս մը, ռուսական տիրապետութեան տակ: Արեւմտահա- յաստանի ընդհանուր նահանգապետ նը- շանակուեցաւ Զօր. Աւերիանով, օդնա- կան՝ Տօգր. Զարիրի:

Արեւմտահայաստանը, որքան ալ իբրեւ ամբողջութիւնն մէկ երկրամաս նկատուէր ուստական կառավարութեան աշխին, ներքնապէս բաժնուեցաւ շորս նահանգներու, Վասպուրականի, Տրսպիղոնի, Էրզրումի եւ Տարսի նահանգներու: Այս վերջին նահանգին միացաւ Ալաշկերտի դաշտը եւ Խնուսի գոտաւը, սյունք էրզրումի նահանգի մասերն էին: Այս նահանգներու նահանգապետները կը նշանակուէին Ձօր. Աւերիանովի եւ Չաւրիեւի կողմէ: Պէտք է ըսել, որ տնտէք չեմ պիտեմ ինչ հաշիւով, նախնորութիւնը կու տային ռուսներուն, որոնք զաշտնաւան մը կը հաստատէին Քիֆլիսի այսինչ կամ այնինչ փողոցին մէջ, բազմաթիւ պաշտօնեաներով, իսկ երկրորդ, բարերարտարոր, ունէր իր կառավարիչները, կամ այդ ուս նահանգապետներու օգնականները, որոնք իսկական զործի վարողներն էին: Քանի մը երկրորդական ուս կառավարիչներ կը դառնուէին Էրզրումի շրջաններուն մէջ, ու բաւական անհամութիւններու տեղի կու տային:

Կոստի Համբարձումեան նշանակուեցաւ Վասպուրականի նահանգապետի օգնական, Տ. Աղամալեան՝ Էրզրումի, Կ. Սասունին՝ Տարսի:

Բնական է, մէկ քանի ամսուան ընթացքին կարելի չէր ազատել Արեւմտահայաստանը ուս զօրավարներու ազդեցութենէն: Սակայն, կամայականաց տնտէք սկսան տեղի տալ, եւ Արեւմտահայաստանի կառավարական վարչութիւնը ամբողջովին հայացաւ: Վասպուրականի եւ Տարսի նահանգներուն մէջ գրեթէ ուսական ազդեցութիւն չմտաւ: Իսկ Էրզրումի եւ Տրսպիղոնի նահանգներու պաշտօնէութիւնը տակաւին իր մէջ բուլմաթիւ հին կառավարիչներ կը հաւուէր:

Այսպիսով, Արեւմտահայաստանի այն հասարակական եւ կուսակցական մարմինները, որոնք ազգային վարչութիւններ էին, առանց պետական իշխանութեան, հիմա կը դառնային պետական

իշխանութեան օրգաններ, կառավարական բոլոր իրաւասութիւններով: Մենք կը մտնէինք մեր բնականոն հունին մէջ: Նախրու Փիղիքական եւ բարսյական ուժը յարաճուն կերպով կ'աւելնար, իսկ ցիրուցան քրդական եւ թրքական տուրքերը տեղի կու տային, կը կծկուէին եւ սեռնաթափ կ'ըլլային որոշ յատկանշութիւններէ:

Սակայն այս աշխատանքները իրենց սաղմնային վիճակի մէջն էին, երբ բոլոր կամ էր Հոկտեմբերի բուլեւերկեան յիզափոխութիւնը, ստեղծելով ընդհանուր անխնայանքիւն մը: Այդ պարագաներուն, երկրի իշխանութեան իրաւասութիւնները կը լայննային եւ ինքնաբերաբար կը հասնէին տեղ մը, ուր մենք ինքնաբերաբար անկախ էինք, տէր դառնալով իւր կառավարական, եւ զինուորական, եւ տնտեսական բոլոր հաստատութիւններուն: Տը Փակիտօ անկախութիւն:

Ձօր. Աւերիանովը եւ իր նշանակած նահանգապետները կը մնային Քիֆլիսի մէջ, իբրեւ Խուսիսի անուանական շուքը: Խուսաստանը կը շեռանար մեր Էրկրէն: Մենք ժողովուրդը կը մնայինք այն ամբողջ հարստութեան եւ ապարտին, զորս Խուսաստանը կը թուրքաբաւարականի ճակատներուն վրայ:

Կովկասի մէջ, բացի զինուորական զօրաշարժէն, մտաւորականութեան եւ բրիտանացիութեան զօրաշարժ յայտարարուեցաւ, ու հարկերատր ու հաղաբար նուիրուած ուժեր ճամբայ ինկան զէպի Արեւմտահայաստան, միանալու այնտեղ զործող ուժերուն, զրութիւնը զիմադրակելու համար:

Նոյեմբեր, Դեկտեմբեր եւ Յունուար ամիսները ետուն զործունէութեան, զինուորական ու վարչական կազմակերպութեան եւ ուժերու հաւաքման շրջանները դարձան: Բայց զործը այնքան մեծ էր, եւ կէս միլիոնի հասնող բանակի վերուստ անկախ ցնցող, որ անկարելի էր ամուր շէնք կառուցանել՝ լքուած ամբողջ երկիրը կանգուն պահելու համար:

Արեւմտահայաստանի վերջին օրերը

**ԲՈՂՇԵՒԻԿԵԱՆ ՅԵՂԱՇՐՋՈՒԲԱՆ
ՀԵՏԵՒԱՆՔՆԵՐԸ**

Արեւմտաւայտաստանի նահանգապետութեան կազմակերպութեան նախաստան աշխատանքները հազիւ իրենց հունին մէջ ստատ էին, երբ պայթեցաւ բուշուրիկան յեղափոխութեանը եւ հրահրուեցաւ Կովկասի եւ Արեւմտաւայտաստանի կացութիւնը: Առանց ուրիշ արեւոյթներու վրայ մանրամասն կանգ առնելու, կ'արժէ քանի մը խօսք ընել Կովկասեան ճակատի ուսական զօրքի մասին: Ինչպէս ուրիշ ճակատներուն, նոյնպէս Կովկասեան ճակատի վրայ դրանք ուսական զօրքերու մէջ քննութեան նիւթ դարձած էր շահաւորակ առանց հողային գրաւուկներու եւ առանց հատուցանելու ինչորք: Լենինի արեւմտեանները զօրքի մեծամասնութեան որոնք մօտիկ էին, որովհետեւ կարճ էին եւ հասկնալի՝ «կորչիլ» պատերազմը: Գիւնարները դէպի իրենց տունները: Եւ զօրքը կ'ուզէր վերադառնալ իր տունը:

Բոլշևիկեան յեղափոխութեան հետեւանքով՝ Արեւմտահայաստանի ճակատներուն վրայ դառնաւ ուսական բանակը քայքայուեցաւ եւ խառն ի խառն դիմեց դէպի Ռուսաստան: Ատիկա անբեւեակային եւ անկարադրելի խոշոր վրուզում մըն էր, որ հեղեղանման կ'անցնէր՝ աւերակներու կոյտեր ձգելով իր հոտերը: Նոյնիման եւ Գեղարքեր ա՛միսներու ընթացքին, Կովկասեան ճակատի թէ՛ յառաջապահ եւ թէ՛ պահեստի ուժերը, որոնք կէս միլիոն զօրք կը հաւաքէին, հեռացան Արեւմտահայաստանէն եւ Կովկասէն: Անխիստական ժամանակաշրջան մըն էր այդ: Ամէն ոք կ'ուզէր պահպանել իր գոյութիւնը եւ օգտաւոր տիրող անխիստութենէն: Ռուսական զօրքը սկզբնական շրջանին բաւական սպանալից էր, Բայց կամայ կամայ թափը կտրեցաւ, եւ դէպի տուն նահանջողի իր հոգեբանութեամբ, սահմանափակուեցաւ երկաթուղային շրջաններու մէջ ու մտածեց օր առաջ տուն

հասնել՝ զինաթափ ըլլալով եւ իրական վէճերէն, եւ իշխանական հոգեբանութենէն: Թաթարներն ու վրացիները որոնք էին եւ պատահուածին օգտուելով, իրենց ապագայ պետութեան համար զինական եւ նիւթական հարստութիւն կը սիրէին: Հայերը մինակ մնալու վախէն կը ցաւէին, Ռուսաստանի մեկնումը տեսնելով, եւ կը բուսականանային հարստութեան այն փլուզներով որ կը մնային Կարսի, Ալեքսանդրապոլի եւ Երևանի մէջ:

Կովկասեան երեք ալգերը - վրացիներ, թաթարներ եւ հայեր կը շլթալուէին իրարու՝ Կովկասի վարչական, միջնադարի եւ քաղաքական հանդուցատը շեղեցին մէջ: Վրացիները եւ թաթարները որոշապէս սիրէին իրենց ընելիքը: Իսկ հայերը սեփական ուղի շտեղծէին: Ռուսաստանը չկար. շատ-շատ կրնային սպասել անոր դալուն, ինչ որ տեղի չունեցաւ ճակատագրական օրերուն: Երբեմն, ճարհատօրէն, յոյս կ'ապեցին Կովկասեան միութեան հետ, բան մը՝ որ քայքայուեցաւ, երբ վտանգը մօտեցաւ հայերուն: Վրացիները մնացին միշտ թուրքերուն կողմնակից: Հայերն ու թուրքերը ընդհանուր լեզու չունէին: Հայոց այս անտարժ վիճակը տեւեց բաւական երկար ժամանակ, երբ կեանքի դառն փորձէն եւ պատերազմի անողոք ջուրային ստեղծուեցաւ հայոց հայրենիք մը, իր սեփական իշխանութեամբ, կտրուած մնալով Թիֆլիսէն ու Պաքուէն, որոնց մէջ կեդրոնացած կը մնային հայոց հասարակական հաստատութիւնները եւ հայոց ազգային կեդրոնները, առանց հող ունենալու իրենց ստեղծուն տակ:

Այս ամբողջ քառսին մէջ ամէնէն ողբերգական վիճակը Արեւմտահայաստանին բաժին կ'իյնար, Շատ քիչներ էին, որ Հոկտեմբերին կամ Նոյեմբերին, իրենց մտքէն կ'անցնէին, թէ թուրքերը կրնան երբեքից 1914-ի սահմաններն անցնել: Բայց վտանգը կախուած էր մեր գլխուն վերեւ:

ԱՊԱՀՈՎՈՒԹԵԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ
ՅԻ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ԶՕՐԱԲԱՆԱԿԸ

Ռուսական զորքերու քաշուելով, բուրքերը տէր պիտի դառնային Արևալեւոյն շրջանային: Այդ պարագայ մը տարուելէ չէր ընդունուի հայութեան եւ սասանաբարձը՝ Արեւմտահայկեան համար: Արեւմտահայ Բիւրօն, որ ընտրուած էր Արեւմտահայ առաջին համագլումարէն, քաղաքական իրաւունք չունէր. սակայն Ռուսաստանի վերջույրումները քաղաքական լարուած միջնորդութիւնը մը կը ստեղծէին Կովկասի եւ Արեւմտահայաստանի մէջ, ու կը ստիպէին մեզ քաղաքականօրէն բեմ գալու: Այդ իսկ պատճառներով, Արեւմտահայ Իրիւրոյի նախաձեռնութեամբ, հրաւիրուեցաւ Արեւմտահայերու Բոնֆրանսի մը, որ տեղի ունեցաւ 1917-ի Ինկախութեան արտաքին շարժում, Թիֆլիսի հայոց Առաջնորդարանին մէջ, Փօնֆրանսիին կը մասնակցէին Արեւմտահայ կազմակերպուած մարմինները եւ զանազան հոսանքներու ներկայացուցիչները:

Փօնֆրանսիի գլխաւոր օրակարգն էր՝ քաղաքական կացութիւնը եւ Արեւմտահայաստանի ճակատներու պահպանումը: Փօնֆրանսի շուրջ եկաւ Արեւմտահայ առաջին համադուրմարի զծած սահմաններէն եւ վճռեց դառնալ քաղաքական, ազգային մարմին մը, եւ մասնակցիլ այդ կարգի բոլոր աշխատանքներուն: Այդպիսով Արեւմտահայ դաշմանակներուն մարմինները կը լծուէին քաղաքական եւ պիտուորական աշխատանքներու, ինչպէս որ այդ կը կատարուէր Արեւմտահայաստանի նահանգապետութեանց մէջ:

Այդ ժողովին մէջ որոշուեցաւ Հոյակել պարտագիրը զօրակոչ եւ կազմակերպել Արեւմտահայ զօրաբաժին մը, 20, 000 զինուորներէ բաղկացած, որուն անմիջական պարտականութիւնը պիտի ըլլար Արեւմտահայաստանի սահմաններու պահպանումը: Թեք ու դէմ կարծիքներէ ետք, Անդրանիկը ընտրուեցաւ իբրեւ հրամանատար այդ նորակազմ բանակին: Փօնֆրանսի բանակի կազմակերպման,

ու անոր բարոյական ու նիւթական վերահսկողութեան զորքը յաստիք բերեց իրաւ ուր շուրջնոց սարսիւղ մը, որուն պարտականութիւնը պարտական էր քաղաքական լարուածքներ, Այդ սարսիւղը կը լայնաւ Արեւմտահայ Ապարտիւրեան Խորհուրդ, որուն անդամներն էին Վ. Կապազուան (Իսաչե.), Սեպուհ (Իսաչե.), Ս. Սաստուկի (Իսաչե.), Թ. Սիլվաթրանկան (Կեշ.), Թ. Ծակոբեան (Իսա.), Ա. Խէրքիպաշեան (Իսա.), Ե. Տէր Զարբան (Իսա.) եւ Կ. Սաստուկի (Իսաչե.):

Արեւմտահայաստանի նահապետականութիւնը ստանձնեց հայկախիբը զինուորական ծախքերը: Ապարտիւրեան Խորհուրդը, սահմանափակ ջօր. Անդրանիկի եւ Տոքթ. Զարբեանի հետ հաստիքուրդ՝ ձեռնարկեց բանակի կազմակերպութեան:

Տոքթ. Ե. Զարբեանի միջնորդութեամբ, Կովկասեան բանակի ընդհանուր հրամանատարութիւնը, որ տակաւին ի զօրու էր եւ կը գտնուէր Սոք. Ենկափոխականներու ազգեցութեան տակ, Անդրանիկին տուաւ զօրավար տիտղոսը, որ առեական բանակի ըմբռնումներով, անհրաժեշտ էր 16-20,000 զինուորներէ բաղկացած զօրաբաժին մը հրամանատարին համար:

Փօնֆրանսի պատգամաւորները մեկնեցան զանազան շրջաններ, եւ անմիջապէս կազմակերպեցին տեղական Ապարտիւրեան Խորհուրդներ, ու ձեռնարկեցին զօրահաւաքի: Արեւմտահայաստանի երկրի հատուածը արդէն քաղաքական կազմակերպութիւններ ունէր եւ զինուորական պարտաւորութիւններ կը կատարէր: Ռուսական բանակի հետանալով, մենք տէր կը դառնայինք զինուորական հսկայ հարստութիւններու եւ կը կը իշխանայինք գեներալ:

Տակաւին Արեւմտահայ Բոնֆրանս տեղի չէր ունեցած Թիֆլիսի մէջ, երբ Ռուսի, Մուշի, Մանազկերտի, Վանի եւ Երզնկայի մէջ Արեւմտահայ զինական ուժերը կանոնաւոր գումարներու կերպարանք կը ստանային, կը դառնային իրա-

ԱՄԳԻՆԻ

կան եւ իրաւական տէրը հայկական նահանգներուն: Անոնք Արեւմտահայ զորքի առաջին եւ իրական կորիզներն էին: Իսկ Կոմիտսի եւ Բուստամանի մէջ ցրուած Արեւմտահայութիւնը նորէն կ'ենթարկուէր ընդհանուր եւ պարտադիր զորահաւաքի մը՝ երթալ խտացնելու համար ճակատի վրայ զործող զօրամասերը եւ իր զէնքի ուժով տէր դառնալու ա՛յն երկրին, որ իր ազատ Հայրենիքը պիտի դառնար:

Այս բոլոր աշխատանքները կը կատարուէին հեւ ի հեւ եւ Հապճեպ:

Արեւմտահայութիւնը խանդավառութեամբ դիմաւորեց պարտադիր զօրակոչը: Ամէն կողմէ խումբեր, վաշտեր, զօրամարտակիւնք, խառնիխառն Հաւաքուեցան Քիֆլիս, Արեւանդրատոյ, Երեւան եւ Կարս: Իսկ երկրի սահմաններու մէջ Հաւաքուած զինուորացուները իրենց մօտիկ շրջանի կազմակերպուած զօրամասերուն միացան:

Արեւմտահայ զօրաբանակի կազմակերպութիւնը, իր զեկակարութեամբ եւ կազմութեան ձեւով, ունէր Ե՛ւ թերութիւններ Ե՛ւ առաւելութիւններ: Անդրա՛նիկը, որ այդ քանակին հրամանատար նշանակուած էր, անշուշտ իրրեւ կռուող ուժ եւ հմայք ունեցող մարդ, օպտակոր ու անհրաժեշտ զէնքն էր, սակայն ան ընդունակ չէր 20,000-նոց բանակ մը կազմակերպելու եւ իւրաքու շղթայելու: Երոյ կարելի չէր զննլ նաեւ այն սպաներու եւ խմբապետներու վրայ, որոնք կը Հաւաքուէին իր շուրջը, որովհետեւ, Անդրանիկ իր միջամտութեան ներով եւ ջղային քնաւորութեամբ՝ կազմակերպական զորքը կը խանդարէր: Պէտք է խոստովանել նաեւ ա՛յն, որ զօրաբանակի կազմը՝ իր ցրուածութեամբ՝ աւելի անզօր կը դարձնէր Անդրանիկը, կանոնաւոր ամբողջութիւն մը Հրապարակ ընդունու: Այդ պարագան Անդրանիկէն կախուած չէր ու առկէ տուջացած թերութիւնները կարելի չէր վերագրել տնոր: Պատկերը պարզ ըլլալու համար ըսեմ՝ որ Արեւմտահայ զօրաբանակը պիտի բաղկանար 4-5 գունդերէ: Մէկ գունդ

զը պիտի մնար Վան, միւսը՝ Ախլաթ, երկրորդը՝ Խնուս, որ պիտի զործէր Մշոյ նահատի վրայ: Իսկ միւս երկու գունդերը պիտի կազմուէին էրզրումի շրջանին մէջ: Եօշափելի կերպով, Անդրանիկ, որպէս հրամանատար, միայն կը տեսնէր այն զինուորները, որոնք հաւաքուած էին իր շուրջը, ու կրնար հրամայել անոնց: Մնացած գունդերը կը զործէին անկախ եւ իրենց տեղական պայմաններուն համեմատ: Այդպիսով, Անդրանիկը հրամանատարն էր միայն իր հեւ եղած զինուորներուն, որոնք կ'ըզրոնացան էրզրումի ճակատին վրայ, ուր ինք ալ փոխադրուեցաւ: Միւս երեք գունդերու վրայ Անդրանիկի հրամանատարութիւնը անուանական էր:

Այս թերութիւնը, սակայն, քմտանոյքի արդիւնք չէր: Մենք ստիպուած էինք խոնարհիլ անհրաժեշտութեան առջեւ: Երբ մենք զօրահաւաքի սկսած էինք, Վանի շրջանի մէջ կար Վանի գունդը: Խնուսի մէջ Գնդ. Սամարացեանի հրամանատարութեամբ կը զործէին Խնուս-Մուշի գունդերը: Մանուկի հրամանատարութեամբ՝ Սասունի գունդը: Մուշիի հրամանատարութեամբ Խնուսի գունդը: Կային նաեւ երկու գումարտակներ, առեւտայ կանոնաւոր վաշտեր, ենթակայ Գնդ. Սամարացեանի: Կը կազմուէր Այաշկերտի եւ Մալազկերտի գունդը Գնդ. Արէշեանի հրամանատարութեամբ, որուն օգնական նշանակուած էր Սմբատը, որ իրական հրամանատարն էր: Այս գունդը զիջք կը բռնէր Ախլաթի կամուրջի շրջանին մէջ, Բիթլիսի ճակատար պահելու համար: Այս բոլոր ուժերը, ինչպէս նաեւ Մուրատի եւ Սեպուհի ղեկավարութեամբ Երզնկայի ճակատին վրայ զործող զինուորները, զործնականօրէն, սասանմած էին Արեւմտեան Հայաստանի պաշտպանութեան ծոնք պարտականութիւնը, փոխարինելով ուստական հարիւր Հազարաւոր զօրքը, որ դիմած էր դէպի Կովկաս: Բնականօրէն, Ապահովութեան Խորհուրդը պիտի հիմնուէր արդէն իսկ գոյութիւն ունեցող ուժերուն վրայ եւ պիտի նկատէր զա-

Սեպուխ

նոնք մասեր կազմուելիք Արեւմտահայ
գորաբաժինին: Այդ զաստորութեամբ՝
մենք չկրցանք ունենալ կուռ եւ ամբող-
ջական բանակ մը. բայց կասկածէ դուրս
է, որ իւրաքանչիւր ճակատի վրայ գըտ-
նըած գունդը, անիշխանական ուղի օրե-
րուն, դարձաւ բարիք մը եւ փրկարար
ուժ մը:

Ապահովութեան Խորհուրդի կեդրո-
նը մնաց Թիֆլիս եւ դիտաւորաբար դրա-
ղեցաւ զօրահաւաքի գործով: Ապահո-
վութեան Խորհուրդի անդամներէն Սե-
պուս մեկնեցաւ Էրզրում-Բարսեղ, տեղ-
ւոյն վրայ զինական ուժ հաւաքելու եւ
կազմակերպելու համար: Իսկ ես մեկ-
նեցայ Սնուս-Մուշ, ուր արդէն զինուո-
րական եւ քաղաքային մարմինները
կեանքի կոչուած էին նախօրօք:

Էրզրումի ճակատի վրայ, բացի
Մուրատի եւ Սեպուսի ուժերէն, կային
քանի մը խառն գումարտակներ, Թու-
սահայերէ եւ Արեւմտահայերէ կող-
մը: Եւր դունդ մը կազմակերպելու
համար Գնդ. Թորդոմը պաշտօնի կան-
չըած էր:

Այս բոլոր համախմբումներն ու դա-
ստորութիւնները տեղի կ'ունենային մէկ
ամսուայ կարճ ժամանակամիջոցին: Ճա-
կատներու դրութիւնը կը լրջոնար:
Թուրքերը իրենց ուժերը հաւաքելով՝
տրչաւանքի կը ձեռնարկէին, ապահով
բլլալով որ առևտրական բանակը վերջնա-
կանօրէն քայքայուած եւ տնվատնդ
զարձած էր: Մենք տակաւին պիտուոյա-
կան աշխատանքները լրացուցած իսկ
չէինք, երբ Թշնամին վճռական քայլերու
դիմեց:

1918-ի ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

1918-ի Հայ-թրքական պատերազմը
կրկու փուլեր ունի:

Առաջին փուլը կը ներկայացնէ այն
գործողութիւնները, որոնք տեղի ունե-
ցան Արեւմտահայաստանի հողին վրայ:

Երկրորդ փուլը կը սկսի այն վայր-
կեանէն, երբ թրքական զօրքը, առանց
կանչ առնելու 1914-ի առև-թրքական
սահմանին, կ'առաջանար կովկասեան
Հայաստանի ներքը:

Համառոտագրենք պատերազմի ա-
ռաջին փուլը, որ տեղի ունեցաւ Արեւ-
մտահայաստանի տարածքին վրայ եւ
տեւեց մօտ հինգ ամիս:

1917 Նոյեմբերէն սկսած՝ առևտրական
բանակները իրենց ղեկները կը լքէին, եւ
կը դառնային բուլղերիկեան ամբօխ մը:

Զօրքի քայքայումով, Արեւմտահայաս-
տանը կը մնար միմակ, սակայն ո՛չ իր
սեփական ուժերը եւ ոչ ալ իր կազմա-
կերպական վիճակը չէին թոյլատրել, որ
իր քախտը տնօրինէր անկախօրէն: Այդ-
տեղ հանդէս կու դար ամբողջ Հայաս-
թիւնը: Սակայն հայութեան կեդրոնը
Թիֆլիսն էր եւ խճճուած էր կովկաս-
եան հանդուցաւոր կծիկին մէջ, ու այդ-
պիսով, ամբողջական Հայասթիւնն իսկ
անկախօրէն շարժելու հնարաւորութիւն
ուրէն զրկուած էր:

Թուրքերը առևտրու հեռանալը տես-
նելով՝ սկսան իրենց յարձակողականը

երկու ուղղութեամբ. ա) դիւանդորտական, եւ բ) զինուորական:

Ձինուորական դործողութիւնները Նոյեմբերին եւ Դեկտեմբերին թոյլ էին, թուրքերը իրենց ուժերը սակաւին չէին կեդրոնացուցած: Իսկ դիւանդորտական յարձակողականը շատ ուժեղ էր: Անոնք հայերու հետ չուզեցին խօսիլ, այլ Գովկասեան միութիւնը նկատեցին օրինաւոր յաջորդը Ռուսաստանի, որպէսզի հայերը աւելի չլիթայուին կողկասեան ազդերու ցանցին, զրկուին ձեռներէցութենէ եւ մտականութենէ: Անոնք բանակցութիւններով ուղեցին թուրքներէ դիմադրական ամէն կորով: Այդ բանակցութիւնները որեւէ դրական արդիւնքի յանդէպու հնարաւորութենէ հեռու էին:

Առաջին բանակցութիւնը սկսաւ 1917-ի Նոյեմբերի վերջերը, Երզնկայի ճակատին վրայ, պինազադարի մտքով, բայց առանց արդիւնքի: Թրքական զօրքի շարժումները կանգ չառին: Զօրքի յառաջխաղացութեան համընթաց, զինուորադարի եւ հաշտութեան բանակցութիւններու շարքը կ'երկարէր: Բանակցութիւնները, 1918 Փետրուար 27-ին, փոխադրուեցան Տրապիզոն, դարձնալ ապարդիւն: Այդտեղէն բանակցութեան մայրը, Թրքական զօրքին հետ մէկտեղ, Մայիսին փոխադրուեցաւ Պաթում:

Բացի դիւանդորտական այս աշխատանքներէն եւ զինուորական ուժերու պատրաստութենէն, Արեւմտահայաստանի մէջ մնացած թուրքերու եւ զիւրտներու հետ հաշտութեան յեզու մը գլուխուն մտահոգութիւնն ունէինք, թիկունքէն նուազ հարուած կրելու համար: Թուրքերը բացառաբար կը բնակէին էրզրումի եւ Երզնկայի շրջաններուն մէջ, ու համակուած էին քայքայեալ թշնամութեամբ: Թրքական զօրքը որքան վերտանգաւոր էր իր յարձակողականով, նոյնքան մտանգաւոր էին Երզնկայի, Բարերդի եւ Էրզրումի թուրքերն իրենց թիկունքային աշխատանքով: Թուրքերը հանդարտ պահելու համար Մուրասի, Սեպուհի եւ այլոց թափած ջանքերն ու

Սեպուհի Մուրաս

խորուորները ապարդիւն կ'անցնէին եւ խօսքը կը մնար զէնքին: Այդ շրջաններուն մէջ հոծ եւ կազմակերպուած հայութիւն մը չունէինք, որպէսզի խնդիրը արմատապէս լուծուէր զինուած ժողովուրդի բախումով: Պատերազմական ճակատի թիկունքը ապահովելու աշխատանքը, այդ շրջաններուն մէջ, ծանրացաւ Մուրասի, Սեպուհի եւ քանի մը փոքր խումբերու վրայ, որոնք իրենց կարելին ըրին, երկու կրակի մէջ չմտուելու համար:

Ձիւանի զիւրտերը կը մնային անհաշտ ու կղզիացած: Անոնց հետ շփման հնարաւորութիւններ չունեցանք, հակառակ երկու տարուան տիրապետութեան:

Սակայն, Տարօնի շրջանի պայմանները այլ էին: Տարօնի շրջանի զինուորական եւ վարչական կեդրոնը Խնուսն էր: Խնուսի եւ Վարդոյի շրջաններուն մէջ մնացած էին բաւական թիւով զիւրտեր, որոնք կրնային վճռական դեր մը

խողալ պատերազմի միջոցին: Այս մտահոգութիւններէն առաջնորդուած՝ մենք ուղեցինք սերտ բարեկամութիւն ստեղծել Շուշարի, Թէքմանի, Բինդէօլի, Մազալէ-Սօրի եւ Վարդոյի շրջաններուն հետ: Եարք մը խորհրդակցութիւններ ունեցանք Վարդոյի եւ Մազալէ-Սօրի շրջան երեւելիներուն հետ, որոնք տակաւին չէին համոզուած, թէ թուրքը հայուն եւ շիրազի հասարակաց թշնամին է: Հակառակ այդ երեւելիներուն հաստատումներուն, շիրազը մեր նահանջի ճանապարհները կը վտանգէին:

1918 Փետրուար 7-ին, Խնուսի մէջ դամարուեցաւ ջրտական համադումար մը, որուն կը մասնակցէին աչքի զարնող 35 շիրազի: Համադումարը հրահրուած էր հայերու կողմէ, հայ-ջրտական համերաշխութիւն մը ստեղծելու եւ ցոյց տալու, որ թուրքերու յաղթանակը ո՛չ միայն հայերու համար աշխարհի պիտի ըլլար, այլ նաեւ ջրտական մնացորդներու ընդմիջումն էր հետ պիտի ընկեր: Այս ժողովին Վարդոյի շրջանի շիրազերը եկած չէին: Ձիտուրական եւ քաղաքացիական իշխանութեան կողմէ ինծի վիճակուեցաւ բանալու ջրտական այդ ժողովը եւ մանրամասն թուեցի այն բոլոր ջարդերը, որ թրքական կառավարութեան կողմէ գործադրուած էին շիրազ ժողովուրդի վրայ, Տիգրանակերտի, Խարբերդի, Ադերդի եւ Հէքարիի շրջաններուն մէջ, 1916-էն սկսած: Մենք անկեղծօրէն ձեռք կը կարկառէինք շիրազ ժողովուրդին. կը յայտարարէինք, թէ կը մոռնանք իրենց անցեալ ոճիրները, որոնց գիտաւոր պատասխանատուն թուրք կառավարութիւնն էր, իր դրբագումներով եւ յետին մտքերով, եւ կ'ուղեէինք որ ըմբռնեն, թէ իրենց եւ Հայոց բախտը իրարու շողկապուած էր եւ որ Հայաստանի ազատութիւնը՝ շիրազերու ազատութիւնն էր միեւնոյն ասեմ:

Այդ ժողովին մէջ մէկ հատիկ անկեղծ ու արթնցած շիրազ չգտնուեցաւ: Ընդհանուր մութ ամպ մը կար բոլորի գէմքին վրայ: Արեւելեան դիւանագի-

տութիւնն ու խորամանկութիւնը կ'երեւար իրենց բոլոր խօսածներուն մէջ: Կը դատապարտէին թուրքերուն, կ'արտայայտէին իրենց ստեղծութիւնը, եւ անցեալի պատմութիւնները վկայութեան կը կանչէին, ցոյց տալու իրենց եւ թուրքերու թշնամութիւնները: Ինչ որ կը վերաբերէր շիրազերու ստեղծութեան՝ հանդէպ թուրք ցեղին, այդ կասկածէ դուրս էր, բայց անոնց հոգիին մէջ տակաւին հիմնական բեկում մը առաջացած չէր՝ տեսնելու նաեւ այն, որ այդ ատեւի թուրքը ընդունակ էր բնայնջելու շիրազ ցեղը, ճիշդ հայերուն պէս: Անկէ զատ, ջրտական հողերանութեան մէջ տեղի չէր ունեցած այն անհրաժեշտ փոփոխութիւնը, որ ըմբռնէին, թէ հայն ու շիրազը կրնան բարեկամ եւ դաշնակից դառնալ: Ատրպէյճանի թաթար ներկայացուցիչները, ռուսական հովանիէն օգտուելով, եկած էին օդնելու մատչելիան ժողովուրդին, եւ փոխանակ օգնութիւն հասցնելու, ստեղծութիւն սերմանած էին հանդէպ հայերու եւ աւելի խորացուցած էին երկու ազգերու անընկալութիւնը:

Պիւրտերը մեկնեցան հաւատարմութեան խոստումներ շուսլելով, բայց ժողովին մէջ կրած տպաւորութիւնն այն եղաւ, որ այդ շրջաններու շիրազերը մեր կարծածէն շատ աւելի անպատահելի էին եւ թշնամութեամբ տրամադրուած: Որով՝ ճակատի պայտպանութեան չափ կարեւոր խնդիր մը կը դառնար թիւրքերի ճանապարհները մաքրելու եւ ապահովելու հարցը:

Մազալէ-Սօրի շրջանի 16 կտոր ջրտական գիւղերը ջանի մը անգամ գինւորական կայաններու վրայ յարձուկած էին եւ մեծապէս խանդարած ուղեւի Մուշ երկարող ճանապարհը. այդ պատճառով պատժիչ զօրամաս մը դրկուեցաւ այդ շրջանը, որ կարճ տեսլութեան մը բնթացքին մաքրեց եւ բոլորովին անվնաս դարձուց այդ ճանապարհը: Միւս ջրտական շրջանները միայն մասնակի վրնասներ կրեցին եւ քաղաքացիական իրաւունքները լեռնալանջներուն վրայ:

ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԱՆԿԱՅՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Պատերազմական գործողութիւնները սկզբնական շրջանին շատ թեթեւ բնոյթ կը կրէին: Ձիւղորական տենդային պատրաստութեանց հետ, երկրի վարչական մեքենան կանոնաւորելու ջանքերն առաւելագոյն շափի մը հասած էին: Առանց այդ մեքենային՝ անհարին էր պահպանել ուսական բանակի թողած հարստութիւնը, կազմակերպել փոխադրութեան գործը, գոնէ նուազագոյն շափով կանգուն պահել հեռագրական, թէլեֆոնի եւ հաղորդագրութեանց ցանցը, օժանդակել զորքերու փոխադրութեան եւ շրջաններու զօրահաւաքման: Գաղափարներն եւ վարչական այդ բոլոր աշխատանքներն ինքնին գինուարական բնոյթ կը կրէին, ինչ որ թելադրուած էր մեր այդ ժամանակուան պայմաններէն:

Հայ ժողովուրդը, պայմաններու բերումով, մնացած էր իրական եւ իրավական աէրը Արեւմտահայաստանին: Այդ իսկ պատճառով, վարչական կազմակերպութիւնները կեդրոնանալու եւ կառավարական ձեւ ստանալու հակամէտ էին: Անկախ հայրենիքի եւ անկախ կառավարութեան անհրաժեշտութիւնը հրապարակ կու գար: Տարօնի եւ վաստակների շրջաններն արդէն կրցած էին ստեղծել այնպիսի ազգային կեդրոններ, որոնք տեսակ մը տեղական կառավարական կազմի պատկերն ունէին: Վաստակների ղեկավարները թիւ մը աւելի առաջ երթալով, հոն կազմած էին տեսակ մը նախարարութիւն, Գոստի Համբարձումեանի նախագահութեամբ: Մակայն եղածը պարզապէս գործնական անհրաժեշտութիւնէ թելադրուած էր: Շրջանին մէջ գրամ յկար, եւ ստիպուած էին թղթադրամ տպել, տեղական պատաւարութիւններով եւ երաշխաւորութեամբ: Վարչական, տնտեսական եւ գիւղատնտեսական աշխատանքներու բաժանումը կատարուած եւ իւրաքանչիւր ճիւղին ղեկավար մը նշանակուած էր:

Նման աշխատանքի բաժանում եւ ղեկավարութեան կեդրոնացում տեղի ունեցած էր քանի մը կարեւոր շրջաններու մէջ եւս, առանց սակայն մայրաքաղաքի անունը կրելու:

Այս քայլերը մասնակի յայտարարութիւններ էին Հայաստանի անկախութեան: Անոնք գործնական քայլեր էին, առանց ցուցամոլական արտայայտութիւններու: Այդ մթնոլորտի մէջ հասունցած էր արեւմտահայերու նոր համադրումարի մը անհրաժեշտութիւնը: Թէ՛ երկրի եւ Թէ՛ կողմատի մէջ պոլութիւն ունեցող արեւմտահայ մարմինները համամայն էին համապումար մը հրատարակելու, որ պիտի գար, պաշտօնապէս, յանուն արեւմտահայերու, Հայաստանը հռչակել անկախ: Որոշուեցաւ 1918-ի Մարտ 4-ին կայացնել այդ համադրումարը, իրգրումի մէջ: Բոլոր շրջանները այդ հրահանվը ստացած էին եւ ընտրուած էին իրենց պատգամաւորները, որոնք

Գոստի Համբարձումեան

չատեր արդէն ճամբայ էլած էին, երբ Փետրուար 27-ին կ'իջնար էրզրումը, եւ Համադումարը չէր կայանար դէպքերու բերումով:

❖

1918-ի Յունուարի սկիզբէն պատե-
րազմական զործողութիւնները ուստի-
պան: Մենք քաղաքական ակնհայտութիւն-
ներէ աւելի, մտաւորուեցանք ճակատի
պաշտպանութեամբ: Գոյամարտի այն օ-
րերուն, Լենինի նախադաւուրեամբ, բու-
շեւիկեան Ռուսաստանի կառավարու-
թիւնը դեկրետ մը կը հրատարակէր
Յունուար 3-ին, որով Արեւմտահայաս-
տանը կը հռչակէր անկախ: Աւ, իբր թէ
այդ անկախութիւնը յարգելու համար,
իր զօրքերը կը քաշէր Հայաստանէն,
Ռուսաստան Արեւմտահայաստանը կը
յանձնէր գալլին բերանը, ու մեզ արիւ-
նտաձ միճակի մէջ տեսնելով, Մոս-
կուայի բարձունքներէն կ'առնէր պատ-
մական մեծ քայլ մը, որ սակայն, այդ
օրերուն, այդ պայմաններու մէջ, եւ
ոուսական զօրքի քայքայիչ փախու-
տով, պարզապէս ծաղրանք մըն էր, ա-
ւելի'ն, կեղծիք մըն էր:

ՊԱՏԵՐՈՒՄ ԵՒ ՆԱՀԱՆՁ

Թրքական բանակի գլխաւոր ուժերը
կեղբոնացած էին Երզնկա-էրզրում ճա-
կատի դէմ: Առաջին քանի մը լուրջ յար-
ձակողականներէն ետք, Երզնկան տեղի
կու տար Յունուար 30-ին, Բաքերդը
Փետրուար 4-ին ինկաւ թուրքերու ձեռ-
քը, եւ ճակատը փոխադրուեցաւ Էրզրու-
մի պարիսպներուն տակ:

Թրքական ուրիշ երկու զօրասիւններ
կը դործէին Վանի եւ Տարսնի ուղղու-
թեամբ: Տարսնի շրջանին մէջ անոնց
յարձակողական կէտերն էին՝ Մլոյ դաշ-
տի մէջ՝ Սուլուխի կամուրջը, որուն
պաշտպանութիւնը ստանձնած էին Սո-
սունդիներու եւ Մչեցիներու զօրամու-
սերը: Իսկ միւս կէտը՝ Ախլաթի շրջանի
կամուրջն էր, որուն պաշտպանութիւնը

Սմբատ

ստանձնած էր Սմբատ, Բուլանուխ-Մոս-
կուակերտի ուժերով: Թրքական քանի մը
յարձակողականներ, որոնք տեղի ունե-
ցան Յունուարին եւ Փետրուարին, Սու-
լուխի եւ Ախլաթի դժերուն վրայ, հան-
դիպեցան հայկական ուժերու կարողի
դիմադրութեան: Մինչեւ Փետրուարի
27-ը, Վանէն մինչեւ Ննուս երկարող
ճակատը մնաց ամուր, եւ թրքական
զործողութիւնները, որոնք կը ձգտէին
ճակատը ճեղքել, անցան ապարդիւն:

Հայ-թրքական պատերազմի բախտը պիտի վճռուէր էրզրումի տակ: Թուրքերը այդ գծի վրայ յաջողութիւններ ունենալէ ետք միայն, կրնային վտանգել Խնուսի եւ Վանի մեր պրաված գէրքերը:

Անգրանիկ եւ Տոքթ. Չուրիեւ փոխադրուած էին էրզրում: Անգրանիկի սրամադրութեան տակ եղած կոնոնուոր եւ անկանոն բոլոր ուժերը 8000 սուին կը հաշուէին: Թրքական բանակի ճշգրիտ թիւը չէինք գիտեր. սակայն ութ ամիս ետք, երբ անոնք հարկապարուցան ձգել Կովկասը, Բաթումի դժով միայն 80,000 զինուոր եւ քաշիցին: Եթէ այս թիւին վրայ աւելցնենք այն զորամասերը, որ Հայաստանի սահմաններուն վրայ, Կովկասի թաթարական շրջաններուն մէջ կը գտնուէին, կ'ունենանք մօտ 120,000-ի հասնող բանակ մը: Այս բանակէն առնուածք 50-60,000 հոգի կը մասնակցէին 1918-ի Փետրուարեան թրքական արշաւանքին, որ տեղի ունեցաւ Արեւմտահայաստանի ամբողջ ճակատին վրայ: Մինչդեռ, էրզրումէն մինչեւ Վասպուրական, Հայկական դործօն ու ժողովրդական բանակի թիւը 20,000-ի ճաղու կը հասնէր: Այս բանակին երեք շորբորդը նորակազմ ուժերն էին: Շատերը հաղիւ նոր էին հասած, երբ նահանջը կը սկսէր: Այս պայմաններուն տակ, հայկական նորակազմ եւ իրարմէ հարիւրաւոր քիլոմէթր հեռու գտնուող ուժերը ստիպուած էին շարժիլ իրենցմէ երեք անգամ աւելի թրքական կանոնաւոր բանակներուն հետ:

Թուրքերը հետզհետէ կը զօրանային: Գերմանական յաջողութիւնները բոլորեւիկեան Ռուսաստանը ծունկի բերած էին Բրեստ-Լիտվսկի մէջ: Թուրքերը, Աւստրո-Հունգարիոյ հետ միասին, յազթական կողմը կը ներկայանային Բրեստ-Լիտվսկի խորհրդաժողովին: Փետրուար 18-ին կը ստանային ոչ միայն ամբողջ Արեւմտահայաստանը, որ Լեւինիի գրարեհաճ կամքով, Յունուար 3-ին, անկախ Հուշակուած էր, այլ նաեւ Կարսի եւ Գաթումի շրջանները:

Թուրքերը յառաջանալով մինչեւ էրզրումի պարիսպները, Փետրուար 25-ին պահանջ ներկայացուցին կովկասեան իշխանութեան՝ դատարկել բոլոր սահմանները, որ Բրեստ-Լիտվսկի զաշնագրութեամբ Թուրքիոյ ձգած էին: Հայերը տեղի չտուին, ու հարցը լուծուեցաւ պատերազմով: էրզրումի տակ տեղի ունեցաւ վճռական բախում մը, եւ մենք պարտուեցանք... էրզրումը ինկաւ Թուրքերուն ձեռքը, Փետրուար 27-ին:

էրզրումի անկումով կը վտանգուէին Խնուսի, Ախուրթի եւ Վանի ճակատներն ալ: Թուրքերը կը գրաւէին Հասանդալէն եւ Քէօփրի-քէօյի ճանապարհը կը կլորտէին: Որով էրզրումէն եւ Բասենէն նահանջողները միայն կարող կ'ըլլային բռնել Սարըղամիչի եւ Կարսի ճանապարհը: Իսկ Տարօնի, Վասպուրականի եւ Ալաշկերտի շրջաններու զօրքերն ու ժողովուրդը իրենց գէմքը կը դարձնէին գէպի Արարատ:

էրզրումի ճակատի կոխները կը փոխադրուէին Սարըղամիչի տակ: Այսպիսով, պատերազմը կը մտնէր նոր փուլի մը մէջ: Այստեղ Կովկասեան Հայաստանի գոյութիւնը կը դառնար իրնորոյ առարկայ:

Թուրքերը անմիջապէս չկրցան ներխուժել Կովկաս, թանկ մը պատճառներով: Անոնք համոզուած էին որ 1914-ի ռուսական սահմանէն ներս աւելի մեծ ու կազմակերպուած ուժերու հետ զօրծ պիտի ունենային, ինչ որ իրականութեան բաւական մօտիկ էր: Առկէ պատ, նկատի կ'առնէին այն պարագան, որ թէեւ էրզրումի ճակատի իրենց ուժերը կրցած էին հասնիլ Սարըղամիչի մօտերը, անդին՝ Խնուսէն, Մուշէն եւ Ախուրթի նահանջող ուժերը տակաւին կը մնային Ալաշկերտի դաշտին մէջ եւ Վանի ուժերը նոր դիմած էին նահանջի: Առանց ճակատի հաւասարակշռութեան, չէին կրնար աւելի յառաջանալ: Գտնուող ղազմական այս նկատումներուն հետ մէկտեղ, Թուրքերը Կարս հասնելէ առաջ, երկու նպատակի կը ձգտէին:

Առաջին, Փետրուար 27-էն սկսած Տրսպիլոնի մէջ ձեռնարկած էին բանակցութիւններու, աւելի տկարացնելու համար կովկասեան միութիւնը եւ ըլլատելու հայկական կամքը:

Երկրորդ, կը սպասէին կովկասեան թուրք-թաթարական շրջաններու ապստամբութեան, որ պիտի վար կունակէն հարուածելու հայ ժողովուրդը եւ ստիպելու մեզի, որ տարածուինք բազմաթիւ ճակատներու վրայ:

Նահանջը կը յուսայթէ զօրքը: Իսկ էթէ այդ զօրքը քանի՞ մը շարժուան ընթացքին կազմակերպուած է, ենթակայ է անմիջապէս քայքայուելու:

Արեւմտահայ ժողովուրդը արմատախիլ եղած՝ կը նահանջէր: Նահանջի պարագային, զինուորներու մեծ մասը կը միանար ժողովուրդին, անոր Ֆիզիքական գոյութիւնը փրկելու: Ժողովուրդը կը դառնար բանակ: Այդ ուժը հայրենիքի սահմաններու պաշտպանութեան համար անպէտք էր, բայց անկա կը դառնար զանգուածներու զոյւթեան պայքարի միակ միջոցը:

Հայութիւնը ժամանակ չունեցաւ պատրաստուելու: Բացի ասկէ, հայ ժողովուրդի ծոցին մէջ և կունակէն, թուրք-թաթարական հատուածները ընդհանուր հրդեհ մը բռնկեցուցին հայկական բոլոր շրջաններու մէջ: Այդպիսով, հայ երկրի ամէն մէկ անկիւնը կը դառնար պատերազմական ճակատ մը եւ շրջաններու Ֆիզիքական գոյութիւնը կախուած էր տեղական ինքնապաշտպանութեան ուժերէն: Այս իրողութիւնը մեծապէս ջլատեց հայ զինուորի կորոյրը: Առանց այն ալ անոր հոգին սարսած էր բոլշեւիկեան փրոպագանդան, եւ, քնակածօրէն, կ'ուղէր տուն դառնալ: Իսկ հիմա իր տուն դառնալը աւելի համոզիլ էր, որովհետեւ ան կը դառնար կուսի նոր ճակատ մը երթալու եւ իրենները փրկելու ստոյգ կոչուստէ:

Տարօնը եւ Վասպուրականը դիմադրեցին յառաջիկայացող թրքական բանակներուն: 1918-ի Յունուարէն սկսած մինչեւ Ապրիլի վերջը, չորս ամիս տե-

ւեց պատերազմը այս ճակատներուն վրայ: Էրզրումի անկումը անշուշտ յուսալքիչ էր: Բայց Փետրուար 27-էն մինչեւ Ապրիլի վերջը, Տարօնի, Խնուսի եւ Վասպուրականի գանդերը շարունակեցին կռիւը, եւ կրցան ժողովրդական զանգուածները անվտանգ հասցնել Արարատեան աշխարհը, Հանգրուանէ Հանդրուան, առանց խուճապի:

Պաշտպանողական կռիւը բուրբ անակի դէմն էր: Մակայն կային թշնամի տարրեր, որոնք մեր թիկունքը կը վրտանգէին: Այդ տարրերուն դէմ յարձակողական ջոկատներ ստիպուած էինք շարժման մէջ դնել, մեր թիկունքը մաքրելու: Նահանջի ճանապարհներուն վերայ, ժողովրդական զինուած զանգուածները մեռական դեր խաղացին եւ արհեստագործութիւնը իրենց ճամբան եւ թէ՛ իրենց թիկունքը:

Կռիւ ու նահանջ, Համառոտ պատկեր մը Հինգ-վեց ամիսներու ամէնօրեայ պայքարուն, ամբողջական պատմութիւնը չի տար այն անհուն կորուստին, որ Արեւմտահայ այս բազմութիւնները է յայտ բերին երկարաձգուած այս դժնդակ կռիւներուն ընթացքին: Բայց վայրու թիւն մըն են այդ ժողովուրդի կամքին, որով կառնած կը մտար իր հայրենի հողերուն եւ կ'ուղէր վերականգնել իր Արարատ Հայրենիքը:

Գ Ա Ղ Թ Ա Շ Ա Ր Ժ

Արեւմտահայ 150,000-էն աւելի բազմութիւնը կը դիմէր դէպի Արարատեան աշխարհ: Այս բազմութիւնը գաղթականի հոգեբանութիւն չունէր:

Այս անգամ, հայ ժողովուրդը զինուած էր եւ աւելի կազմակերպուած՝ ներքնապէս: Իւրաքանչիւր նահանգի ժողովուրդը հաւաքական ուժ մը կը ներկայացնէր: Ան կը դիմէր գաղթաշարժի եւ կ'արձնէր նոր հայրենիք մը, հոն արմատ ձգելու համար: Իսկ իր գոյութեան պահպանումը կը վստահէր իր զէնքին եւ հաւաքական ուժին:

Դաղթաշարժը տեղի ունեցաւ ապա-
զւարտացած սուղ ևւ այլաբան թու-
ցաւ անոր տարերայն ուսը: Երկրորդ
սահասգրն ժողովուրդը, բացը Իսսասն,
առաստին հասարակատեքրն սը շու-
նքր. անշաղախ տարերնք բողիացած էր
ևւ այդ նահատիկ նարգրն ազարտակշու-
թիւնը չէր ներկայացներ: Այս բացատ-
կան կողմը աւելի շնորոհեցաւ, նահանջի
սժին հետեւանքով: Էրդրումէն ևւ Բուսե-
նէն նահանջող սողովուրդն տացաւ Կարս,
սակէ Ալեքսանդրապոլ ևւ բունք Թիֆ-
լիսի երկաթուղապիտը, կամաց-կամաց
զինաթափուելով, Իսկ Լոսիի ձորն անց-
նելէ հոք, այդ ժողովուրդը դարձաւ
անհայրենիք զաղթական բարոսթիւն
մը, ևնիկակայ վրացիներու, թաթարնե-
րու ևւ հիւսիսային լեռնականներու աը-
համարհանքին ևւ թշնամանքին: Այս հո-
սանքը բազմապատկուած էր Կարսի ևւ
Ալեքսանդրապոլի թէ՛ տեղացի ևւ թէ՛ Ա-
րուստանայ փախտական հարիւր հա-
զարաւոր զաղթականներով, որոնք հայ-
րենի սահմաններէն հեռու ինկան, տան-
չընեցան ու վնասուեցան, բայց իրենց
չարժումներով առանին անգրադարձում
մը չունեցան Հայաստանի բախտին վը-
րայ:

Վասպուրականի ժողովուրդը երկու
թեւերու բաժնուեցաւ: Մէկ մեծ մասը
Կոստի Համբարձումեանի, Լ. Շաղոյ-
հանի ևւ Պուլկարացի Գրիգորի ղեկավա-
րութեամբ Վանէն գիտեց ղէպի Պարս-
կաստան: Իսկ միւս մասը Գնդ. Տ. Բազ-
զասարեանի, Հմ. Մանուկեանի, Ասլանի
ևւ այլոց ղեկավարութեամբ անցաւ
Բերկրիի կամուրջը ևւ գիտեց ղէպի Ա-
բարատ:

Դէպի Պարսկաստան գիտելու երկու
գլխաւոր պատճառներ գոյութիւն ու-
նէին: Առաջին դրդապատճառը անգլիա-
կան բանակին միանալու հաւանականու-
թիւնն էր: Անգլիացիները Պաղտատէն ա-
ռաջացած էին Պարսկաստանի ներսերը:
Անոնց միանալը ապահով ճակատ մը
կազմելու երաշխիքը կու տար, քան վը-
տահել փոթորկուած Կովկասին, որ
թրքական կրունկներու տակ կ'իյնար:

Պուլկարացի Գրիգոր

Սրկրորդ պատճառը Բերկրիի վտին էր:
Վանի առաջին նահանջին, վանեցիները
սանրապէս վնասուած էին ևւ աչքերը
դարեցած էին այդ կիրճէն: Այսպիսով,
Վասպուրականի ժողովուրդի ևւ գինեալ
ուժերու մեծ մասը կը բռնէր երկար ճա-
նապարհ մը, կը հասնէր Պաղտատ,
Պարսա, ու կ'իյնար Բազուբայի վրան-
ներուն տակ... Երկար պատմութիւն,
վերադարձ՝ ղէպի անկախ ու կախեալ
Հայաստան, ևւ սակայն, այդ զաղթա-
շարժին մասնակցող բազմութեան վեր-
ջին բեկորները, հեռուոր Աբարտոյ մէջ,
այս տխուր պատմութեան շարունակու-
թիւնը կը կազմեն տակաւին:

Դաղթաշարժի կեդրոնական հոսան-
քը կը սկսէր Խնուսի, Մուշի, Ախլաթի
ևւ Մալազկերտի շրջաններէն ևւ կը
կեդրոնանար Ալաշկերտ: Այս շրջանի
մէջ լուրջ ընդհարումներ տեղի ունեցան
թաթարական կանգուն մնացած քանի մը
գիւղերու հետ, որոնք Ս. Յովհաննու
վանքի ժօտերը ժողովուրդի ճանապարհը
կտրած էին: Ձիւնուած ժողովուրդի ալիք-
ներուն տակ կ'ընկճուէին թաթարական
ևւ ջրտական շարք մը գիւղեր ևւ առատ
պաշար կը ձգէին զօրքին ևւ ժողովուր-
դին:

Կարսի անկումէն հոք, ժողովուրդն
ու գինեալ ուժերը ամփոփուեցան Դիաս-
նի ևւ Մուսունի շրջանին մէջ: Բայա-

գիտէն (Օրկովին վրայէն) եկան եւ անցան վասպուրականցիները:

Տակաւին Արարատեան լեռնաշղթան շանցած, Տարօնի եւ Ալաշկերտի ժողովրդական ղեկավարները, զօրազուններու վարիչներուն հետ ժողով ըրին վերջին հողաշերտին վրայ, գոյալքանց պայքարի ուղիղի մը պատրաստելու համար: Այդ ժողովի մէջ որոշուեցաւ ժողովրդի հետ մնալ եւ ղեկավարել դադիթաշարժը, դառնալ սոսակ մը շարժական բանակ, կեդրոնացած պահել զինուորական, կուսակցական եւ վարչական ղեկավարութիւնը, եւ ընթացք տալ 150,000-է աւելի ժողովրդական վանդուածի մը շարժումներուն: Զօրքն ու զինուած ժողովուրդը մէկ միութեան մէջ մուլուեցան: Զինուած ժողովուրդը կազմակերպուած տարերային մեծ ուժ մը դարձաւ:

Արարատեան Հայաստանի քարտէսը մեր աչքերուն առջեւ ունէինք: Մեր աչքերը կը յառէինք լեռնամասերուն եւ թաթարական լրջաններուն վրայ: Հայկական լեռնամասերը մեր ժողովուրդի ապաւնէր պիտի ըլլային եւ մենք քնական ամբողջութիւններէն օգտուելով՝ դոյաւարտը պիտի շարունակէինք: Գոյամարտը ապահովելու համար, անհրաժեշտ էր թաթարական ապստամբ լրջանները (որոնք կոնակէն եւ կողքերէն կը հարուածէին հայ ժողովուրդը) առնել զինուած ժողովրդի ազդեցութեանը տակ: Պարզ տրամաբանութիւն մը ունէր դէպի Արարատեան Հայաստան գիւմուղ արեւմտահայ զինուած զանգուածը: Ան կը մտածէր, - եթէ թուրքը բռնի ուժով զինք դուրս կը քշէ իր հինաւուրց հայրենիքէն, ու ինքը Արարատն անցնելէ ետք, անհող ու անծածք բազմութիւն մը պիտի դառնայ, իր մարդկային սրբազան իրաւունքն է գրաւել զէնքի ուժով թաթարական զիւղերը եւ բնակիլ հոն, իբրեւ իր ՆՈՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ:

Այս ուխտով ու վճռականութեամբ Տարօնի, Ալաշկերտի եւ Վասպուրականի

ժողովուրդը, Ապրիլի վերջերը, Արարատեան բարձունքներէն, ձիւնէ հիւսի մը պէս, վար կ'իջնէր դէպի Սուրմալու:

Այս զանգուածն էր, որ մնաց Հայաստանի Հանրապետութեան (տակաւին չկազմուած) սահմաններուն մէջ: Զափեց երկրի լայնքն ու երկայնքը, վալարուեցաւ վտանգներու ցանցերուն մէջ, արհեստեցաւ ու արիւնոտեց, բայց զօրացաւ եւ արժատ ձգեց նորակազմ հայրենիքի հողին խորքը, եւ հայկական գիմարիտ տուաւ անոր:

ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ
ԱՐԵՆԵԼԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՁ

Կուռի երկրորդ փուլը կը սկսէ, երբ արեւմտահայ զինական եւ ժողովրդական ուժերը տեղ կը զննն Ռուսաստանի 1914-ի սահմաններուն վրայ:

Թուրքերը, էրզրումի գրաւումէն ետք, յառաջացած էին դէպի Սարըզամիշ եւ Կարս: Իսկ Տարօնի եւ Ալաշկերտի զիւղի կը մտնեային Արարատեան լեռնաշղթային: Պարսկաստանի սահմանը անցած վասպուրականցիներուն ղէմ կը բացուէր նոր ճակատ մը, զերեմք հետապընդող թրքական բանակին դէմ:

Ռուսական ուժերը հեռացած էին, որով՝ թրքական ճակատներու ամբողջ ծանրութիւնը կ'իյնար նորակազմ հայ մարտական ուժի ուսերուն:

Այդպիսի Պորհուրդը, իր կազմութեան առաջին օրէն, ձեռնարկեց վերականգնելու այն զօրամասերը, որոնք տակաւին զէնքի տակ կը մնային եւ ճակատը պահելու գիտակցութիւն ունեցող սպաններուն ենթակայ էին: Լուծուած կամաւորական զունդերէն հայ զօրամասեր կազմող վաշտերն ու սպաները տակաւին կը մնային ուսական բանակին իբրեւ մասնիկ: Երբ այդ բանակը քայքայուած՝ կը հեռանար ճակատէն եւ կոփկաւէն, հայ սպաներն ու մնացորդաց վաշտերը հայկական զօրամաս կազմելու

գործին կը ձեռնորկէին, Աղբալի Ուր-
հուրդի ղեկավարութեամբ:

Աղբալի Ուրհուրդը սպարապետ
նշանակած էր զօրավար Նազարբէգեանը,
որ պարտաւորութիւն ունէր Հայկական
զօրաբանակ մը կազմել, երկու զօրաբա-
ժիներով:

Կազմուած կամ նոր կազմուելիք
զունդերը փութով մարմին կ'առնէին եւ
ի մտի ունէին պատերազմի երկրորդ
փուլին թշնամիին դէմ ճակատելու Հաւա-
նականութիւնը, երբ ան պիտի հասնէր
1914-ի սահմաններուն: Թէ՛ Հ. Յ. Դաշ-
նակցութեան վարիչները եւ Թէ՛ Ազգա-
յին Ուրհուրդին մասնակցողները կը դե-
տակցէին զալիք օրերու ճգնաժամը, եւ
այդ պատճառով կողկասեան սահմաննե-
րու պաշտպանութեան համար պատրաս-
տութիւններ կը տեսնէին: Տակաւին ռու-
սական մեծ բանակի կմախքը կար եւ
սպասակոյտը շարունակութիւնն էր ռու-
սական Հակային, որ ճամբաներուն վրայ
մեծ մասով խելագար ամբոյս մը կը
դառնար:

Այս իրականութեան կողքին, կային
Վրացիներ, Ատրպէյճանցիներ եւ Հայեր
որոնք Կովկասի բնիկ տէրերն էին, ա-
ռանց պետական կառայցի: Թուստասանի
համապետական գոյամիճակը տիրական
կը մնար Թէ՛ վարիչներու եւ Թէ՛ ազգա-
բնակչութեան մտայնութեան մէջ:

1918-ի Յունուարին, Լենինի հրո-
վարտակը ըստ կը տեսնէր, որով՝ ռու-
սական բանակը կը հեռանար Արեւմտա-
հայաստանէն, որպէսզի Հայաստանը
իմբնակար դառնար եւ ազատ կամֆով
ու հանրապետիկ իր բախտը տնօրինէր:
Այս յայտարարութիւնը կայսրութեան
փլուզումի տուջին ազդանշանն էր: Հա-
զիւ ամիս մը անցած, կու դար Բրեստ -
Լիդովսկի անձնատուութեան աղիտալի
հաշտութեան դաշնագիրը, որով ռուսա-
կան կայսրութեան երկրամասերն ալ,
առանց պայմանի, թշնամիներուն կը պի-
ղէին: Քաղաքական այս ծանր կացու-
թեան բերումով՝ Կովկասը կը կտրուէր
համապետական կառայցին եւ կը կառա-
վարուէր Կովկասեան Սէյմով: Թառն

կառավարութեան մէջ տեղ ունէին Վրա-
ցիներ, Ատրպէյճանցիներ եւ Հայեր, ո-
րոնք ՄԻՊՍԻՆ պիտի պաշտպանէին լըք-
ած պատերազմի ճակատը: Սակայն,
վրացիներն ու ատրպէյճանցիները կամ
կը զաւէին հայերուն դէմ եւ կամ ուրիշ
հաշիւներով քայլ կ'առնէին, որով՝ պա-
տերազմի ճակատը կը մնային հայերը,
վտանգի եւ տնորոշ ճակատադրին դէմ
յանդիման:

Արդ, երբ Բրքական բանակը Հասու
Սարըզամիշ եւ յառաջացու դէպի Կարս,
զօրավար Նազարբէգեան, իրաւական
կերպով, ենթակայ էր Կովկասեան միա-
ցեալ կառավարութեան: Թիֆլիսի կա-
ռավարութեան վարչապետը վրացի Ջը-
խէնդէլին էր: Այդ կեդրոնին մէջ նըս-
տոյ կառավարութիւնը, բանակցու-
թեանց ճամբով եւ զիտաւորեալ հրա-
հանդերով, ջլատեց մեր զօրամասերու
դիմադրական կորսով եւ նախաձեռնու-
թեան ոգին: Իրար չհզոքացնող այդ
մթնոլորտի մէջ, Սարըզամիշ եւ Կարս
կ'իյնային թշնամիին ձեռքը:

Շատերը կը կարծէին, թէ Բրքական
բանակները կանգ պիտի առնէն Բրեստ -
Լիդովսկի սահմանազժամ շրջաններուն
մէջ եւ պիտի շառաջանան Կովկասի խոր-
քերը: Այդ ենթադրութիւնը օղբ կը ցըն-
դէր, երբ Թուրքերը, առանց կանդ տո-
նելու, կ'առաջնային դէպի Ալեքսան-
դրապոլ: Քաղաքական հոգեկան բեկումը
կը սկսէր այդ օրէն:

Հայ դեկավարներն ու հայ ժողո-
վուրդը, այդ օրերուն, վերջնականօրէն
կը զգային, թէ ՄԻՊՍԻՆ էին թուրքին
դէմ: Թէ՛ Կովկասի Միութիւնը գոյու-
թիւն չուներ: Թէ՛ մեծապետական Թու-
սաստանը, ցարական թէ՛ ընկերվարա-
կան, մեր հորիզոններուն վրայ այլեւս
ներկայ չէր, ու մենք ստիպուած էինք
ցեղային կոփը, օրհասական պատերազ-
մը մղել միեակ, մեր սեփական ուժերով,
գոյութեան պայքար մը, որ բնաշնչումի
սպաննայիքով կախուած կը մնար Կով-
կասահայ եւ Արեւմտահայ բազմութիւն-
ներու գլխուն:

Խմբապետ Մուշեղ

ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԴԱՇՏԻՆ ՄԷՋ

Երբ Թիֆլիսի մէջ կազմակերպեցին երեք ազգերը կեղծ միութեան մը պաշտօնը կ'ապրէին, ու հայերը մտեցող ճշմարտութի ստատապաններով կը զայնարուէին, Կարսը կ'իյնար, կարելի է ըսել, Ձիւնազէլի զաւաղիւր հրահանգով: Կարսի անկումէն ետք, հայերը իրենց ճակատագրին մը դուրսէն: Ուժերու ամփոփում, դուռնադերու դասաւորում, արեւմտահայ զինուորի ժողովուրդի համախմբում, բարդ եւ խառնակ կեանքի մը պատկերը կը պատկերէին:

Բայց պատերազմի ճիւղէն բռնուած հայ կեանքը կը թաւայէր: Այդ օրերուն, իրական կեանքի բերումով, հայ ժողովուրդը երկու կեղծոն կ'ունենար: Թիֆլիսը, ուր Ազգային Ծրագրուրը կը գործէր, եւ Երեւանը, ուր Արամ Մանուկ-

եանի ղեկավարութեամբ՝ կեանքի կողմէն էր Երեւանի Ազգային Ծրագրուրը:

Երկու այս կեղծոնները կ'աշխատէին սպարապետին եւ զինուորական պատասխանատու վարիչներուն՝ հայ մարտական ուժերը կ'որոգի զիմացրութեան մը պատրաստ պահելու: Այդ կեղծոններուն աշխույժ կը հանդիսանային Հ. Յ. Դ. Կեղր. Կոմիտէներն ու հասարակական հաստատութիւնները, որոնք դրուժեան ծանրութիւնը լիովին կ'ըմբռնէին:

Բայց հայ զաղխաշարժը արեւոյ ծովու մը վերածած էր Արարատեան դաշտը: Ձիւնալ ժողովրդական զանուումները, իրենց պաշտերու, գումարտակներու եւ միաւր խումբերուն հետ միասին կը շարժէին բաց երկնքին տակ, ու օրուան բոլոր ժամերուն ժողովրդական այդ ալիքները կ'առաջանային, կը տարածէին եւ կը կոտէին, երբ աջէն ու ձախէն իրենց ճամբան կարող թշնամիներուն կը հանդիպէին:

Սուրմայուի թրջութիւնը մ'եծ մասով ընկճուեցաւ, ու տեղի տուաւ զինուած հայութեան: Ժողովուրդի եւ զինուած ուժերու ալիքը հասած էր Արաքսի ափերը: Թուրքերը Կարսի դրաւումէն ետք, իրենց ուժերն ամփոփած՝ կ'առաջանային դէպի Ալեքսանդրապոլ: Անդրանիկ մօտ 1000 հոգիով անցած էր Ախալքալաքի շրջանը: Վճռական գործողութիւններու նախօրեակը կ'ապրէինք: Թրջութեան վերջնական եւ վճռական դրոշմ ուղղուած էր հայ ժողովուրդի կուրծքին, վերջին եւ մնացորդ օճախն ալ մարելու համար: Հայութեան կէսը, Արարատեան դաշտի եւ հայկական լեռներու մէջ, ոտքի վրայ, բացօթեայ կեանք մը կ'ապրէր, դամոկլեան սուրը կախուած իր պլիտուն:

Վասպուրականի եւ Ալաշկերտի ժողովուրդը կը տեղաւորուէր Երեւանի եւ Էջմիածնի շրջաններուն մէջ: Վասպուրականի զինուած ուժերը կը մնային տուննց դունդին մէջ:

Տարօնի նահանգի ժողովուրդն իր զինական եւ վարչական ամբողջութիւնը կը պահէր: Ան կը դառնար մարտական

համայնք մը, որ պատմական նշանակութիւն մը ունեցաւ: Այդ հաւաքակազմութիւնը, որ յեղափոխական փորձառութիւն, հաւաքական կամք եւ կարգապահութիւն ունէր, մարտական գործողութիւններով ո՛չ միայն իր գոյութիւնը կրցաւ պահպանել, այլ աղքատին ազատամարտի ճանապարհին, ուղիղ գծով, իր տուրքը տուաւ, աննկուն նետուղականութեամբ մը:

Ապրիլի վերջին շարժումն, Անդրանիկ նամակներ գրած էր Տարօնի շրջանի գինւորական ղեկավարներուն եւ կը թելադրէր որ բոլոր գինուած ուժերը կեդրոնական Լօսիի յիշներուն եւ անտաններուն մէջ, ուր ինք ալ պիտի դնուէր, եւ այդտեղ կազմակերպեն դիմադրութիւն մը: Հակառակ պարսկային՝ կարող էին անցնիլ Թիֆլիսի շրջանը:

Խորհրդակցութիւն մը տեղի ունեցու Արաքս կայարանի գաշտին մէջ, Աբրահիմ օփին: Այդ խորհրդակցութեան կը մասնակցէին Մուշի, Սասունի, Խընուսի եւ Մալազկերտի շրջաններու կուսակցական եւ գինուորական ղեկավարները: Խորհրդակցութիւնը եկաւ այն եզրակացութեան, թէ Լօսիին չէր կրնար հանդիսանալ այն վայրը, ուր կրնայինք կեդրոնանալ, ապրիլ եւ կոտիլ: Լօսիի հայութիւնը աղքատ էր եւ լայն գործողութիւններու հնարաւորութիւններէ զուրկ: Հետեւաբար, բացասական պատասխան մը գրեցին Անդրանիկին եւ հրաւիրեցինք զինք՝ միանալ իրենց ուժերուն, գործել Արագածի եւ Երեւանի շրջաններուն մէջ:

Անդրանիկ ուրիշ նամակով մը իր տեսակէտին վրայ պնդեց: Սմբատի, Հասրաթի, Փիլոսի եւ այլոց ղեկավարութեամբ՝ քանի մը վաշտ պինուորներ Արաքսի կայարանէն մեկնեցան զէպի Ախալալաք եւ միացան Անդրանիկին: Մակայի Տարօնի գինուորական եւ ժողովրդական մեծագոյն զանգուածը միաց եւ շարունակեց նախօրօք գծուած ճանապարհը:

Թաթարները Բորչալուի մէջ, Արագածի ստորոտները, Զանգիբասարէ, էջ-

միածնի, Աշտարակի եւ Բէօյիւք Վէտիի սահմաններուն վրայ՝ անընդհատ կը կարէին երկաթուղիի հաղորդակցութիւնը եւ պատանապատա կ'ընէին մեր փոքրիկ հայրենիքի ամբողջութիւնը:

Սուրմայուի զէպերուն արձագանքը արդէն հասած էր Երեւան, եւ վրդոված մեր շարք մը ընկերներուն խիղճը: Բայց կ'ըր Արագն անցած՝ ղինեալ բազմութիւնը ծաւալեցաւ էջմիածնի եւ Աշտարակի շրջաններուն մէջ եւ ընդհարեցաւ Թաթարական դիզերուն, փոթորիկ մ'ը բարձրացաւ Երեւանի մէջ: Համասուսական ընկերվարական կողայրութեան եւ խաղաղ համակեցութեան իրենց ընթացքին վրայ արատ բերող երեւոյթներ նկատեցին Արեւմտահայերու աւարները: Բայց ժողովրդական բանակը աւերուած էր ճամբան շարունակել, ու ճամբան կարողին ձեռքը կոտրել:

Էջմիածնի եւ Աշտարակի 24 Թաթարական դիզերը երբեք ունկնդրած չէին Երեւանի ընկերվարական եզրայրական կոչերուն: Բայց զէպի հարուածներուն տակ, ստիպուեցան լսել արեւմտահայ զանգուածներու սուրբ խորոզը: Թաթարական դիզերը տեղի տուին եւ հեռացան այդ շրջաններէն:

ԱՐԱՊԱՅԻ ԳՐԱՒՈՒՄԸ

Թուրքերը մօտեցած էին Ալիքսանդրապոլին:

Հայաստանի պատերազմական գործողութիւններու համար, Արագածի թիկունքային թշնամին զսպիլու գործը զարձած էր հրամայական անհրաժեշտութիւն մը: Սասունցիներ եւ Մեղիներ սասանեցին այդ ծանր պարտականութիւնը:

Մարդարապատի մէջ ներկայ էին Սասունցիներու դուռը եւ Խնուսի դուռի վաշտերը, Սասունցի Մանուկի եւ Մուշեղ Աւետիսեանի (Սասունցի) ղեկավարութեամբ: Համախմբուած ուղի ուժերը դասաւորուած էին եւ պատրաստ արշաւանքի ձեռնարկելու:

Վորոնց Կարո

Մայիս 4-ի դիւելը, Տարօնի շրջանի պատասխանատու գործիչները էրենց ուժերու թիւը եւ խմբապետներու ցանկը ներկայացուցին: Հազար երկու հարիւր մարտիկներ պիտի մասնակցէին արշաւանքին: Պատասխանատու զեկազարներն էին Սասունցի Մանուկ, Սասունցի Մուշեղ, Մորուք Կարօ, Զօյօ, Ղազար Պետոյեան, Արմէն Սասունի, Մխիթար Դարմանեան: Ատոնցմէ չորսը արդէն Տարօնի Հ. Յ. Դաշնակցութեան Կ. Կոմիտէի անդամներն էին: Կուսակցական եւ մարտական ուժերը միաձուլուած էին:

Մենք, այդ օրերուն, դադարաւ չունէինք, թէ ճակատագրական կռիւ մը տեղի պիտի ունենար Սորդարապատի անուպատին մէջ: Դրոյի զօրամասերը Արարատի լեռնաշղթան բռնած էին եւ յարձակում մը կը սպասէին Ալաշկերտէն եւ Վանէն յառաջացող թշնամիին կողմէ: Ինձիսման, Աշտարակի եւ Արա-

զածի զինուորական զործողութիւնները, փաստօրէն, Սորդարապատի ճակատամարտի նախերգանքներն էին:

Մայիս 5-ին, Սորդարապատի ճակատամարտէն 18 օր առաջ, արշաւը չբացուած, արշաւախումբի շնորհները, միաւոր եւ հետեւակ ուժերը մեկնեցան Սորդարապատէն եւ առաւօտեան սորջալոյսին ինչպիսի յարձակողականով մը դրակցին երկու փոքրիկ դիւղեր եւ հասան Թալինի բերդին տակ: Ատանց մասանակ կը բռնեցուէր եւ առանց նկատի առնելու թշնամիի տեղատարափի սնդակներու անբաժուելիւնը, սչկ ժամուայ ընթացքին մազլցեցան բերդի պարիսպներուն վրայ: Թշնամին ժամանակ չունեցաւ փախուստի եւ սրախողխող ինկաւ: Սասունցիներէն սպաննուեցան 16 անմահ կործանիչ եւ վիրաւորուեցան 18 հոգի:

Թալինի անկումը սարսափի մատնեց Արազածի լանջերուն վրայ տեղաւորուած թշնամին: Տարօնցիներու արշաւանքը կանգ չառաւ: Երեք օրուայ ընթացքին, Թալինէն մինչեւ Ռեճան եւ Բիրազկան, Աշտարակի մօտերը, մօտ 70 զինուորացի տարածուեցին մը, մաքրուեցաւ թրջական տարրերէն: Սորդարապատի շրջանի մէջ կուտակուած հայութիւնը բարձրացաւ լեռ եւ տեղաւորուեցաւ իր արիւնով դրուուած նոր հայրենիքին մէջ: Այդ քուականէն առչիւն, Արագած լեռը բրբական փափախի փոխարէն, Սասունցիի հայկական գոյակը կը դնէ իր գրեխում:

Սորդարապատի ճակատամարտը եւ յաղթանակի մէջ այս արշաւանքը իր խոշոր բաժինն ունի: Սորդարապատի դէմ գործող թրջական բանակը գրկուեցաւ Արազածի թաթարական ուժերու օժանդակութենէն. իսկ հայկական բանակը, ճակատամարտի պահուն, իր կոնսակէն եւ կողբերէն հարուած տուողներէն ազատուեցաւ:

Այս ներքին ճակատամարտները կը լուծէին այն բարդ խնդիրները, ինչ որ ուսուսական յեղափոխութիւնը խօսքէ գլխաբերով լէր կըցած լուծել: Այդ սպասումը

ըջաններու հաշուեյարգարը հայկական բանակի թիկունքը կ'ապահովէր եւ կտրուած ճանապարհը կը բանար:

ՀԱՎԱՏԱՄԱՐՏՆԵՐ
ՍԱՐԻԱՐԱՊԱՏԻ, ՂԱՐԱՔԻԼԻՍԵՒ
ՍԻ ԱՐԱՐԱՆԻ

Պատմական ճակատամարտերէն առաջ, երբ թուրքերը տակաւին շէին եմբեցած Ալեքսանդրապոլի բերդին առջեւ, հայ ժողովուրդը, իր վարիչներով, անյոյս ճիգեր կը թափէր ելք մը գտնելու, կամ հաւանական էլքի մը յոյսով կը թառապէր: Թուրքերը Իրեստ-Լիզովլըսկի դժած սահմաններէն պիտի անցնէին թէ ոչ: Իրողութիւնները այդ յոյսը օգը ցնդեցուցած էին: Իայց յոյսը անյոյսի յաճախանքն էր:

Դէպքերը եւ ընդհարումները իրարու կը յաջորդէին արագ, յանկարծակի, ու երբ ականատես պատմաբանը իրողութիւնները կ'ուզէ դատաւորել, պատճառի եւ հետեւանքի ճշգրիտ պատկերը արծառնազրելու, տաս-տասնեւհինգ օրերու մէջ շի կրնար սեղմել բազմաթիւ անցքեր, որոնք տասը ամիսներու անեղութեան ծանրութիւնն ունին:

Երեւանը կտրուած էր աշխարհէն եւ Թիֆլիսի պետական դատաւորութիւններուն անտեղեկ էր: Թիֆլիսի սպայակոյտը եւ վրացի զինուորական նախարարը մինչեւ Կարս կ'երկարէին իրենց հրահանգները եւ կը ջլատէին Ջօր. Նաղարէզիանի հրամանատարութեան տակ զործող զօրամասերը:

Հայաստան փաստօրէն կը կտրուէր Կովկասեան միութենէն եւ արեան ճակատներուն վրայ կը մնար մինակ: Այս սղբերգական վայրկեանին է որ հայ ժողովուրդը, Դաշնակցութիւնը եւ զինուորական հրամանատարութիւնը, ամբողջական նուիրումով, կը կապուէին իրենց սեփական ուժին, կամքին եւ նախաձեռնութեան:

Արեւմտահայ խորհրդածողովը կը ցրուէր: Ընելիք մը չունէր: Ազգային

Չօլօ

Խորհուրդը տեւապէս ժողովի էր եւ կը հետեւէր մեր ապրած ճգնաժամին, ու կարգադրութիւններ կ'ընէր իր հնարաւորութեան սահմանին մէջ:

Շրջապատուած թշնամիէն, կեանքի եւ մահուան պատերազմի հարկադրանքի տակն էր հայ ժողովուրդը: Հողերանական վերադարձ մը կար վարիչներու եւ բազմութեան հօգիտին մէջ, այն օրերուն, երբ Դաշնակցութեան անձնուրացնիքը Սասնոյ բարձունքներուն վրայ եւ պաշարուած վանի մէջ, ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄ ՄԱՀ վճռական նշանաբանով, գոյամարտի կ'ելլէին դաժան թշնամիին դէմ:

Այդպէս պիտի ընէր նաեւ Արարտան աշխարհին մէջ համախմբուած ՄԻԱՅՅԱԼ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ:

Մայիս 15-ին Ալեքսանդրապոլի անկումը եւ Երեւան-Թիֆլիս երկաթուղին

Փիլոս

փակումը, վերջնականորեն Հայաստանը կը թողուր իր բախտին: Այդ վայրկեանին ԳՈՅՈՒԹԵԱՆ դատան կռիւի մը հուշանութիւնը է՛ւ խուճապ կ'առաջացընէր է՛ւ սպրեւու վճռականութիւն: Խուճապը չէր ծաւալեր, որովհետեւ խուճապահար բազմութիւնը ելք մը չունէր, որպէսզի զէպի հետունքը խուճէր: Այդ իսկ պատճառով, սպրեւու կամ պատուար մահով ինչպէս վճռականութիւնը պատրաստ գետին մը կը գտնէր հոգիներուն մէջ:

Հայկական զինական ուժերը կը գաւառորուէին երեք ճակատներու վրայ: Սարգարապատի եւ Բաշ-Աբարանի մէջ դիրք կը բռնէին Զօր. Սիլիկեանի զորաբաժինը, ուր կը գործէին Իրոյի զորամասերը, Զօր. Դանիէլ Բէգ-Փիրումեանի, Յովսէփեանի, Սամարցեանի, Հասան փաշայի զունդերը, ինչպէս նաեւ Վասպուրականի զունդը: Ժողովրդական զորամասերէն հոն ներկայ էին Սառունցի Մանուկի (Աբարան) եւ Սասունցի Մուշեղի, Դազար Պետրեանի (Սարգարապատ) Այրուձիթի ձիաւորները, Դա-

րապարցի Սուրառի, Գէլի Դազարի եւ Կուլանուխցիներու շահատները: Այս երկու ճակատներու զլայ, կատուարը եւ ժողովրդական ուժերուն թիւը 10,000-ը կը հասնէր:

Դարաքիլիսէի ճակատին վրայ տնձառ կը հրտայէր սպարապետ Երազրաբէգեան: Անոր արասազրուածաս տակն էին Զօր. Արէշտուր զորաբաժնի, զըլտապետ Մուսէսեանը, սարակոցը, ժողովրդական խուճապըն ստանք, եւ Երժեհի Ղուկասը այս ճակատին վրայ չէր: Անդրանիկ, սօտ շօտ զինուորներով, Դաւալոցի էր եւ կը զբաղւէր Ախալքալաքէն առաջացող Վչիպ փաշայի ուժերուն: Անդրանիկի հետ էին Սմբատը՝ Տարօնի քանի սը վալաբերով, Փիլոսը՝ Խնուտի Ղուկասեանով, Ճեպեհի Սարգիսը՝ ձիաւոր խուճապով:

Դարաքիլիսէի ճակատին վրայ կանոնաւոր եւ ժողովրդական զինուորներու թիւը կը հասնէր 7000-ի:

Խրքական բանակի յարձակողական ուղղութիւնները, մեր երեւակայածէն շատ աւելի ճարտարութեամբ կը զարգանային: Մէկ թեւը Վանի շրջանէն կ'առաջնար զէպի պարսկական Ատրպատական, անկէ անցնելու Զանգեզուր, Դարբազ, Բագու: Միւս թեւը Տրապիզոնի շրջանէն կը մտնէր Արտաշան ու կ'ուղղուէր զէպի Ախալքալաք եւ Դարաքիլիսէ, Հայաստանի հիւսիսային բոլոր ճանապարհները կտրելու: Բոլշալուի թաթարները կ'ոնակէն պիտի հարձակէին եւ շիոթութեան մատնէին հայութիւնը: Կարսէն յառաջացած թրքական բանակը, Ալեքսանդրապոլը գրաւելէ ետք, երկու թեւի կը բաժնուէր: Առաջինը երկաթուղիի գիծը բռնելով կը մտնար Սարգարապատին, յոյս ունենալով որ Արաքածի, Ալտարակի եւ Էջմիածնի թաթարները ապոտամբեան զբօշը պիտի բարձրացնեն եւ թրքական բանակին առջեւ պիտի բանան Երևանի դռները:

Երկրորդ թեւը կը մտնէր Բաշ-Աբարան, որպէսզի Սարգարապատի եւ Դարաքիլիսէի հայ բանակները իրարմէ

կարէր եւ փոխադարձ օժանդակութեան հնարաւորութիւնները անկարելի դարձրնէր:

Թրքական բանակի առաջին ընդհանրումները տեղի կ'ունենային ժողովրդական զինեալ խումբերուն ղէմ, թայց Սարգարապատին ժօտեցած՝ անոնք կը հանդիպէին կանոնաւոր վաշտերու եւ ձիաւոր ջոկատներու ուժեղ դիմադրութեան: Վճռական հարուածներու ղէմ կը դանձուէին նաեւ Արարանի եւ Ղարաբիլիսէի ջոկատներուն մէջ: Թուրքերը, Մայիս 18-22-ի շորս օրերու ընթացքին, պահանջէին թէ իրենք դիւրին պատճառ ընկնով յաղթական մուտք մը պիտի չկարենան գործել հայկական սիրտէն ներս, ինչպէս ըրած էին Կարսի եւ Ալեքսանդրապոլի գրաւման օրերուն:

Պատմական այդ օրերուն, Արամ կոչ կ'ուղղէր ժողովուրդին եւ զէնքի ընդունակ բոլոր ուժերը զօրութեան կրուին կը կանչէր: Ու հոտանք մը կը սկսէր ղէպի Սարգարապատ: Կռուի ճակատին վրայ գտնուող սպաները, խմբապետներն ու զինուորները կ'ողբուրուէին եւ աւելի ուժեղ հարուածներ կու տային թշնամիին:

Նոյն օրերուն յոյս կը տեսնէին Սպարապետ Նազարբէկեանի եւ Զօր. Սիլիկեանի կողմը, որով՝ հայկական բանակի պատասխանատուները, մինչեւ մահ, կռուելու իրենց վճռական կամքը կը յայտնէին, հայ գուեզերու հերոսական դիմադրութիւնը կը գովէին եւ կը հրաւիրէին հայ մարտիկները պատերազմի դաշտ իջնել, քանի մը օրուան պաշարով եւ ռազմամթերքով:

Մայիս 22-24-ին անպատմելի հոգեցունց մը կ'ունենար հայ ժողովուրդը: Խուռներամ բազմութիւններ ճամբայ կ'ելլէին Երեւանէն եւ բազմաթիւ դիւղերէն ղէպի Սարգարապատ, Բաշ-Արարան եւ Ղարաբիլիսէ:

Դասալիք զինուորներ հա կը դառնային: Հայր եւ տղայ միասին կը մեկնէին Երեւանէն: Դասալիք տղայի ծնունդազարդ հայրը, հրացանը գրկած՝

Գարեգին Նպս. Յովսէփեանց

Սարգարապատ կ'իջնէր, վարդանանց պատերազմին մասնակցելու: Գարեգին Եպիսկոպոս Յովսէփեանց Սարգարապատն էր եւ Ղեւոնդ Նրէցի դերը կը կատարէր իր հրահրող ճառերով: Կիներ ու պատանիներ ջուր ու պաշար կը փոխադրէին ղէպի գէրքերը:

Հայ բանակը, այս երեւոյթներէն խանդավառ, բազմապատկուած հոգեկան քաջութեամբ կը նետուէր արիւնայի ճակատներուն մէջ, որոնք օրեր տեսցին:

Թուրք հրամանատարութիւնը շլմած էր այս յամառ դիմադրութեան առջեւ, եւ սկսած էր վախնալ հայերու յարձակոցական վատագէն:

Ու չուշացաւ հայ բանակին յարձակողականը:

Զօրավար Դանիէլ Բէգ-Փիրումեանի յառաջապահ գունդերը ջախջախէիչ հար-

ւած տունն թշնամիին, որ նահանջեց Մայիս 26-ին, պարսուած՝ փախուստի դիմեց Մայիս 27-ին, իսկ 28-ին, յաղթական հետպնդումով՝ Անիի ձորերէն վեր կը մազլցնէին Հայ զինուորները իրենց աչքը դէպի Կարս եւ Ալեքսանդրապոլ յաասծ:

Բաշ-Արարանի ճակատին վրայ Դըրույի զորամասը ոչ միայն հակահարւածներով կասեցուց թուրքերու յառաջխաղացքը, այլեւ խելպախ բանի մը յարձակողականներով, Մայիս 26-28-ին ձեղքեց թրքական դիրքերը եւ փախուստի մատնեց թշնամին: Հին Փետայի, կամաւորական զուեղերուն մէջ ձիաւորներու հրամանատար Չեմլեակի, Մայիս 28-ին յարձակողականի տուփընթացը եղաւ, որ իր ձիաւոր ջոկատը կայծակի արագութեամբ նետեց թշնամիի դիրքերուն մէջ, ու խուճապ ստեղծեց աջ ու ձախ հարուածելով: Չեմլեակն ու իր ընկերներէն ոմանք հերոսաբար նահատակուեցան ազատամարտի դաշտին վրայ, բայց թշնամին խուճապահար նահանջեց:

Ղարաքիլիսէի ճակատները շատ աւելի մանուածապատ պոտերազմի մը բեմ դարձած էին: Լեռ, ձոր, անտառ ու բազմաթիւ անցքեր դաժան կռիւներու, յարձակումներու եւ հակաշարժակումներու տեղի տուն: Հայ զորքերը այս բեմերուն վրայ ալ ամուր մնացին: Եթէ ստրպուած դիրք մը լքեցին, ուրիշ նոր դիրք մը ամրացուցին: Ու Վէհիպ Փաւլան, որ ստուար զորամասերով այս ճակատը ձեղքելու եկած էր, անգորովեան կը մատնուէր: Հակառակ այն իրողութեան, որ բազմաթիւ բարձունքներ դրամած էին, ու խուժած էին կարգ մը ձորերէ ներս, հայերու յամուր դիմադրութիւնը կը շարունակուէր ամէն տեղ, եւ հայկական մարտկոցը կը յլատէր թրքական բանակը: Մարտկոցի հրամանատար Մովսէսեանը վերջին օրը սպաննուած էր իր թնդանօթներուն վրայ:

Մայիս 28, Սարղարապատէն միմշեւ Ղարաքիլիսէ:

Չեմլեակ

Չեմլեակի, հրամանատար Մովսէսեանի եւ Սարղարապատի ճակատամարտին մէջ ինկած զինուորի արիւնտա շապիկը, այդ օր, Մայիս 28-ին, Հայաստանի Ազատութեան եւ Անկախութեան զրօշակը դարձաւ:

Այդ զրօշակին տակն էին զօրավորներն ու պեղապետները, ահաղեմականը, Հին Փետայիներն անձնագոհ, հայ սպաններն ու խմբապետները, բանուորն ու չելազցին, հարուստն ու աղքատը, կրփնականն ու աշխարհականը, մայրն ու որդին, հայրն ու զաւակը: Հայոց Ազգը, իրեք տասնամեակ ազատագրական կռիւ մղելով, կը հասնէր Սարղարապատ, Ղարաքիլիսէ եւ Բաշ-Արարան, կը դառնար Միկ ԿԱՄՔ, մէկ նշանաբանով, Ազատութիւն կամ մահ:

Ճւ այդ կամքէն ու թափուած արիւններէն ստեղծուեցաւ Հայաստանի Հանրապետութիւնը:

Թուրքերը զինադադար առաջարկեցին:

Հայոց սպարապետը եւ Աղգույին Խորհուրդը զինադադարը ընդունեցին: Յունիս 4-ին Բաթումի մէջ, ատ-

բարոյական Լայ-Քրքական հարու-
թեան դաշնադիրը, եւ թուրքերը պաշտո-
նապէս ճանչցան Հայաստանի աղատ ու
անկախ Հանրապետութիւնը, իր նեղ
ուսճմաններով:

Պաշտօնական դաշնադիր, որ խա-
ղաղութիւն չէր բերեր Հայ հոգիին:

Քուրքը յաղթական մտած էր կող-
կոտ: Ռուսաստան Հեռացած էր Հիւսիս
եւ բռնուած քաղաքացիական անկերջ
կռիւններու: Եւրոպան Հեռու էր եւ չէր
կրնար մտածել իր փոքրիկ դաշնակիցի
մասին: Մինակ էինք եւ մեր սէժ ու-
նէինք դաւադիր եւ արհեստագործ թուրքը:
Գիտէինք որ եթէ առիթը ներկայանայ,
ցեղասպանը՝ իր եաթաղանք պիտի մեր-
կացնէր:

Բայց, Հայ ղեկավարներն ու ժողո-
ւորը, Ազատութեան յաղթանակի ու-
նէին իրենց սրտին մէջ: Հայ բանակը
ճակատամարտներէն դուրս կու գար
պողպատուած, ու իր գրաւած դիրքերուն
միայ կը մնար իրեն երկաթէ կամքը
Հայ ժողովուրդին:

Արամ վարդի Կորասեղծ Հանրա-
պետութեան գործերը, մինչեւ որ Քա-
ջազնունիին կառավարութիւնը, Կուլիս
19-ին, Հասու Երեւան:

Հայ ժողովուրդը, մտանդին գիտակ,
այդ օրերու ծանր ճգնաժամին դիմաց՝
արթուն պահակը եղաւ իր ճակատագրին:

Վեց ամիս պիտի տեւէր այս հսկա-
ւոր, յարուած ֆիզիքով, մինչեւ որ թուր-
քերը, առաջին աշխարհամարտի դիտա-
դադարի բերումով, դիտակոր Հեռանալին
այս աշխարհամարտէն:

Մայիս 22-էն մինչեւ Մայիս 28-ի
յաղթանակի օրը, երեք ճակատներուն
միայ բազմաթիւ հերոսական գրուագ-
ներ տեղի ունեցան: Այդ դրուագներն ու
խիզախ հերոսներու գործերը սրճանա-
գրութեան շանցան կեանքի ու մահուան
այդ թռչուրդին ընթացքին:

Ձեռնակի կայծակնային խոյանքը
յիշեցինք:

Մարդարապատի ամէնէն մեծական
պահուն, Մայիս 28-ին, Ջօր. Դանիէլ Բէզ
- Փիրումեան, որ ճակատի Հրամանա-
տարն էր, իրեն տեղակալ նշանակեց
սպայակոյտի երկրորդական աստիճան
ունեցող սպայ մը, որ ճակատի Պեւ-
րուն Հրամանները հաղորդէ, ու ինքը
սուրը մերկացուցած՝ յարձակողականի
պատրաստ գործամարտուն տոջիւնէն քա-
նեց: Ջօրքերը ճակատամարտի մտան մա-
հը արհամարհելով, ու թուրքերը ջախ-
ջախուած՝ փախուտի գիւմեցին:

Գլխապետ Մովսէսեան, որ Հրետա-
նիին պետն էր Ղարաքիլիսէի ճակատին
միայ, ճակատագրական օրերուն, ամբա-
ցաւ բարձունքի մը միայ, եւ երեք օր
անընդհատ ուրակոնեց թշնամիին դիր-
քերը, լուցուց անոնց թնդանօթները: Իր
ձեռքին տակ եղած թնդանօթներուն ե-
րեքը խորտակուած էին, շուրջը սրտ-
նրած դիտակիցներէն երեսուն մար-
տիկներ ինկած էին Հրետանիի կողքին:
Իր Հեռ մնացած եօթը հոգիով թնդանօ-
թամարտը շարունակեց, ու անձամբ դի-
տորի գերը կատարեց: Նահատակուեցաւ
Մայիս 28-ին, երբ արդէն ճակատամար-
տը յաւած էին:

Բազմաթիւ այսպիսի դրուագներ
տեղի ունեցան, ու անդիք սրտամութեան
անցան:

Արեւելյան Հայ եւ Արեւմտահայ դի-
ւած ուժերը իրենց գերադասի կամքը
րուցարեւեցին այս ճակատներու բն-
թացքին, ու այսպիսով դարձան միա-
ցեալ Հայութիւն, Հայաստանի քաղա-
քացի եւ հատկան Հանրապետութիւն,
ՄԻԱՅԻՆԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ:

Յիտուն տարի անցած է այդ թուա-
կանէն, ու այսօր, երբ Հայ ժողովուրդը
կը տօնէ Հայ Հայրենեքի մերտեղծումը,
աղատութիւնն ու անկախութիւնը, իր
ճամբան կը արունակէ ՄԱՅԻՍ 28-ի նը-
շանարանով, Միացեալ եւ Անկախ Հա-
յաստան:

Գ. Ս.

Մայիս 28-ի
հիշատակ
1990

ԱՐԱՄԻՆ ԿՈՉԸ

1918-ի մակատագրական ու օրհասական գարունն էր: Թուրքերը, խախտելով զինադադարի պայմանները, քայլ առ քայլ կր պաշարէին Երևանը: Վհատութեան եւ խուճապի օրեր էին: Միակ մտահոգութիւնը մակատի վերահաստատումն էր: Օրումն նշանաբանն էր. — Դէպի մակատ եւ մակատի համար:

Երևանի քաղաքի շէնքը — յետոյ խորհրդարան — լեփ-լեցուն է բազմութեամբ: Հարիւրին իննիսունը կիներ են: Բեմին վրայ, ձեռքերը շարժելով եւ առիւծի բաշ գլուխը թափահարելով, կը խօսի Արամը: Անոր յաղթ մարմինը վճռական քայլերով կը չափափէ բեմին փոքրիկ տարածութիւնը. դահլիճը կը լսէ խոր լուսութեան մէջ: Հետտարական կարողութենէ գուրկ աչք մարդը, իր անկեղծութեամբ ու երկաթեայ տրամաբանութեամբ կախարդած էր բոլորը: Սրահին անդորրութիւնը երբեմն կը խանգարուէր այս ու այն անկիւնէն պոռթկացող հեկեկոցներով:

Պարզ էր Արամի լեզուն եւ միտքը՝ յստակ: Ժողովուրդին հասկնալի դարձումներով, կատարեալ մերկութեամբ, ներկայացուց դառն իրականութիւնը. «Եթէ հայ մայրերը չզոհաբերեն իրենց գաւակները, կորսուած է բոլորիս թէ՛ կեանքը եւ թէ՛ պատիւը. հասած է ժամը, երբ հայ կինը պէտք է զգայ իր կոչման բարձրութիւնը եւ կատարէ իր սուրբ պարտականութիւնը»:

Արամի կոչը անարձագանգ չմնաց: Բեմ բարձրացաւ ալեհեր պառաւ մը եւ խօսքը ուղղելով Արամին բացազանչեց հեծեծագին.

— Երեք գաւակ ունեմ, երեքն ալ հայրենիքին մատաղ-ցաւում եմ, որ աւելին չունեմ...

Նայեցայ կողքիս նստած մայրիկիս. աչքերը կը սրբէր թաշկինակով. գգաց հայեացքս ու լռեց:

Միւս օրը, երբ դպրոցէն տուն դարձայ, հայրիկս յայտնեց, որ արձանագրել տուած է զիս իբրեւ զինուոր եւ պէտք է պատրաստուիմ ներկայանալ: Փաթթուեցայ մայրիկիս, որ արցունքի մէջէն կը ժպտէր:

Բաշ-Արարանի փառքը բաժին ինկաւ մեր զօրամասին. Մայիս 28 հռչակումը իմացանք Արագածի լանջերուն վրայ:

Ա.

Ա. ԱՆԱՐՈՒՆԻԱՆ

«Հայրենի» ամսագրի ութ յաջորդական քիւերում (1931 Յալիս - 1932 Փետրուար) մէջ, «Աւարայրի Ոգեկոչումը» իտրագիրը կրօզ ծաւալում յօդաածաշարքով մը՝ Ա. Անարունիան անդրադարձած է մայիսեան փառահեղ դէպքերում, դէպքերում ամբողջ մանրամասնութիւնն ու արաւարանութիւնը որձանագրելով: Նշանուոր ցրագետը տուած է Յօսի ճակատամարտներն աւալ մեր կայրենիքին մէջ տիրող մթնոլորտը, ամօր հանգէպ ուրիշներում որգեցրած կեցուածքը, հեռուոր բարեկամներում անաւրբերութիւնը, որացիներում ճնգութիւնը եւ արնածարաւ ռոյիմ վերջին իւանդը, եւ ապա, մեր պատմութեան լոյսին տակ, բախտորոշ էին բաւականներու ննա համեմատելով՝ վեր աւած է ճար բաւականին պատմական արժէքը, պատմութիւն կերտած մարդոց արարչագործ ուժը, կայրենիքի գոնաեղացիմ ընծայարեւելու սնեց շաւյլ կեցուածքը, ներքին վեհութիւնը:

Նայեմքքի (1931), Յունուարի եւ Փետրուարի (1932) համարներն արտագրուած հետագայ էջերը, վատահարար, յագումով ու հղարուրեանմբ տիտի համակենն ընթերցողը:

ԱՒԱՐԱՅՐԻ ՈԳԵԿՈՉՈՒՄԸ

Ա. ԱՆԱՐՈՒՆԻԱՆ

Այրարատեան Աշխարհում այդ օրերին Հայ Ժողովրդի դեկալարն ու պաշտօնապէս վարիչ մարմինը Հանդիսանում է Երեւանի Ազգային Խորհուրդը. վասնորի ամէն կարգի յարաբերութիւնների դժուարութիւնները անհնարին են դարձըրել թիֆլիսի կեդրոնական Ազգային Խորհրդի Հետ իրական եւ մանաւանդ՝ արդիւնաւէտ գործակցութիւն:

Իրերի բնական ընթացքով մեր վաղւան մայրաքաղաքում ստեղծուել է մի տեղական անկախ ազգային իշխանու-

թիւն, գլխաւորութեամբ Արամի, որ միտածանակ եւ անվիճելի դիկատատորը պիտի դառնայ թէ՛ իր անվիճելի բարեմասնութիւններով եւ թէ՛ արտաքին, արտասովոր պայմանների հարկադրանքի տակ:

Յաճախ իշխանութիւնների ծագումը որչափ տարերային է, դրեթէ ճակատագրական: Ի դուր չէ, որ Հին, առասպելական օրերին ընտրեալների գլխին աղաւնի էր իջնում: Արամը լւելւայն, առանց քուէի, Ժողովրդի ընտրեալն է, էր

զիկտատորութիւնը ընդհանուրէ հողու պահանջն է :

Իր պատկերն ահարկու է . բարձրահասակ է նա, բարեկազմ ու թիկնեղ, Հաստարագուկ ու կորովի : Կանոնաւոր դիմագծեր ունի, որոնք ներքին կրակից հեշտութեամբ չեն խաթարուած . յաճախ մտայլ է եւ դժուարութեամբ ժպտուն . իր մշտապէս տկար աչքերին թանձր, մոխրագոյն ակնոցներ, որոնցից վեր այդ զոյգ յոնքերը խօսուն ու դաժան, որ փոխանակում են իր սքողուած Հայ-եացքի խտութիւնն ու մտայլը : Տեսողի իր յտակ, ուժեղ իմացականութիւնը փարոսէ պէս բարձրանում է իր հզօր կամքի երկաթէ պատուանդանին եւ իր վճռականութեան առջեւ ամէն ինչ ծրուում է ու խոնարհում :

Համակ գիտակից եւ իմաստուն անպիտոթիւն է այս մարդը, ինչպէս բոլոր իրական առաջնորդները, որոնք անողորմ օրերին են ծնունդ եւ մեծ լինելուց առաջ, զիտեն անողոք լինել նոյնքան, որքան բախան է անողոք դէպի իրենց ազնւ ու Հայրենիքը :

Իր անպիտոթիւնը նախ ներքին է, դէպի իր անձը, որ պատանի օրերից երբեք չիննայեց, հայ Հայրենիքի սիրոյն վառեց ու մրրկեց յեղափոխական քոչերի մէջ այնքան տարիներ :

Մի փնտուէր իր ծագումը, խոնարհ է այն, ինչպէս շատ եւ շատ ականաւոր, մեծահունչակ անձանց ծագումը :

Ղարաբաղի մի կորած շրջանից, հայրութեան տաքուկ, արդար ծոցից հլած՝ շատերի պէս նետուել է թուրքաց Հայաստան՝ Բաֆֆիի հերոսների շնորհ թեւաւոր : Եւ այնուհետեւ ամբողջ իր կեանքը տանջանք է ու կամաւոր մարտիրոսութիւն, որպէս մեր այնքան մարտիրոսների գոյութիւնը : Յեղափոխական քարոզիչ, հայդուկային կոխներ, դաւազրական ձեռնարկներ, բանտ եւ վերջապէս Վասպուրականի հերոսական ազատամարտը... Եւ միշտ Արամ, եւ միշտ ժողովրդի հետ :

Վերջին շրջանն է իր կեանքի, Այ-

րարատեան Աշխարհում եւ նորէն կռիւ, նորէն նոյն թուրքի դէմ :

Վանի ու Վասպուրականի ամբողջ գոյամարտն է փոխադրուած Երեւան . թշնամին նոյնն է . կռուողները նոյնը, նպատակը նոյնը : Հայոց Աշխարհի ազատութիւն :

Եւ Արամ զիկտատոր :

Ապշեցուցիչ չէ այս անօրինակ մարդու ճակատագիրը...

Ճ

Աղղային խորհրդի նիստերը դարձան յուզումնային, կրքոտ . դրսի խռովքն ու փառքողութիւնը թափանցել էր անզամ վարիչ մարմնի ժողովատեղին . Երեւանը փութով դատարկելու եւ դէպի Նոր-խայսապետ խոյս տալու առաջարկներ կան, նախ վախուղ ու վարանոտ, ապա աւելի եւ աւելի համարձակ ու պահանջկոտ : Արիւթիւնը նկատուում է յանցաւոր յանդընդիմութիւն եւ պատասխանատուութեանը լաւագոյն ձեւը մնում է հապճեպով փախուստը :

Ահա այդ վայրկեանին ոտքի է կանդնում Արամը իր պարթեւ Հասարով, դահմոտ կերպարանքով, թաւ յոնքերը սեւ կոյժակների պէս զալարուն, չքթթունք ու ականներ իրար սեղմած, ուժ-դընօրէն հարուածում է սեղանին, թէ «Երեւանը չենք դատարկի, եւ պէտք է կռուենք, դիմադրենք թշնամուն մինչեւ վերջին մեր կաթիլ արիւնը, մինչեւ վերջին զնդակը» :

Բոունցքի իր Հուժկու հարուածը, իր ահեղ ձայնն ու իր վճռական խօսքերը Աղղ . Խորհրդի անդամնալի վճիռն է :

Արամի խիստ կարգադրութեամբ քաղաքի բոլոր ճամբաներին պահակներ են կանգնում օր ու գիշեր հսկելու համար, որպէսզի բնակիչներից ոչ ոք փախուստի չդիմի եւ խուճապ առաջ չբերի :

Շուտով պարզուում է, որ թշնամին Երեւանի վրայ է խուժում Բաշ-Արարանի եւ Սարգարապատի վրայով :

Զօր . Սիլիկեան, առանց վայրկեան կորսնցնելու, իր փոքրաթիւ բանակը շարժման մէջ է դնում : Արդէն առաջա-

Ա Ր Ա Մ

ցած տարիքով ու համակ մազ ու միրու-
քով այդ փոքրիկ, ջլուտ, բայց դիւրա-
չարժ եւ հմուտ զինուորականը կուտի
ձայնին դառնում է բոց ու կրակ, իր
նպատակը ինքնապաշտպանութիւնը չէ,
այլ յաղթանակ. հակառակ արտաքոյ
կարգի դժուարին, եթէ ոչ անյոյս պար-
ժաններին, թշնամու ուժերը շարաշար
խորտակելու իր հաւատը վարակիչ ու
սրտապարար է ամէն տեղ, որ յայտնը-
ւում է այդ ալեհեր, անվեհեր ու կորո-
վի ծերունին: Այդ հաւատի խոշոր սիւնն
է Արամը, որ կազմակերպում է թիկուն-
քը մի խտութեամբ ու արագութեամբ,
որ հասնում է մոլորակներէ: Ամէն կողմ
եռուզիւ է, ամէն ոք, մեծ ու փոքր, ծեր
ու տղայ, կին թէ մարդ թիկունքում
չարժման մէջ են բանակին օգնելու, ով
ինչով կարող է:

Ազգային խորհրդի հետ միակամ,
Սիլիկեան Մարդարապատը յանձնում է
զոր. Փիրումեանին եւ Բաշ-Արարանը
Դրոյին:

Ճ

Եւ այսպէս, Մայիսի 21-ին, արդէն
կուրն սկսուած է Սարդարապատում եւ
Բաշ-Արարանում: Վերջինիս պաշտպանու-
թիւնը ամէնէն վտանգաւորն է. այդտե-
ղի մախողանքը պիտի անդադառնայ ոչ
միայն Սարդարապատի, այլ եւ Ղարա-
քիլիսէի բախտին, ուր նոյնպէս սկըս-
ւած է մեծ հակառակաբար:

Դրոն է Բաշ-Արարանում, անյաղ-
թելի Դրոն. իր գունդը բազմամարդ չէ,
դէշ հաղուած, փառ սննդուած, շտա-
պով իրար գլխի հաւաքուած. բայց ա-
մէնքը սիրում են իրենց հրամանատա-
րին եւ նրա խօսքով պատրաստ են հա-
զար անգամ մահր դիմազրուել:

Մայիսի 21-22-23-ին տակաւին տա-
ռախապահ մասերի ընդհարումներն են,
մեր գնդերը օր աւուր զօրանում են հաս-
նող կամաւորներով. թիկունքի աշխա-
տանքները համաժողովրդական բնոյթ
ունին եւ տարւում են եռանդով:

Երեւանի կոմեյնտառ է նշանակուած

երիտասարդ գնդապետ Ա. Շահխաթու-
նի, կեսնքով ու կրակով լի, հայրենա-
պաշտ այս սպան քաղաքի կարդապահու-
թեան եւ թիկունքի կազմակերպութեան
մէջ ցուցահանում է արտասովոր եռանդ,
զգաստութիւն ու կամք: Արամի աջ բա-
զուկն է Շահխաթունին եւ նրա անմիջա-
կան ու հաւատարիմ զործակիցը մաս-
նուորապէս ապամամթերք հաւաքելու եւ
կամաւորական խմբեր կազմակերպելու:
Երեւանում եւ նրա շրջակայքում դէնքի
ընդունակ բոլոր տղամարդիկ սկսեցին
մարդուել, ճակատ գնալու համար: Միա-
ժամանակ սկսուեց փամփուշտի հաւա-
քում՝ մասնաւոր միջոցներով. փամփուշ-
տի պակասը միշտ զգալի մնաց այդ օ-
րերին, մեր բոլոր ճակատներում:

Հայ կանայք շտապով խուճրեք կազ-
մեցին, հազուադէպ եւ սպիտակեղէն հա-
ւաքելու համար: Դարձեալ կանայք եւ
ծերունիներ ճարտարապետների առաջ-
նորդութեամբ Ուշ-Փոսփայար կոչուող
բարձրութիւնների վրայ, Երեւանից 5
քիլոմետր դուրս, գիշեր ու ցերեկ ան-
դազար, երեսուն քիլոմետր երկարու-
թեամբ, երեք շաբթ խրամատներ փորե-
ցին: Իսկ գիւղերից անընդհատ գալիս
էին կամաւորներ, զինուած երիտասարդ
ներ թէ ծերեր եւ անցնում զէպի էլմիա-
ծին:

Եւ մինչ Դրոն կուտում է յաղթակա-
նօրէն, ու կասեցնում թշնամու առաջ-
խաղացութիւնը, յանկարծ լուր է հաս-
նում Երեւան, թէ Սարդարապատի բա-
նակը նահանջում է... Անմիջապէս բա-
րոյալքումը կրկին ծայր է տայիս թի-
կունքում, մութ, կասկածելի տարրեր
գլուխ են բարձրացնում, զրգոտւած են
ամբոխի ամէնէն թշուառ բնադրները եւ
խռովութիւնն ու շփոթը մեծացնում: Ի
զուր զօր. Սիլիկեան բացատրում է, հա-
մոզում, թէ բնաւ վտանգ չկայ, որ ե-
ղածը պարզ ապագապետական մամլեօլը
է թշնամուն բաց դաշտը քաշելու եւ
վճռական հակառակաբար տալու հա-
մար: Ի զուր Ազգային խորհրդի պա-
տըշամից Արամ ճգնում է հանդատա-
ցընել յուզուած, ալեկոծ ամբոխը: Խը-

նովարարները համարձակ են, դրուժիչներ վտանգաւոր: Անձնատուութեան պահանջը լուրձ է շորս կողմից: Ապստամբութիւնը եւ հայրենասիրութիւնը թողնուած են, ինչպէս եւ Աղղ: Յորհրդի անդամները: Դրուժիչներ ծայր աստիճան տազնապալից: Եւ յանկարծ պատշգամից լուրձ է Արամի որոտածայն հրամանը:

«Կրակեցէք ահա այս երկու սրիկաների վրայ»:

Վարուձ կանգնած պահակները կը բակում են խոտովարար երկու գլխաւորների վրայ, եւ ըմբոստացած խուժանը ցրիւ է դալիս, մինչ միւս կողմից բարձրանում են «Մեր հայրենիք»ի դուռ հընչիւնները, «Կեցցէ՛ Արամը, կեցցէ՛ Աղղ-Նորհուրդը» աղաղակները:

Կռիւղ շարունակում է երեք օրից ի վեր: Վերաւորների թիւը գնալով աճում է. նրանք մեծ մասամբ սուրմալուէցի են, սարդարապատցի եւ զարաքիւսեցի: Ոչ մի տրտուծ իրենց շէրթունքներին. միայն մի ցանկութիւն ունեն, բժշկուել շուտով եւ ժամ առաջ ճակատ վերադառնալ: Մանր վերաւորի գօտին են քանդում պատգարակի վրայ. «Ջգո՛՛յ, մրմնջում է խեղճ տղան, գօտիս վրայ ձեռքի ոտմբ կայ, հարկաւոր կը դայ, լաւ պահեցէ՛ք»:

Որպէս մեր հին հերոսական օրերի մի հօր արձագանք բարձրացաւ հրամանատար զօր. Սիլիկեանի կողմ հայ ժողովրդին:

«Հայի՛ր, — կոչում է հայրենաշունչ զօրավարը. — հասել է ժամը, երբ իւրաքանչիւր հայ, մտնալով իր անձնականը յանուն մեծ գործի, հայ հայրենիքի փրկութեամբ եւ իր կեանք, ազգիկների պատուի պաշտպանութեան պիտի գործ դնի իր վերջին ճիգը, Քշեմուն հարուածելու համար... Մեր նամարդ Քշեմախն ուզում է ստրկացնել մեզ, ուզում է ոչնչացնել մեր բազմաշարքազը... Հայի՛ր, ժմամակը չէ դանդաղութեան. բոլոր մինչեւ յիսուն տարիք ունեցողները պարտաւոր են գեճի տակ

ԶՕՐ. ՍԻԼԻԿԵԱՆ

գալ ու իրենց գեճերով ու փամփուշտներով հայրենիքի պաշտպանութեան համար: Հայրենիքի՛ր, յիշեցէ՛ք Ս. դարու փափկասուն տիկիներին... հետեւեցէ՛ք նրանց օրինակին, եթէ չէ՛ք ուզում որ մեր պատիւը ռոտակոխ լինի. արեւմտահեցէ՛ք վախկոտներին, որոնք գանձան պատրուակներով խուսափում են մակտու գնալուց... Դէպի գո՛րծ, դէպի սրբագա՛ն պատերազմ»:

Այս սրտաշարժ կոչը եւ Արամի հուժկու կամքը ապարդիւն չանցան: Ըսկատը թարմ ուժերով անընդհատ ամբացաւ:

Բաշ-Արարանում անյողթիլի Դրոձ թուրքերին նեղելով շարտում է գէպի Ալեքսանդրապոլ. Սարդարապատում, սակայն, հակառակ մեր զինուորների առապելական հերոսութեան, դրուժիչը շարունակում էր ծանր մնալ մեզ համար: Թուրքերն, արդէն թուով գերազանց, անընդհատ թարմ ուժեր են ստանում: Միւս կողմից մերոնք նեղւում են փամ-

փուլտի ծայրայեղ պակասութիւնից։ Ստիպուած էին խնայողութիւն անել մինչեւ այն աստիճան, որ ղէպքեր են եղել, երբ թոյլ են տուել թշնամուն մօտեանալ երկու հարիւր քայլ, առանց մի գնդակ արձակելու եւ վերջին վայրկեանին իրենց խնայած կրակը հնձել է հակառակորդին։

Մերոնց կատարած արտասովոր հերոսութիւնների մէջ առանձնապէս աչքի է ընկնում հարիւր քայլարի սուրմալեցիների խիզախ յանդիմութիւնը. նրանք եւս, Մայիս 24-ին լուսարացին, սողալով անցել են թուրք զինուորական շրջայի թիկունքը, եւ շնորհիւ առաջ բերած շփոթին, երկու հարիւրից աւելի զերիներ են բերել Երևան, ուր այս տեսարանը ընդհանուր ոգեւորութիւն առաջ բերեց։ Սըրանք առաջին զերիներն էին։

Գիշեր-ցերեկ անրուն ժողովուրդը անզաղար ականջը թնդանօթների օրոտին, սրտատրոփ սպասում էր լուրի։ Մայիս 25-26... դարձեալ ճակատամարտ է Սարգսրապատում փոփոխական բռնատով։ Ընդհանուր ջղազրգիւ վիճակը դարձել էր տանջանք. ամէն ոք առաջին հանդիպողի դէմքն էր կարդում, մի բան հասկանալու համար. իրարի ձայնից էին վախում եւ իրար փնտռում։

Եւ անջուն, մզձաւանջային դիւերները, եւ թնդանօթների հեռուէր խուլ որոտը, եւ դէպի ճակատ սուրացող եւ այնպէղից բանբեր հասնող միաւորների դողիւնը։

Այո՛, Դրօն սեղմել է թուրքերին եւ հալածում է անինսյօրէն. բայց Սարգսրապատը, Սարգսրապատը...

Եւ այն դիւեր Հայոց Աշխարհի երկու հակաները, Մասիս եւ Արագած, մէկը մոռլ ու ահարկու, միւրը՝ պառաւ կաթողին մայր, նայում են իրենց ոտքերի տակ յեղյեղուող անցքերին։ Դարերից ի վեր առաջին անգամն է իրենց զաւակներին այս մրբկաշունչ ընդվզումը թշնամիների դէմ. հին Գէնը թանձրացել է ու ստացել որպէս ետուն ձիւթ, Այրարատեան դաշտը թնդում է ահեղ

բախումներից, Արագածն փրփրուն նժուղի պէս ծոռս ելած իր ալիքներով կատաղօրէն իր կուրծքն է ծեծում ու հաւար կանչում. Մասիսի այրերից օանձակոտոր հողմերն են դուրս պրծել ու սուրում են դաշտերի վրայ, մարակելով խաւարը, ուժում են ու ճշում սրտապատառ։ Արագածի կատարին մի ամպ է խտանում, եւ ասողերը երկնքում մեղմիւ շնջում են իրար Հայոց Աշխարհի հեքիաթն անծայր։ Եւ վարում՝ կոխ է անողորմ ու արիւնահեղ, երկու բանակներ իրար են պլլուած, որպէս երկու վերժածարաւ վիշապներ։

Մայիս 26-ի երեկոյեան, հասաւ վերջապէս այնքան տենդով սպասուած լուրը։ Ազգային խորհրդի պատշաճմի առջեւ, հայտարար ամբօր հետում է անհանդատութիւնից ու անհամբուրութիւնից։ Յաղթութեան ձայներ են շնջում իրար։ Հաւատա՞լ... յոյսի ու երջանկութեան զողոցք ամէն կողմ։ Ահա Արամը երեսայ պատշաճմում, շրջապատւած զործակիցներով. հայեացքները դարձան նրան։ Հեռագիր կայ ձեռքին, յուզմունքից գունատ է, բայց ժպիտ կայ երեսին։ Այդ մոռլ մարդը տարի է իր ձեռքի խորհրդաւոր թերթիկով, որպէս մանուկը իր բռնած թռչնիկով։ Քար լըռութիւն։ Բազմութիւնն ասես շնչել իսկ զազարել է, ամբողջ այդ գորշ, ետուն զանգուածը դարձել է մի հատ աչք եւ լսողութիւն։ Մոզէսը Սիւնա լեռից աւելի մեծ պատգամ շէր բերել իսրայէլին...

«Ժողովուրդ հայոց, լսեցէ՛ք մեր քաջարի հրամանատար գօր. Սիլիկեանի հեռագիրը, ուր ասուած է հետեւեալը. —

«Հինգ օրից ի վեր տեւող ճակատամարտը վերջացաւ թուրքերի կատարեալ պարտութեամբ։ Թշնամու բանակը քայքայուած փախչում է խուճապով, բողբոջով մեր ձեռքը ահազին քանակութեամբ նազմամբիքի եւ բազմաթիւ գերիներ։ Անկարող եմ նկարագրել մեր սպաների եւ զինուորների հերասութիւնը։ Թշնամուն հետապնդում եմք. գրաւած եմք Արաքս եւ Արագած կայանները։

Զօր. Փիրումեան

Զօր. Փիրումեան իր գործերով մտնում է Ազիմին: Վստահ եմ, որ առաւելում կը գրաւեմք: Զօրքն ապանդուածներին եւ վիրատրքներին թիւը մեծ է: Միայն Ղարաբաղի գումղը եւ երեսմի գումարտակը կօրցրել են 19 սպանել... Զօրքն ազդուեցում է երեսմղը: Փամփաւշտ, զուր եւ հաց. ահա մեր խնդիրը:

Այս հեռադրի ընթերցումը հրդեհեց բոլոր հոգիները: Բազմահազար բազմութիւնը բռնուեց խելայեղ խանդավառութեամբ: Ուսած կրօնքերից թուած դոռաղաղակներէ թնդելը ողջ շրջակայքը ցնցեց: Այն ոչ այլեւս իր շիղերի աէրը չէր: «Կեցցէները» խառնուած էին քրքիւններին եւ որոտազին ծափերը զրկախառնութեան: Ոմանք ցնծութիւնից լալիս էին: Ուրիշները խնդում ու ճշում անձրօրէն: Անակնկալ ու անպարփակ երջանկութիւնից բանականութեան վարել զսպանակները ճաթեցին: Ամէն կողմ յաղթանակի կանչ ու մանչիւն, յորդուն բերկրանքից կարմրած, յուզօտ զէմքեր, վայրագօրէն բաց մնացած բերաններ, աչքերի մէջ խենթութիւն ու տարփանք, միախառնուած: Վարանուծի ու վախի երկկի ամբողջ յանկարծակի դարձաւ մի աննացող դորջ զանգուած, պատրաստ

ինչ ուղեւ աւերելու ու կերտելու, փըշրելու կամ կանգնեցնելու:

Ո՞վ սրբազան Յաղթութիւն...

«Մեր հայրենիք, բշուառ, անուէր, Մեր բշմամեաց ոսմաղոյս. Իւր որդիքը արդ կանչում է, Հաննի իւր վրէժ, քէն ու սյօ»...

Իհրաւոր ուսած կրօնքերից դուրս պոռթկացին հայրենական մեր երգի սրտապաստու բամբ հնչիւնները, բարձրացան ու ծաւարուն փոռեցին տենդաւար բաղաբի, վիրաւոր ու խեղճացած շէնքերի, այդիների ու դաշտերի վրայ, զայլարուելով նետուեցին մինչեւ Քանաքեռ, ծեծեցին Արտփեանի դուռը, եւ ներսում եռացող Հայաստան Մեծ Վէրքին սպեղանիի պէս եղան: Երգ չէր այլեւս, իւրաքանչիւր շրթունքից դուրս ընկած բառերը կենդանի, խօսուն էակներին պէս իրար հրհրելով սլանում էին արարաւշխարհին, արեւին, ու երկնքին, փոշոտ, մամապատ դերեզմաններին, աւեր ու կանգուն յիշատակներին, վայրկեան առաջ տակու մեր դարաւոր թշնամու ամօթահար բեկումը եւ Հայ Յաղթանակի փառքը վերամբարձ:

«Փամփուշտ, ջուր ու հաց», - նորէն լսուեց պատշգամից:

«Մեր զինուորներին փամփուշտ, ջուր ու հաց, հայդէ՛, շուտով օգնութիւն մեր կուռղնիւրին», - ձայն տուին իրար ամէն կողմից եւ հրապարակը վայրկենապէս դատարկուեց:

Փիւլեր էր արդէն, երբ ժողովուրդը յետ եկաւ այս անգամ կապուցներով, սայլերով, պարկերով: Բերել էին ինչ որ ճարել էին իրենց աներում, վերջին պատառը հացի, վերջին շէշ դինին մատանի, սլանիի մնացած շարանները, յամիչ ու չորացրած պտուղների վերջին տուրքակը, ու կուռտեցին հրապարակում՝ բանակի համար: Եւ փամփուշտ, ինչ որ ճարել էին կանայք յետ եկան դոյլերով ու սափորներով ջուր ուսերին ու ձեռքերից թաշ իրենց հետ այնքան խանդավառութիւն, ծիծաղ ու խնդում: Հրապարակը ցնծում էր...

Եւ լուսարացին երեսուն վազոն պա-
շարով ու ջրով բարձած՝ շարժուեցին
դէպի Սարգարապատ :

Արեւը բարձրացաւ : Լոյսի ոսկէ ցըն-
ցուպները արարաւշխարհ օժեցին : Դաշ-
տեղում ու այգիներում Մայիսն ինքն
խրժով հարբած էր : Եւ մի երկ մեն-մենակ
զաշարում էր մի հսկայ թթննու տակ :
Սարգարապատում կռուող սիրած եարի
երգն էր ախ . . .

Ո՛վ աստուածային Յաղթութիւն :

Մարաթոնի քո աւետարեք պատա-
նին քո շքեղ յայտնութեան լուրը շքե-
թուներն, զեզնից թեւեր առաւ, ու սլա-
ցաւ Աթէնք, մի հատիկ կանչով երջան-
կութիւն սփռեց մի ամբողջ ժողովուրդի
պլխին, եւ մարեց շնչասպառ : Քո տե-
սիլքի մեծութեանից հարբած՝ նա է՛լ
շուպեց ապրել :

Ո՛վ թեւաւոր, սկեփեւաւոր Յաղ-
թութիւն :

Դու, որ դիտես ժողովուրդների ճա-
կատեց ստրկութեան ժուրը սրբել քո
բոցեղէն շնչով եւ կորաքամակ, թշուառ
մարդու մէջ բանական, ազատ էակը
բարձրացնել :

Դու՛ որի համար աղչեցրը հազար
տարի մոխիրների վրայ նստած լալխ են
ու կուրծք ծեծում, մի օր ինչալու յոյ-
սով . դու, որի ոսկեճանաչ գրահի փաշ-
լը արեւի պէս է լողչողում եւ բախտերի
ճամբան լուսաւորում յաւերժութեան
մէջ :

Դու ո՛վ միակ Աստուած պարտա-
ւած անհուն ցեղերի, դու համակ փառք,
իմաստութիւն ու արդարութիւն :

Եւ դու մի օր յայտնուեցիր Արաքսի
ափերին, որպէս ազատութեան փողփո-
ղուն Արշալոյս :

ՂԱՐԱՔԻԼԻՍԻԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏ

Հրաշք էր պէտք մէջը կուտրած բա-
նակը ոտքի հանելու : Եւ հրաշքը կա-
տարուեց :

Մայիսի 24-ն էր : Երեւանից մի հե-
ռազիր հասաւ հեռուեալ բովանդակու-
թեամբ .-

Բաւ-Արարանում Դրօն իր փոքրաթիւ
ղեղով ջարդել է թուրքերին եւ հետա-
պընդում է ցաք ու ցրիւ փախչող թշնա-
մուն : Զօր . Սիլիկեանի գլխուոր ղեկա-
վարութեան տակ դործող զօր . փրկում-
եան Սարգարապատում ճակատում է եւ
թուրքերին սաստկօրէն նեղն է դրել՝
յաղթանակի մեծ հաւատով :

Այս սրտապարար ու ցնցող լուրը
կայծակի փայլի պէս անցաւ ծանր վհա-
տութեամբ բռնուած միջնորդում, մը-
տաւ բոլոր իրճիթները, ծեծեց բոլոր
զոհերը, արձագանգեց բոլոր ձորերում,
բոլոր անտառներում, փախտականների
մէջը շակեց, եւ յուսաբեկները կորա-
ցած ճակատը բարձրացրեց, զասալք-
ների ծնկերին փարեց եւ յետ շարտեց
դէպի հակառու եւ խուճապահար, թշուառ
ամբոխի ազեկուոր վայրէր ցնծութեան
տղազակների վերածեց :

Եւ քար ու սարեց իջած բազմաշա-
ղաք ամբոխը՝ շինական թէ վինուոր,
պաղթական թէ բնիկ, կեն ու մարդ, ծեր
ու երիտասարդ, ոտաբուպիկ, գլխարաց
երեխաներ եւ մատղաշ այծեամենքի պէս
ցատկաւոր աղջիկներ, ամէնքը, ո՛վ
շարժուել, վազել, քայլել կարող էր,
ամէնքը, ում ուկանջին հասած էր փըր-
կաբար, հրաշագործ լուրը, թողին ի-
րենց բնակութիւնները եւ լեռների լան-
ջերեց թափուող վտակների պէս թաւալ
տուին դէպի Դիլիջան, դէպի հրամանա-
տարի գլխաւոր կայանը :

Հողի մարդիկ էին . տառապած,
շարժրկուած, հազար անգամ յուսաբեկ,
հազար իրար բախուող լուրերի մէջ հա-
ւատ ու յոյս կորցրած : Այժմ գործնալ
հեւիհեւ, հրհրելով, իրար կոխկրտելով
լտապում էին դէպի գլխաւոր կայանը
ՀՁ՛՛՛՛՛ Սարանուլեռ շրթունքից լսելու փըր-
կարար իտաքը :

Յառնիճաղանճ, ծոփածաւալ ամբո-
խը հասաւ ու խոնուեց զօր . նազարբէզ-
եանի դրանը : Բարձրացան կուտրների
պատերի վրայ, թուշունների պէս շար-
ուեցին ծառերին : Բոլորի ալքը դէպի մի
տան պատշգամին, որի վրայ կանգնած
էր ծերունազարդ հրամանատարը, ինքը

Դ Բ Ծ

Զօր. Նազարբեգեան

Նազարբեգեան: Մէջը չտկած եւ Հայ-եացքի մէջ անհուն ցնծութիւն՝ նա նա-յում էր իր խօսքին կարօտ այս ժողո-վըրդին, որ թափուել էր իր դուռը, Հայ րանակի մեծ աւետիսը լսելու:

«Հայե՛ր, եթէ դուք ցանկանում էք ազատել ձեր ընտանիքներին ու ստաց-լածքը, եթէ դուք չէք ցանկանում ապ-րել աւելի վատթար ստրկութեան մէջ, քան այն, որ դարերի ընթացքում կրել են մեր եղբայրները տանիկ կառավարու-թեան լծի տակ, եթէ չէք ուզում, որ ամբողջ հայութիւնը ընացնուի, եկէ՛ք բարբառ, ով գեմ կրելու ընդունակ է, եկէ՛ք ձեր գեմերով եւ փանկուշտնե-րով, վերցրէ՛ք ձեզ հետ հինգ օրուան ու-տեստեղէնի պայար, մինչեւ որ կարելի լինի զօրքի կանոնաւոր պարենատրուը կարգադրել:

«Լա՛ւ գիտցէ՛ք, որ եթէ այժմ գեմեով չկարողացանք պաշտպանել մեր ազատու-թիւնն ու ստացուածքը, ապա մեմք ար-ժանի չենք գոյութիւն ունենալու որպէս

ինքնուրոյն ազգ, եւ այն ժամանակ վա՛յ մեզ ու մեր յետնորդներին: Մեր որդի-ններն ու քանները միմիայն անէծքով կը յիշեն մեզ»:

Այս կո՛չը... Համաշխարհային պա-տերազմի ողջ տեւողութեանը յաղթա-կան թէ պարտուած ազգերից որի՞նչ հրա-մանտարը այս ուղով եւ այս իմաստով զի՞նչ էր ժողովրդին, ո՞րը նրանցից գերադոյն, օրհասական ժամին պայթարի էլաւ հինգ օրուան պաշարով եւ դունքից հաւաքած փամփուշտներով, ափ յափոյ ճարուած զէնքերով: Վասնզի հրամանա-տարութիւնը նորեկների համար ո՛չ հայ ունէր եւ ոչ ռազմամթերք:

Հինգ օր, ոչ աւելի, ոչ սակաս: Եւ ճակատագրական հինգ օրուան ընթաց-քում Հայ զինուորը, Հայ ժողովուրդը կա՛մ պիտի թշնամու ուժը խորտակի ու յաղթանակի, կամ պիտի մեռնի պատ-ւով իր Հայրենիքի եւ իր ազատութեան աւերակների մէջ:

Ահա ճշգրիտ իմաստը այդ պատմա-կան կոչի:

Համազգային, համաժողովրդական ողջակիզումի հրաւերն էր այս ազատու-թեան սեղանի վրայ, պարզ ու անպա-ճոյճ իւրաքանչիւր բառը, դերազոյն ուխտի մի բարձրակոչ ու սարսուղի ա-ղաղակ էր իր անիրաւ ու դատան ճակա-տագրի դէմ ըմբոստացած ցեղի:

✽

Հայ Հայրենիքի այս սրտայոյզ, այս եղերածայն հաւատը անհետեւանց չմնաց: Հայ ժողովուրդը արտասանուած բառե-րից աւելի նրանց տակ թաքնուած խո-րունկ իմաստը ըմբռնեց, որպէս իր սե-փական հոգու, իր խղճմտանքի, պոյու-թեան իր բնազդի ձայն: Իր էութեան զաղտնածածուկ խորչերում զարթնեցին հին օրերից քնած զգայութիւններ, մո-ռացուած երազներ, ժամանակների եւ ստրկութեան երեսից մամռապատուած հպարտութիւններ, ազատութեան տեն-չեր: Մե՛կն մէկը մի մոխրապայտ կայծ՝ ազատամարտի շքեղ ու փրկարար հրդեհը փառեցին Գուգարաց մթին անասանե-

ըում ու ամենի, բարձրաբերձ լինե-
րում :

Մերունագործ քահանաներ իման լեռ-
նակատարներին թառած դիւղերից եւ
տարիների բեռը զաւազաններին եւ ցեղի
փրկութեան յոյսը միտախօսական մի հա-
ւատին յենած, ձորից-ձոր անցան, բոլոր
խրճիթների դռները թակեցին ազամար-
դութիւնն ու հայրենապաշտ անձնու-
թութիւնը դուրս կանչելով :

Մեր լեռներում, այդ օրերին, ոչ մի
պառաւ իր սպաննուած որդու համար
արցունք չթափեց, եւ երբ վերջին դաւա-
կը հրացանն ու փամփշտակալը ծալքի
ճրակից դուրս քաշեց, ու զանգապանե-
րը կապեց, մայրը հեծկտանքը խեղդեց
եւ իր շորացած բազուկները երկինք տա-
րածեց, աղօթքի մրմունջները շրթունք-
ներին :

Գուղարաց աշխարհի լեռ ու ձոր,
զաշտ ու անտառ ասես հրաշքով լեզու
ելած՝ ձայն առին իրար ուզմի աղա-
ղակներով : Բարոյալցուած, յուսաբեկ
զինուորը նոր ոգի առաւ : Կռուից ու թըշ-
նամուց խոյս տուողը կանգ առաւ մտած-
կոտ, իր շուրջը նայեց եւ յետ դարձաւ
զէպի ճակատ : Մերեր ու երիտասարդ-
ներ, արեւով թրծուած եւ հողին փարած
չինական մարդիկ զէնք առին, եւ հինգ
օրուան հասը թիկունքներին կապած՝
զունդազունդ զէպի հրամանատարը վա-
զեցին :

Յուսակտուր ու վեհերոտ դասալիք-
ների ճամբաներին յայտնուած էր ծերու-
նի զօրավար Ղամազեանը, մէկ տեղ սայ-
լրի առջեւը փակելով, ուրիշ տեղ միա-
ւորի ձիու սանձը բռնելով՝ կանգնեցնում
էր խուսափող զինուորներին, եւ հաւար
էր ձգում աղաչանքով, բարկութիւնով,
սպառնալիքով :

«Ձեր տունը քանդուի, անխելքե՛ր,-
կոչում էր նա, - ո՛ւր էք դնում, ո՛ւր
էք փախչում, ո՛ւր պիտի փրկութիւն
զտնէք : Ո՛ր կողմը եւ դառնաք՝ վտանգ
է, առջեւներդ ձեզ վրայ խնդացող վրա-
ցին է, միւս կողմում՝ թշնամի Ատրպէյ-
ճանը, յետեւներիցդ արիւնարբու թուրքն

Զօր. Ղամազեան

է զալիս կրնակոխ : Ինչի՞ վրայ էք,
ո՛ւմ վրայ էք յոյս դրել : Ապա դուք նա-
մուս, տղամարդութիւն, հաւատ չու-
նէ՞ք... Ձեր փրկութիւնը միայն կուսի
մէջ է, դիմադրութեան մէջ : Ձրեցե՛ք,
որ թշնամին պարտուած է Սարգաթա-
պատում, Բաշ-Աբարանում : Ինչո՞ւ այս-
տեղ էլ չպիտի պարտուիք...

Եւ զօր- Ղամազեան նոյն խօսքերը
չրթունքներին, նոյն հաւատը կանչելով
մի սայլից միւսն էր անցնում, ձիւորից
զէպի ոտաւորը, անհասներեց զէպի
խմբերը : Ու անօրինակ այս զօրահաւաքը
զառնում էր իսկական ժողովրդական
զօրակոչ, հայրենական աւիւնի մի անօ-
րինակ բռնկումն, եւ մի քանի ժամ ա-
ռաջ հօտային մղումով տարուած մար-
դիկ՝ կորով ու հոգի զգեցած, շտապում
էին զէպի ռազմաճակատ :

Ինչպէս լեռնային մանրիկ վտակնե-
րից փրփրուն ու սահանքաւոր դետն է
կաղճուած, այդպէս էր զօրանում ու
բարձրանում հայ բանակը անընդհատ
նորանոր կռուողներով : Միւս կողմից՝
ցաք ու ցրիւ զնդերն իրենց զօրամասե-
րը դարձան, հարիւրհակներ, զուճար-

տակներ, զորաբաժիններ գտան իրար, սեղմուեցին, ողջագուրուեցին՝ հողիներէ եւ բազուկներէ քի կուտ ու հօր սմբող- ջութիւն կազմելով: Բանակ չէր իր իս- կական առումով, այլ համայն հայ ժողովուրդն էր՝ մարդ ու կին, ծեր ու երիտասարդ, շինական թէ քաղաքացի - որ ստօքի էր գուցէ վերջին անգամ - իր բախորդ փորձելու: Եղունգներով ու տամաներով կախուեցին պատմութեան ճախորդ անխին, զայն յետ դարձնելու համար:

Ամէնքի հողին լի էր թունոտ գառնութեամբ այնքան խորզաւանանքներից, այնքան անիրաւութիւններից, այնքան նենգաւոր դատերից յետոյ թշնամիների եւ սարկամների:

Ձկին ժողացել, որ էրպրուժը եւ ամբողջ Արեւմտեան Հայաստանը կորցրին բոլշեւիկների անգութ ու ամարդի լքումի երեսից, Գարսը, իր փրկութեան միակ կտուանը, խլել էին նրանցից հարեւան ու բախտակից ժողովրդի անլուր ու զաւազիր մեքենայութիւններով: Ալեքսանդրապոլն ընկել էր թուրքի ուխտադրուժ յարձակումով:

Այսքան աղէտներից ու նենգութիւններից յետոյ, հուսատ չունէր ո՛չ զէպի հարեւանները, ոչ զէպի դաշնակից կոչուած փարիսեցիները, որոնք միայն իր արիւնը շահագործեցին իրենց ամէնէն զապիր նպատակների համար, եւ ոչ մանուսնդ զէպի թուրքի ստորագրած որեւէ դաշինք, տուած որեւէ պատուոյ խոսք, որեւէ խոստում:

Եւ բարբարոս ու արիւնոտ թըշնամու դէժ օրհասական կռիւր դարձաւ երկնային պատգամ, յաղթելու կամ մեռնելու համար:

Եւ իր այս փոքրաթիւ զօրքը հայ հրամանատարը դասաւորեց հետեւեալ կտրգով -

Այլ թեւը պիտի պաշտպանէր Անդրա- նիկ՝ փակելով թրքական Ե-րդ դիվիզիոնի առջեւ Ջալալ-Օղլի ճամբան:

Ձախ թեւը յանձնուեց զնդապետ Սամարցիանին, որ պիտի ճզնէր զբաւած պահել Գեղա-Մայմեխ լեռը:

Գեղապետ Վարդանեան

Ամբողջ հեծելազօրքը զնդապետ Ղոր- գանեանին եւ հրետանիների գլխաւոր ղեկավարութիւնը զօր. Համազեանին յանձնուեցին:

Չօր. Բէյ-Մամիկոնեան կարգուեց հրամանատարի անմիջական օյնական եւ առաջիկայ կտուի գլխաւոր ղեկավար:

Ճակատամարտն սկսուեց Մայիս 24-ին, ճաշից յետոյ ժամը 3-ին:

❖

Երեկոյան դէժ, մեր մասերը մասնաւոր ու ամայի վարդանլու գիւղը, ապա զգուշաւորութեամբ անցան Ղարաքիլիսէ: Թշնամին չկար: Հակառակ մեր զօրքերի ապրած խուճապին Ալեքսանդրապոլի առջեւ, թուրքերը չէին համարձակուել մինչեւ Ղարաքիլիսէ յառաջանալ, եւ հաւաքուած տեղեկութիւնները հաստատեցին նրանց կենտրոնացումը Այծութ գիւղում: Պարզուեց նաեւ, որ Ղարաքիլիսէի բնակչութիւնը՝ ինքզինքը լքուած համարելով՝ պատրաստուում էր պատգամաւորութիւն զրկել թուրքերին ընդառաջ, աղ ու հացով:

յուսալով այս ձեռով ազատուել ջարդի սպառնալիքից, ինչպէս ազատուել էր Ալեքսանդրապոլը:

Հայ զօրքերի այս յեզակարծ յայտնելը նորէն սրտապնդեց զժրատաւաւանի բնակիչներին, արիութիւն ու ոգի ներշնչեց յուսահատ ժողովրդին, որ ոտքի ելաւ մեր մարտիկներին օգնելու, ինչով կարող էր:

Նոյնը կատարուեց Եւ Ղարաքիլիսի հարեւան Ղւլսոյ դիւղում, ուր Նրժ-դեհի զօրասիւնի մասերը դարան մտան. շրջակայքի անտառապատ բարձունքներին հսկելու համար:

Շուտով երեւացին թուրք յառաջապահները եւ անգիտակ դարանակալ մեր ուժերի ներկայութեան, ծուղակ ընկան: Կռիւր բորբոքուեց բոլոր դարաններէն: Թուրքերը ծանր կորուստներով փախչուտական նետուեցին դէպի Աղնութ՝ առանց կարողանալ տանելու անգամ իրենց վիրաւորները:

Յառաջապահ մասերի այս բախումը եւ միտնց յայթանակը ընդհանուր ոյեւարութիւն առաջ բերեց մեր զօրքերի շարքերում: Լաւ սկսուածք էր մեծ ընդհարումը. թէեւ յառաջապահների կռիւ, բայց մի բան պարզ էր, որ թուրքն այլևս առաջնուան համարձակութիւնը չունի եւ հոծ ազգաբնակչութեամբ հայ շրջանները մտնելով, իր շարժումները զգուշուոր են ու վարանոտ:

Ճակատը կազմուած էր եւ մեր վճռխաւոր ուժերը հետզհետէ հասնում էին, դիրքերը զբաւում: Այստեղ էր արդէն գնդապետ Ղորղանեան իր հեծելազօրքով: Հետզհետէ եկան գնդապետ Մամարցիանը իր հետեւակ զօրաբաժինով եւ գնդապետ Յովնէփեանը, որոնց շուտով պիտի միանար գնդապետ Ապրէսեանի զօրամասը:

Հասաւ եւ հայկական հրետանին, տասներկու ծանր թնդանօթներով եւ գնդացիներով, զօրավար Ղամազեանի հրամանատարութեամբ:

Անդազար գալիս էին նաեւ գիւղացի

Գնդապետ Յովնէփեան

կամաւորական խմբեր: Յաճախ կարելի էր տեսնել նոյն խմբի մէջ երկու եղբայրներ, կամ հայր ու որդիներ միասին: Կային եւ ուսուցիչներ եւ պատանի զպրօցականներ զէնքով: Այս կամաւորների հետ եկած էին նաեւ խաչազէն քահանաներ, որոնց տեսնելու ահալին խանդավառութիւն առաջ բերեց մերոնց շարքերում:

Մեր առաջին յաջողութեան լուրը կայծակի արագութեամբ անցել էր Գուգարաց սար ու ձորով եւ ո՛վ հրազէն ունէր եւ թաղիկ ուժ, շտապում էր ճակատ: Ամէն ոք թշնամի էր փնտռում զարկելու եւ զարկուելու համար: Մի օր առաջ թշնամուն աղ ու հացով ընդատաւող Ղարաքիլիսիան այժմ ոտքի էր ստամները օեղմած, թիկունքն իր օջախին եւ հրացանը ձեռքին աներկիւղ:

«Թուրքը անպատճառ պիտի պարտուին, դարձաւ ընդհանուր կարգախօս բոլոր կուռոզներին: Պահեստի զօրք չկար, ռազմածրեք եւ բերնի պաշար սահմանափակ քանակով, թիկունքը թողւած միայն կանանց ու ծերերին... Ի՛նչ փոյթ, «թշնամին պիտի պարտուի»...»

Այլևս կռիւը դարձաւ յանդուգն խաղ ու պար եւ հրազէնների ճարճատիւ-

նը ցնծութեան աղաղակ: Կուում էին ու սրբաբանութեամբ, հարուստութեամբ, հայտնութեամբ ու քրքրութեամբ:

- Հը, ես ձեր... անհատական շնորհք...
- Անձնակներ ջարդող դազաններ, զէ՛հ եկէ՛ք...
- Ձա՛րկ, զարկ բաւա, զա՛րկ էլէ զէլերին, - խրախուսում է հայրը որդուն:
- Հա՛, հա՛, հա՛, ձէնիդ մեռնիմ, ձէնիդ, Ը՞ր՛, զիպու, թողք տեսա՞ք... - Թնդանոթաճիզ գինուորն է բացազանշում հետեւելով իր նետած ուղեւորի պայթումին:

Նախնիքաց օր ջարդուփշուր եղած թշնամին առաջնութեամբ է նոր ուժերով: Ժամբ Գ-ի մօտ, կոխիւր փոռուց, լայնացաւ ու բունց ամբողջ ճակատը: Հանդիպակաց բլուրից, ճիշդ Ղարաքիլի-սէի գերեզմանատան վրայ, թշնամու հինգ զնդացիներ կրակ են մաղում. եւ աւելի հեռուից նրա ծանր հրետանիներն են դործում, սրոնց պատասխանում են մերոնք: Թնդանոթային կրակի մենամարտ է ժամերով:

Հակառակ այդ դժոխային կրակին, մերոնք յառաջանում են քայլ առ քայլ: Յանկարծ հայկական ճակատում բարձրացաւ հզօր ռազմաշունչ «հուրբա՛ն»... որ վարարած դեռէ պէս յորձանք տալով անցաւ զնդից դունդ, թնդացից լեռ ու ձոր, խաղաց անտանների վրայ:

Երեւաց զօր. Նազարբէգեան իր սպայակոյտի պետ զօր. Վիլինսկու հետ: Ընդհանուր հրամանատարի առոյգ, արի ու զուարթ տեսքը անկարագրելի խանդավառութիւն առաջ բերեց, եւ ահեղ ու սասանեցուցիչ «հուրբա՛ններ» ծածկեցին թնդանոթների որոտն ու թնդիւնը. անմոռանալի ժամ էր այդ:

Զօր. Նազարբէգեան՝ առանց ուշք դարձնելու թշնամու կատաղի կրակին՝ անցաւ ամենափոստապաշտպան դիրքերով, քաջալիքից ու օրհնեց, մէկ տեղ ցուցումներ արեց սպաներին, մի այլ տեղ զտվեց ու իր զօհունակութիւնն արասայտեց, եւ մահու իր արհամարհանքով ամէն կողմ արիութիւնն ու կորով սփռեց:

«Հուրբա՛ն», հուրբա՛ն... այս անգամ հայ զօրքը՝ իր քաջարի հրամանատարի աչքի առջեւ առիւծ կտրած՝ սլացաւ թշնամու վրայ: Սպանելը զլիւարութեամբ էին զսպում իրենց զինուորների կատաղի խոյանքը: Եւ ահա քանակի ընդհանուր գրոհի առջեւ կրկին փշուրեց թրքական հուրանների յանդուրանութիւնը եւ թշնամին յետ մղուեց անպիսն կորուստներով:

Օրը տարածում էր: Մերոնք թղթաղուած էին իրենց կորուստները դարձանելով եւ վիրաւորները փոխադրելով: Հայ բանակը այդ դժուարին օրերին շունչը անգամ անհրաժեշտ պատգարակները, անկարների արագ փոխադրութեան համար ճակատից դուրս: Հարկ էր նախնական միջոցներով պատգարակներ լինել եւ կամ շարժել վիրաւորներին: Եւ պէտք էր շտապել: Թշնամու մի նոր հասկայարմակի նշանները յայտնեցին մեր հետախոյզները:

Երեկոն մօտ էր, երբ թշնամին նորէն երեւաց թարմ ուժերով: Ըստ երեւույթին, թուրքերն աշխատում էին այդ օրը մուրթը շփոխած, տէր դառնալ Ղըշլուղին:

Այս անգամ թշնամու յառաջխաղացութիւնը կատարւում էր երկու թեւերով, հետեւակ եւ հեծելազօրք միասին: Միաժամանակ թնդանոթային սւժեղ կրակը ուժերի կարկուտ էր տեղում մեր դիրքերին: Մեր ծանր հրետանիները պատասխանում էին Ղըշլուղի վրայից: Դաշտ ու բարձունքներ ծածկուեցին ծըլի դեղնաւուն մշուշով: Լեռ ու ձոր արձուցանում էին մահապարտու զոտում - զօղումով եւ սասանեցուցիչ թնդիւններով: Համատարած զղրդիւնը բռնում է եւ անտանները եւ թաւուտ ու փապար, ծործոր ու պուրակներ տնքում են հարթավայրի հետ: Տասնեակներով թնդանոթներ շարունակում են մահասփիտ կրակ որձկալ եւ ռոնալ երկնքի ճակտին, որպէս քաղցած դազանների մի վոհմակ:

Արեւը հանդարտօրէն կախուեց հորիզոնին ու մայր մտաւ: Երեկոյան մը-

լուչը ծխով թանձրացած, փութացրեց գիշերը, եւ արիւնի դործը շարունակուում էր երկուստեք նոյն թափով ու նոյն կատաղութեամբ:

Երկու մարտնչող կողմերից իւրաքանչիւրն աշխատում էր այդ անգութ օրը կնքել իր գէնքի յաղթանակով: Կրքած զոհերի մեծութիւնն արդարացնելու համար եւ ոչ մէկը միւսին չէր գիշում:

Թրքական Վալլահ, Ալլահն աղաղակներին պատասխանում էր մեր գիրքերից բարձրացած որոտընդոսա «Նուրա» եւ համադարկերի ճարճատիւնը:

Այդ օրը սքանչելի էր հայ բանակը: Երէկ իր յաջողութեամբ գինովցած, նախ միայն մի քայլ իսկ չէր ընկրկում յետ, այլ հակառակ թշնամու կրակի մեծութեան ու դրոհի մճուկանութեան, քայլ առ քայլ յառաջանում էր, տական ու չք դարձնելու իր վերաւորների եւ բուպաննուածների բազմութեան:

Քահանաները մի գիրքից միւսն էին անցնում խաչը ձեռքերին, ամէն տեղ տանելով կորովի ու խիզախութեան մի յաւելում:

— Պաշն էս տեղ, հա՛յր ջան,— յայտնում է տարեց կամաւոր դիւղացին:

— Պաշը ձեզ պահպան, մատաղ ձեր բազկին, — պատասխանում է ծերունի քահանան եւ արտորանք շորժւում է դէպի դաշուկ ճակատով սքանչելի տղամարդը, որ մահացու խոցուած՝ դողողուն շրթունքները վերջին անգամ խաչին է սեղմում ու աչքերը փակում...

Հետու մի խրամատում ո՞վ է երզում կրակի տակ, ո՞վ է հեզնում մահն ու թշնամին, վերաւորների տնքոցների, մահամերձների օրհասական հանդիւններին, թնդանութեանի գտնալին որոտի տակ: Թանձր եւ այնպան միտքով ու ընչացքներով մի շինական է նա, ով դիտէ Հայոց Աշխարհի ո՞ր ծայրից կուռելով հասած է մինչեւ Գուգարք եւ միշտ այդ զարմանալի երզը, որ հայ հողից է քաղել, միշտ իր շրթունքներին:

«Երդի՛ր, ախպէ՛ր, երդի՛ր, որ յաղթե՛նք»...

Եւ հրացանները ճարճատում են,

թնդանութեանը որոտում, զնդացիները կատաղած շնորի պէս կաղկանձում: Դառն, հեղձուցիչ ծուխը պատում է ըլլակի լանջը:

Թշնամին իր կրակի կենտրոնը աստիճանաբար փոխադրեց մեր ձախ թեւի դէմ, ուր գործում էր գլխապետ (կապիտան) Տէր Մովսէսեանի հրետանին:

Ղաթաքիլիսէի շուրջը բուրբուր լուրերի լանջերին արտասովոր յաջող գիրքեր բռնած թրքական հինգ գնդացիները տհարկու կրակ էին մղում հայական գերեզմանատան վրայ, ուր դռնուում էին մերոնց թնդանութեանը: Թուրքերը լու էին օդադարձում իրենց յաջող գիրքերը, եւ նրանց կրակը դնալով դառնում էր աւերիչ, անդիմադրելի:

Ի զուր գլխապետ Տէր Մովսէսեան իր քաջամանով կորովով ու արիւթեամբ ճկնում էր տեղահան անել թշնամուն այդ իշխող գիրքերից: Թուրքերի յանդիւնութեանը մեծանում էր: Արդէն նրանցից ումէնէն համարձակները յայտնուեցին մեր գիրքերին շատ մօտ:

Այն ժամանակ վրայ հասաւ այն խորհրդով հարուստ վայրկեաններից մէկը, երբ անհատը բարձրանում է չրջապատից մահու մճուկանութեամբ եւ խիզախորէն քար է տալիս իր յետեւից ումէնէն — լինեն նրանք արի՛ թէ անարի՛ — դէպի զլինել-լլինելու մի շքեզ ու զարհուրելի ճուղատաղի:

Հրետանիի սպայ Տէր Մովսէսեանն եղաւ այդ քաջամարտիկ, նախախնամական ընտրեալը, որ իր թնդանութեանից յոյսը կտրած, մի յիսնակ ձիււորների գլուխն անցաւ եւ թշնամու շարունակուող զարհուրելի կրակի տակ, մերկաշունչ արշաւով դէպի թշնամին խոյացաւ մահու գնով, թիկունքից նրան զարկելու համար:

Քաջարի այս յիսնակի եւ իր խիզախ առաջնորդի համար երկընտրանքը յստակ էր ու անդաճալի՝ Մահ կամ ճաղթանակ:

Հին, դիւցազնական օրերից զարթնած մի առասպել է խելայեղ արշաւի այս սպիւնեցի տեսարանը: Մահուան

այս հայ ասպետներին փոքրիկ խումբը սուսերամերկ ու կատաղի սխանում է դաշտերով, երկվարները փնչացնելով ցատկում է դար ու փոս, վիշապի պէս նետում է բարձունքներն ի վեր եւ պորչ, անձեւ մարդկային զանգուածը կրակ ու ցատում կարած, իր առջեւ ընկած արգելք ու թշնամի փշրելով անցնում է խոյական թափով:

Թշնամին բլրի կատարից դնդակներին տարափ է տեղում: Հայ ընտիրներից շատերն են ընկնում գետին դիտապատտ, եւ խումբը խոյանում է առանց յեա նստելու իր զոհերին, միշտ աչքը իր հերոս առաջնորդին յառած, որ սլանում է սմէնից առաջ:

Ահա մօտ են, շուտով լեռնայանջր կը կարեն եւ կ'անցնին թշնամու թիկունքը: Քրտնած երկվարներից գոլորու ամպ է բարձրանում, եւ երախներից թանձր փրփուր. իրենց փնչոցը դարձեր է բեկբեկուն տնքոց եւ արշաւը դադար չունի:

Նորանոր համազարկերի տաքնապով բռնուած թշնամու եւ... գլխապետ Տէր Մոխսէսեան իր մրցկոտ սլացքի մէջ կրծքից զարկուած դիտապատտ ընկաւ, հաղիւ մրմնջալով՝ «Մի՛ թողէք դիակս թշնամու ձեռքին», եւ շունչը փչեց:

Թուրքերը քաջալիրուած, վրայ պլըծան համարձակօրէն, եւ հերոս սպայի գլխիկ շուրջը սկսուեց մի զարհուրելի սուսերամարա: Օգնութեան փութաց վաշտապետ Կ. Փորթուգայեան, եւ հայկական ալրուածին: Կուրծք-կրծքի, սուսեր-սուսերի զարկուեցին իրար հայ ու թուրք մարտիկներ: Նախճիրը ծաւալւելով՝ անհնարին չափերի հասաւ, հին ոխը եռաց երկու կողմից, եւ բազմաթիւ միրաւորներ ու սպանուածներ արեան ճապաղէրի մէջ թաւալ տուին:

Թշնամու յամառութիւնը վերջապէս կտորուեց, եւ նա յեա շարտուեց ահադին կորուստներով: Միամամանակ ճակատի ամբողջ երկարութեամբ, բոլոր հայ դիրքերից, բարձրացան հայ գինւորների տարերային աղաղակները: Ալլալուղի առջեւ ընկած հարթութիւնը ծած-

կրւած էր փախչող թշնամու դիակներով: Թրքական ուժերը ցաք ու ցրիւ կրկին խոյս տուին դէպի Ադնութ, մի օրուան մէջ երկու անգամ ջարդուած ու կորուստներ:

Արեւն մայր մտաւ. խաւարը հանդարտօրէն իջաւ Գուդարաց աշխարհի լեռ ու ձորին. ճակատամարտի դաշտերին կախուեց մահատարտու լուսթիւն:

Մեր կորուստներն այդ օրը մասնաւորապէս մեծ էին ու ամէնէն զգալին՝ Տէր Մոխսէսեանի անփոխարինելի կորուստը: Հրեանների սովորական պետ չէր նա, այլ ամբողջ բանակի սիրելին, նրա փոռն ու պարձանքը. իր վաշտի թնդանօթները միշտ առաջինն էին թըշնամուն ուժակոծող եւ ամէնից վերջը թողնում ճակատը: Իր անվրէպ ու աւերիչ կրակը միշտ թշնամու սարսափն եղաւ ամիսներից ի վեր եւ ուր որ նա գործում էր, կոտոր զօրքը տասնապատիկ աւելի ետանդ ու արիութիւն էր ցուցադրում: Հիացք էր նա դէպի ճակատ խոյանալիս. այդ նրբազաւմ, նիհարեղ ու բարձրահասակ սիրուն տղամարդը, իր միւս վրայ, թնդանօթների կողքին ընթանում էր սեպուղէն, որպէս իր սիրուհուն ի տես շտապող մի սաստիս: Պայթող սուսերի կրակի տակ, նա երբեք թաքնուել չգիտցաւ եւ իր ընտրած դիրքն ու բռնած նշանը միշտ անխաբ եղան: Իր հայրենասիրութիւնն անսահման էր եւ արիութիւնը առասպելական: Նրա շարժական, իր կեանքի բազմաթիւ խիզախ զբուսանները դարձել էին բերնէ-բերան անցնող հեքիաթ: Ուխտուած մի տղայ, որի օրորանի վրայ յացող հայրենիքն էր կուացել մայրական արցունքով եւ իր ցեղի ցասումն ու ողբը իր մանուկ երազներն էին օրօրելի:

Մահը նրա աչքերը փակեց, երբ նա տակաւին երեսուն տարեկան չէր եւ չորս տարուց ի վեր անընդհատ կուտում էր:

Հայ հողի յուռթի արգանդից ժայթքած ո՛վ գիտէ, ո՛ր հին մեր վիթխարի մարմնացումն էր նա, որ Հայոց Աշխարհի այս գծնդակ օրերին յայտնուել էր մեր բախտի ճամբին, ազատութեան ա-

անդժուածի աստուածային խօսքն իր շրթունքներին եւ պատգամն իր սրի ծայրին եւ թնդանօթների տարերային գոռոցի մէջ:

Հրաշք տղայ, որին իր պիւտորները ոչ միայն սիրում էին հղբոր պէս, այլ պատրաստ էին նրա հրամանով մեռնել սովէն ժամ եւ ամէն տեղ:

Նա այնպէ՛ս դեղանի էր եւ այնպէ՛ս արի...:

Երեկոյան մթնաշաղին, հրետանու սայլը, որի վրայ դրուած էր հերոսի դին, թաւալում էր տրամօրէն խորաբորտ ճամբաներով դէպի Ղարաքիլիսէ, եւ ամբողջ իր վաշտը հեծնմանքով դրձում էր յետեւեց:

Այն օրը շատ էին վիրաւորներ եւ սպանուածներ, բայց այս մէ՛կը... Իր հետ ամբողջ պատերազմը վարած ծեր սաղմիկներ կային խորունկ սոխի մէջ, եւ սրանցից մէկն էր, իր համահարգն ու թիկնապաշտը, որին հազիւ կարելի եղաւ յետ կեցնել ինքնասպանութիւնից:

- Ինչ, մենք առանց մեր կապիտանի ի՞նչ պիտի անենք, - հեծնում էր գէթախա պիւտորը, - վա՛խ կապիտան ջան, գնացիք էլի՛...:

Մայիս 26-ին, կռուի երկրորդ օրը թուրքերի մի նոր յարձակումը ծայր տուեց: Կէսօրին մօտ, ամբողջ ճակատի վրայ, որ ձգուած էր տասնեակ ջիւղմեթր տարածութեան վրայ, արիւնհեղ բախումը երկու բանակների վերակուտեց անելի կատաղի, անելի յամառ, քան հրաքն: Համի Ղարա Քաթար դիւղին նայող բարձունքների վրայ ամբացած թըշնամին կրակ բացեց մեր ձախ թեւի դէմ, ուր դործում էր զնդապետ Սամարցեանի զօրաբաժինը, որին շուտով պիտի միանար Նժդեհի զօրասիւնը: Եւ մինչ մեր այլ թեւը իր շարժումներով խափանում էր թշնամու շրջանառիկ փորձերը, մեր կենտրոնը զգաստ սպասողական դիրքի մէջ էր:

Գարեգին Նժդեհ

Մեր ձախ թեւը ուժգին թնդանօթային կրակով ծեծում էր թուրքերի դիրքերը, որից յետո՛յ՝ Սամարցեանի եւ Նժդեհի միացեալ ուժերի զրոն սկսուեց: Մեր զօրքերի մարտական կորովի աղաղակը նորէն թնդացրեց սար ու ձոր, ի պատասխան թշնամու «Ալլախ, Ալլախ» կանչերի: Թնդանօթային կրակի տակ մերոնք յառաջանում էին յամառօրէն: Եղաւ մի վայրկեան, երբ թուրք հրե-անին սաստկօրէն նեղեց մերոնց, սակայն անկարող եղաւ կասեցնել նրանց յառաջխաղացումը: Մեր վաշտերը յետս շրնկրկեցին եւ մոլեգնօրէն մազլցելով զարիվները, կտրեցին ու անցան եւ թափով զարկեցին թշնամու դիրքերին: Թուրքերի մէջ նոր խուճապ սկսուեց: Տեղահան եղած թշնամին՝ գլուխը կորցրած՝ փախչում էր մերոնց ամենի դժբախտ առջեւ, դաշտի երեսին սփռելով դիակներ ու վիրաւորներ:

Մեր ձախ թեւի յաղթութիւնը կատարեալ էր: Այս մեծ յաջողութեամբ կնքուեց երկրորդ օրուան ճակատամարտը:

• 26

Մայիսի 27-ին, արևմտահայ եւ յամառ այս կուռի երբորդ օրը վերջինը չէր լինելու եւ այս հանգամանքը սկսում էր շատ լրջօրէն անհանգստացնել մեր հրամանատարութիւնը: Քառասունըութ ժամ անընդհատ տեւող կռիւները լափել էին հայ բանակի ռազմամթերքի պահեստները եւ այլևս որեւէ տեղից պաշար ստանալու յոյս չկար: Զգացում էր նաև ուտելիքի մեծ պակաս:

Հայ ժողովրդի անօգնական մենակութիւնը ժամ առ ժամ դառնում էր իրապէս ողբերգական: Զինուորը կուռում էր ամէն փամփուշտի վրայ դողալով, եւ սպաներն ստիպուած էին խնայողութեան անվերջ խրատներ տալ իրենց շարքերին:

Ռմբածիլք ու թնդանօթածիլք գումարտակները նոյն նեղութեան մէջ էին, եւ մինչ թրջական ամէն կարգի հրազենները անյնդհատ կրակ էին թափում, հայ զօրքն ստիպուած էր պատասխանել ծայրայեղ զուշաւարութեամբ:

Կար աւելի ծանր աղէտ. թուրք բանակը թարմանում էր անընդհատ նորանոր ուժերով, մինչ հայ բանակի բացը երբեք չէր լցւում. մեր զնդերը ժամ առ ժամ հալւում էին ու նուազում, ընկածների տեղը բռնող չկար:

Ինչ վերաբերում էր մեր զինուորներին սնունդին, այն եւս չափազանց խրղճայի էր, եւ նրանք յաճախ կուռի էին գնում զրեթէ կիսաքաղց: Տրտունջ եւ պահանջ չկար ուտելիքի համար, բայց փամփո՛ւշտ, փամփո՛ւշտ...

Նախընթաց երկու օրուան փայլուն յաղթութիւնները հարկ էր արագութեամբ շահեցնել, մի նոր ու վճռական զբո՛ւնով ընկճել վերջապէս թշնամուն եւ ցրել տալ նրա ուժերը: Եւ ճիշդ այդ վճռական պահուն ռազմամթերքի այս ողբերգութիւնը, կիսաքաղց կարելի էր կոռուել, բայց առանց փամփուշտի ու ռումբի՛...:

Եւ այս պայմաններում, կէսօրից յետոյ ժամը 3-ի մօտերը, Մայմիս լե-

ռան ուղղութեամբ թշնամու շարժումն սկսուեց: Մեր զօրքերը հակադարձակումի անցան: Եւ յանկարծ հեռու Ղարաքիլիսէի տակ հայ կանանց մի շարան յայտնուեց. մահն աչք առած մեր անձնուրաց զեղջկուհիները, թիկունքներին հացի կապոց, առաջնում էին դէպի առաջաւոր դիրքերը. տեսարանը ծայր աստիճան յուզիչ էր: Ընդհանուր ոգեւորութիւնը բունց մեր շարքերին, որոնք նորէն «հուրբա՛ս» գոչելով կրակի առջեւ նետուեցին:

Կուռը Մայմիս լեռան երկու բարձունքներին գնալով բորբոքում էր: Թշնամին ճգնում էր դրաւել լեռնակատարը: Մերոնք հակադարձակումներով յետ էին շարտում նրան: Նորէն զիբքեր անցան ձեռքէ՛ ձեռք: Նորէն տեղ-տեղ արիւնահեղ սուխնամարտերի մէջ մեռածներ ու վիրաւորներ ընկան երկու կողմից:

Ժամը 3-7 թշնամին երեք անգամ գանգուածօրէն յարձակման դիմեց եւ միշտ էլ փշրուեց հայ մարտիկների կրու ու անընկճելի դիմադրութեամբ:

Ըստ երեւոյթին, թուրք հրամանատարը կատաղած էր, որ երեք օրերի այս զարհուրելի ճակատամարտի ընթացքին, հակառակ իրենց թուական գերակշռութեան, տակաւին մի քայլ իսկ առաջդիմած չէին եւ մազի չափ իսկ չէր թուլացել հայկական դիմադրական ուժը:

Երեկոյան գէյմ, թշնամու մոլեգնութիւնը ծայր աստիճանի հասաւ: Մի նոր, արտասովոր ճիգ էր կատարում հակառակորդի կողմից՝ ամէն գնով Մայմիսի կարեւոր դիրքերը գրաւելու այդ երեկոյ: Զտխախտուած թուրք վաշտերի տեղ նորերն էին բարձրանում, յոգնած շարքերին թարմ ուժեր էին փոխարինում: Մեր մէկի դէմ տասն թուրք էր ճակատում. մէկ պարտուած թնդանօթի տեղ, երկուսն էին որոտում, մինչդեռ մեր զընդերը գնալով պարտասուտ էին եւ նօսրանում ժամ առ ժամ:

Թշնամին կոյր չէր այդ բոլորը շտեմնելու համար, «Ալլաի, Ալլաի» աղաղակ-

ները աւելի եւ աւելի վայրագ ու կատա-
ղի էին դառնում :

Այս երբորդ օրուան կռիւը իր ուժ-
ղնութեամբ մերոնց համար շափազանց
նեղիչ էր :

Մութը կոխեց, թնդանօթները լու-
ցին : Կռիւը դադար առաւ, բայց թշնա-
մին դրուեց Մայմիս լեռը . . .

Երեք օրերի կռիւներից յետոյ թուր-
քերի առաջին եւ վճռական յաջողու-
թիւնն էր այս, որ մերոնց դրութիւնը
դարձնում էր տազնապալի :

Անդրանիկից լուր չկար : Առաւօտից
սկսեալ բոլորի աչքը դարձած էր այն
կողմը, որտեղից նա կարող էր յանկարծ
Քոյտնուէլ իր երեք հազարոց լաւ սպա-
նազինուած զնգով : Եւ նա չկար ու
չկար . եւ եթէ մինչեւ լուսաբաց Անգրա-
նիկը կամ որեւէ այլ օժանդակ ուժ չը-
հասներ, մերոնց վիճակը օրհասական
դառնալու չափ վտանգուած կարելի էր
համարել :

Սպասումի մղձաւանջային դիւերն
անցաւ, եւ առա՛ղ, ո՛չ մէկը հասաւ, եւ
ոչ միւրը : Մէջ ապամթերք եւ ոչ հաց . . .

Մայիս 28-ին, ճակատամարտի շոր-
քորդ օրը, ողբերգական առաւօտ էր
բացուում մերոնց վրայ :

Մեր սաղմամթերքը սպասուելու մօտ
էր եւ մեր թնդանօթները մեծ մասամբ
լուութեան դատապարտուած : Մայմիս
լեռան իշխող կէտերին նստած էր թշնա-
մին եւ Ղարաքիլիսէն եղբորդ բարձունք-
ներն արդէն իր դիրքերն էին, զերազանց
ուժերով ու ամէն տեսակի դործոն հրա-
զէններով :

Յրջական բոլոր հրետանիների
կրակի տակ մնացած մեր զօրքերն այնու-
ամենայնիւ տեղի չտուին, եւ սկսուեց
մեծ ճակատամարտների այն վարհուրելի
հոգեբանական դրութիւններից մէկը, երբ
զինուոր ու հրամանատար այլեւս կռուի
բուն նպատակը մոռացութեան տուած՝
կարմիր կատաղութեան մէջ խելայեղօ-
րէն զարկում ու զարկում են միայն մեռ-
նելու ու մեռցնելու համար : Աչքերն ա-
րիւնով լցուած՝ մարտնչողները համար
ճակատամարտը վերածուում է մահուան

խրախճանք եւ ամէն մի շարժում, ամէն
մի հարուած՝ տորերային, երբ այլեւս
վտանգի ու մահուան բնազդական զգա-
ցումը չբանում է ի սպառ եւ կենդանի
էակը դառնում է սոսկ աւերածի, ոչնչ-
ացումի մի գործիք : Բնական արարածի
տեղ զարթնում է նախնական Homo
Sapiens-ը, որ իր հրացանի մէջ իր հինա-
ւուրց լախան է երազում : Կռիւ բազուկ-
ներով, եղունգներով, օրով, սուխով ու
հրացանների կոթերով, կռիւ մը հին
քինու ծարաւը յուզեցնելու համար :

Ո՛չ արհեստական խափանիչ պատնէչ
ու խրամատ, ո՛չ բնական օրեւէ հովանի
ու պատսպար, ոչ իսկ թումբ ու բլուր :
Ձարկում են մոլեգնած ցուլերի պէս ո՛ւր
եւ հանդիպեն ախոյեանին, ընկնում, նո-
րէն բարձրանում կրկին զարկուելու եւ
ընկնելու համար :

Թշնամին Մայմիսին յենուած՝ աջ
թեւով առաջանում էր դէպի Դիլիշան
տանող խճուղին եւ ձախ թեւով ճղնում
էր վտանգել դէպի Թիֆլիս տանող եր-
կաթուղային գիծը, որպէսզի կարողա-
նար աստիճանաբար օղակել Հայ բանա-
կը : Զօր . Նազարբէգեան ժամանակին
զպաց վտանգը եւ հակառակ մեր զօրքե-
րի տոկունութեան եւ անընկճելի արդու-
թեան՝ ընդհանուր նահանջի հրաման
առեց :

Եւ 1918 թուի Մայիս 25-ին, կէսօ-
րից յետոյ, ժամը 3-ին սկսուած ահեղ
ճակատամարտը Ղարաքիլիսէի առջեւ
զաղարում էր Մայիս 28-ին, կէսօրէ ետ-
քը, ժամը 3-ից 20 րոպէ սոնց :

Մեր բանակը քաշուեց Բօզքենտ-Նի-
կիտինօ գծի վրայ, նորէն փակելով թըլ-
նամու ճամբան Ղարաքիլիսէից դէպի Ս-
րեան, ուր եւ մնաց մինչեւ Բաթումի
դաշնադրի ստորագրութիւնը :

“ Վերջացաւ . . .
Եւ այսպէս, այն գարնանը շորս օր
շարունակ Գուգարաց աշխարհի լեռներն
ու ձորերը ուղմի որտաներով գլորդացին,
եւ մութ անտառներն արիւնի մրրկով

չառաչեցին: Ամէն մի բլուր, ամէն մի ժայռ ու բարձունք թնդանօթների սումբերի ահեղ պայթիւնով ցնցուեց ու գողաց եւ մահատիրոս վնդացիների ու հրացանների համազարկերի տակ այն գարունը որսապատառ հառաչեց ու հեկեկաց:

Պոքս օ՛ր... դիրքերը ձեռքէ-ձեռք անցան նոր հարուածի եւ նոր անբաժնի կռուան, եւ ծիւի բոսորային մշուշի մէջ վիրաւորների տնքոց, հողեվարքների հանդիւն, տէրը զարկուած կրիվարի ցաւապին խրիինջ, իրաք խաշածեւոյ սուինների շկահիւն եւ կուրծք-կրծքի ջլապինդ բախումների տակ ապուանների կհրտոց եւ ծանր, ախաւսէտ հայհոյանքի կրակէ խօսքեր, որոնք գարշահոտ ուսմբի պէս պայթում են մթնոլորտի մէջ՝ հաւատ, հոգի եւ Աստուած ծուտանելով:

Պոքս օ՛ր... վիրուած գրոհի տեղ նորերն են բարձրանում, ինչպէս փոթորկուած ծովի վրայ լեռնայած փրփրաղէղ ուղիքներ եւ մահուան ցատուածը շալակած մարդկային գորշ դանդուածներ սեղ լեռնակատարներն են խոյանում վազրի մոլորութեամբ իրար թղկտելով եւ դիաթաւալ գահալիծում արեան ճապաղիքի մէջ:

Եւ բաց դաշտում ճակատող գուժարտակներ աչքերնին արիւննով լեցուն դեւերի պէս պլլում են իրար մէջքը փշրելու համար: Ու երկու կողմերի հրորազէնների պայթիւնի արժապանգները ձորերից դաշտ՝ եւ դաշտերից անտառ են սլանում, մտրակուած եւ ապաստան փրնտըող պազանների կազկանձոցով:

Պոքս օ՛ր... եւ գիշերները անտառների թաւուտների խուլ խաւարում սրբինները կայծկլտում են գայլի աչքերի պէս: մութը ծածկում է արիւնի գործը, մինչեւ որ բարի լուսաբացին վաղորդեան շողքերը համբուրեն անտէր ընկած մեռելի ճակատը: Եւ այս տարին գարնան մեծ երզն սպաննուեց Գուգարաց լեռներում, թռչունները վառօդի հոտից ուշակորոյս, իրենց բնի ճամբան ու դայլայլիկը մոռացած եւ ազեկտուր ճիշերով գէպի վայրի ամայութիւնը շուեցին:

Պոքս օ՛ր... արիւնն էք հոսում վրտակներով եւ դեռ երբեք հայ ու թուրք այսքան արիւնախանձ թափով ու քիւնով իրար չէին դարկուած: Մերթ մէկ կողմն էր մոնչում յաղթութիւն, մերթ միւս կողմը եւ վերստին բորբոքում էր կոխւը, որպէս հողմերի շնչով ճարճատող հրդեհ, որ կեանքերը լափելով անցնում էր ձորից՝ ձոր, դաշտից՝ դաշտ...:

Պոքս օ՛ր, յորս դար կուտակուած ոխի հաշուեյարգար էր հինաւուրց ստիւնների մէջ եւ ո՛չ մէկը տեղի շտուեց, ո՛չ մի նահանջ, պարտութիւն շեղաւ, ո՛չ մի յաղթութիւն վաղորդայն չաւանգաւ:

Եւ շորբորդ օրը երկու բանակները երկու ոգորող ցուլերի պէս արիւնլուայ եւ ուժասպառ ծունկի եկան սեփական արեան ճապաղիքի մէջ: Ղարաքիլիտէի ճակատամարտում ո՛չ յաղթող եւ ոչ յաղթուած կար. այլ երկու Ղարաքիլուրշուք բանակներ նորէն դէմ-դէմի մնացին:

Հայ ցեղը այդ օրերին սրբազան Աւարայրը տղեկոչեց եւ իր մեծ հայրերի ուղղակի կորուով կեանքի եւ մահու մարտի ելաւ, իր հայրենի ժառանգութիւնը վայրագ բարբարոսներից ազատելու համար:

Եւ հայոց աշխարհի սիրուն, երկու հազարի լափ մեր բնութիւնը իրենց մատաղ կեանքը գոհեցին: Եւ թշնամին, որ մի քանի անգամ աւելի կորուտանէր ունեցաւ, երկար ժամանակ պիտի յիշէ այդ ճակատամարտը, ինչպէս պարսիկներն Աւարայրը (451) եւ արաբները Վարդանակերտը (702):

Արգարեւ, այդ երեք հերոսամարտները մեր պատմութեան ալեծուփ ծովից դուրս ցցուած գրանիտէ ժայռեր են, որոնց վրայ երեք անգամ հայ հայրենիքի թշնամիների կատաղութեան ալիքները փշրուեցին:

Եւ եթէ Աւարայրը հլօրագոյն սատարիչն եղաւ Մամիկոնեան Մարզպանութեան մէր աշխարհում, եւ Վարդանակերտը Բագրատունեաց փառաւոր տոհմի ուղին հարթեց գէպի հայկական դահլը, Ղարաքիլիտէ-Սարգսապատը մեր

օրերում Հայաստանի Հանրապետութեան հիմքերը ձգեցին, Միացեալ եւ անկախ Հայաստանի համար:

Ղարաբեյի սէնէի ճակատամարտը դարձարեց Մայիս 28-ին, եւ նոյն օրը, գրեթէ նոյն ժամին Հայաստանի անկախութիւնը հռչակուեց:

Արիութիւն էր պէտք այս վերաւոր, յուսարեկ եւ ուշակորոյց ժողովրդին հովանաւոր եւ ղեկավար մնալու այդ ողբերգական օրերին: Արիութիւն էր պէտք որիւէ ազգային էլիտանութիւն փնտռող հայ գանդուածներին ասել՝ «Ահա՛ ես, ես քեզ հետ եմ»... Արիութիւն էր պէտք պետականութեան մասին խորհիլ ազգային բոլոր կողմաներէն, բոլոր յենարաններէ փլուզումներէ այդ թշուառ օրերին, երբ ամէն մի նոր մտածումն ցեղի ականջութիւնը դառնալուց առաջ եւ դառնալու համար՝ գրանիտէ պատուանդանի պէտք ունէր: Հողեկան մեծ արիութիւն էր պէտք բոլոր բարեկամներէ ամարդութեան առջեւ՝ սեփական հողու մէջ հաւատ փնտռել. բոլոր դաշնակիցներէ աննախընթաց վատութեան առջեւ՝ կորովի խօսքն ունենալ շրթունքներին. բոլոր հարեւաններէ դաւեհի եւ թշնամու անասման վախճանութեան առջեւ՝ սեփական էութեան խորքերում զօրավիշ ու ջլպիկ կամք փնտռել ոչ միայն յարատեւելու, այլ եւ հորմ ճիգով վերելքին նկերտելու համար: Եւ այդ հաւատն ու արիութիւնն ունեցաւ Հայոց Ազգային Խորհուրդը 1918 թուի Մայիս 28-ի ղեկերին երկնող խոհերի զարհուրելի տանջանքներէ յետոյ:

Կէս զիշերն անց էր, երբ վերջապէս վիճարանութիւնները դադար առան եւ հետեւեալ որոշումը խմբադրուեց որպէս առաջին եւ Գերագոյն Ազգային Հայոց Աշխարհի ազատազրուցութեան:

«Անդրկովկասի քաղաքական ամբողջութեամբ լուծումով եւ վրաստանի ու Ասորիէյանի անկախութեամբ հռչակումով

ստեղծուած նոր դրութեան հանդէպ՝ Հայոց Ազգային Խորհուրդը իրեն յայտարարում է հայկական Գաւառների Գերագոյն եւ միակ իշխանութիւն:

«Որոշ ծանրակշիռ պատճառներով, բողոքելով մօտիկ օրերում կազմելու հայոց ազգային կառավարութիւն՝ Ազգային Խորհուրդը ժամանակաւորապէս ստանձնում է կառավարական բոլոր ֆունկցիաները, հայկական գաւառների քաղաքական եւ վարչական ղեկը վարելու համար: «Հայոց Ազգային Խորհուրդ»

Մայիս 28, 1918, Թիֆլիս

Պատմական այս մեծ Ազգային իւրաքանչիւր պարբերութիւնը, իւրաքանչիւր բառը իր վրայ կրում է իր ծաղման դերը: Որպէս մօր արդանդից նոր ընկած նորածինը ծանր երկուքի սարսուռը: Երեւութեան պարզ հնչունների տակ եռացող իմաստը զուտ ու խորունկ՝ անիրաւ անցքերի եւ շարահարանների դէմ ջլպիկ ընդվզումն է: Այդ օրերի դատմութիւնն անդուծ պատմութիւնն է խոսքած այդ մի քանի տողերի մէջ: Ոչինչ չէ ասուած այդ խորհրդով սրուած հակիրճ յայտարարութեան մէջ տոանց չափի, զգացումի, առանց զգաստ կշռադատումի. եւ ամբողջը ազգային մեծ ցաւի լծորդումն է ցեղական արժանիքի քաղաքական իմաստութեան հետ, որ ճակատագրի խորութիւնից շրթում է ցեղի Մեծ Ուխտը եւ նրա առջեւ բաց պահում ապագայ բոլոր կարելիութիւնները:

Այսպէս ծնունդ առաւ Հայաստանի Հանրապետութիւնը, իր Եռագոյնի թըրթրուն ծալքերի տակ եռացող Մեծ Խորհրդին՝ իր Վահագնին աչքերը սեւեռումն:

Յետոյ զինադադար ու խաղաղութեան խորհրդատուով եւ Մեւրի դաշնագիր, որով վերջապէս հայ ժողովրդի դարուոր իղձերն ու երազն էր իրականանում:

Ա. Ա.

ՕՇԱՆ ԿԱՐՕ

Քիչ հայրվում անուն, շատ արժեքատուր գեմք՝ Օճան Կարօ:

Վասպուրականցի, բրուտի ուղիերու, Ալթամարի ուսանող, ճարտարագիտական համալսարանի շրջանակներում, ինչպես նաև Վարդգես Կարսի, Միլոսի գործան ղեկավար մէջ, Զ. Յ. Դաշնակցութեան Կ. Կոմիտէի անդամ, գրական հասարակական, նեանարկներու մանակից, աշխատակից՝ պահպան թերթերու, բանաստեղծ, արձակագիր, յօդուածագիր:

Շատ չարիքացու Օճան Կարօ, շնորհակալ բարաստներէնք տարի, բայց զուր շանչան իր օրերը, ինչպէս կը վկայէ վերը խոստացած իր կենսագրականը:

Օճան Կարօյի գործերուն ամենէն թաւալունը իր շնորհակալներէն մինչեւ հորիորտարանք անուն վէպն է, որ կիսատ մնաց:

Վարի հատուածը ինչեւէ գործին առաջին մասը կը կազմէ եւ կու տայ այս արժեքատուր գործին ոճին ու ոգին մասին յստակ գաղափար մը:

ԽՐՃԻԹՆԵՐԵՆ՝ ՄԻՆՁԵՒ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆ

ՕՇԱՆ ԿԱՐՕ

- Սփանջիլի էր, այնպէս չէ՞, Արմէն:
  - Մի՞նակ սփանջիլի՞, սիրելիս: Ես կը խեղդուիմ յուզումովէս, - կ'ըսեմ կնոջս, ու, հագիւ մեր սենեակէն ներս մտած, կը վազեմք դէպի բազմոցը, որ հանգստացնենք մեր սղմուած կողերը ու կանգնել յոգնարեկ սրունքները:
- Լուսածագէն ի վեր ռոտի վրայ եմք: Մեր Հանրապետութեան երկրորդ տարեդարձի օրն էր: Մայրաքաղաքի բոլոր փողոցները զարդարուած էին մեր յուզիչ եռագոյններով: Գորգերով եւ դրասանգներով պննուած էին դռներ, խանութներ ու յուսամուտներ: Հաւատացած եմ տուններու մէջ փակուած մարդ չէր մնացած: Ես կը վախճայի, թէ տանիքները պիտի վիլին. պատշգամները պիտի խորտակուին ու փողոցներու ծառերը նդակուտար պիտի ըլլան: Կին, մանուկ, տղամարդ ու ծերունի մեղուներու ող-

կայաններու պէս բռներ էին ցուիւմներն ու մայրերը: Պզտիկ, չարաննի տը-
զաք, ինչպէս նաեւ պատկանելի երիտասարդները բարձրացեր ու դիզուելու
էին գլխաւոր փառացիներու եւ հրապարակներու ծառերուն վրայ ու գանձակ
կատարելու չափ ծանրաբեռներ էին:

Արովան փառացի վրայ շինուած չմազ կամարի տակէն պիտի
առաջանար գորանցքը: Այդ տեսարանը վայելելու համար, բոլոր բազաբա-
ցիները, վազ առատուն սկսած՝ տուններէն դուրս էին եկեր իրենց տեղ մը
ապահովելու տանիքներու եւ ծառերու վրայ: Ուշացածները կ'ալեկոծուէին
մայրերու երկայնքէն ի վեր, ռաբի մատներու վրայ մնալու ձեգեր կ'ընէին,
քիչ մը աւելի երկարելու եւ անցքը տեսնելու համար:

Գծուարութեամբ նարած մեր տանիքի ամփիքատրէն մենք տեսնէք
տօնական բոլոր սպասարկութիւնը: Բարձրաստիճան գինուորակներու ա-
ռաջնորդութեամբ անցան նախարարական վաշտերը իրենց բահերովը,
կացիներովն ու բրիչներովը: Սքանչելի վարժարկներով անցան հետե-
ւակ գնդերը իրենց տուիւմներու երացաններու ալիքաւորուող գետովը: Ան-
ցան գնդացիներովն բաժինները, իրենց բնուցուած ջրիմներովը: Հեռախօսա-
յին եւ սանիտարական խումբեր անցան, իրենց արկղիկներովն ու թուերու
եւ կարծէի կարմիր խաչերովը: Ամէնէն ետք եկաւ հրետանին. իր լծուած
ջորիներովը, զաշտային եւ լծուային բնդանօթներովը: Այս բոլորին կը
հետեւէր համարակալային բաժինը, իր մթերքի ու ռազմամթերքի ինքնա-
շարժներովն ու սայլերովը:

Լուսաւորութեան եւ արուեստի նախարարութիւնը դրօշակներով
ու ծաղկեայ դրասանգներով փարթամացած ինքնաշարժներու տողանց մըն
էր կազմակերպիչ: Այդ երազային կառախումբին մէջ ցուցադրուած էին
մեր ամբողջ պատմութեան խորհրդանշանները, նախարարեան օրերէն
սկսած՝ սինչու Սարգսրապետի ու Դարբասի ժամանակները: Ազգա-
յին հին տարազներով բարբիշներ ու պարմանիներ, հագեյալ ու յարութիւն
առած պատմութեաններ, հեթանոսական օրերու վարդի գամբիւղները, փա-
ռաւոր ժամանակաշրջաններու գինանշանները կ'անցնէին ծափերու եւ շափ-
րակներու տեղատարափին ընդմէջէն: Սեւ ու մաշիլ գրահապատ ինքնա-
շարժ մը, աւերակներու մէջ նստած մեր սգաւոր մօր կենդանի պատկերը
կը տանէր՝ քաղմանական խորհրդաւորութեամբ ու կսկծարեւ եղանակնե-
րով: Ապա եկաւ յազարական օրերու ինքնաշարժը, իր ծաղկեպսակներու
գրահովը, իր յազարական վաստակած դրօշակներու բազմութեամբ: Հրաչուի
եւ սպառազինուած իր գաւակներու բազմութեան մէջ, երջանիկ ու մանկա-
ցած կանգներ էր մեր սիրելի մայրը, պտակներու հովանին պահելով իր
արեւակէզ ու արի որդիներու բազմութեան վրայ: Ռազմական երաժշտա-
խումբի եղանակներու տակ գլխարկներ կը պարէին օդին մէջ. իր կարգը-
ցուցած բարեկամը գտնուի պէս կը հեկեկար ժողովուրդի ծովը: Մինչ
շնորհաւորմանի համբայրները կը ծածանցնէին գլուխներու արտերը, ինք-
նաշարժ տպարանները ողբայնի թերթիկներ անձրեւելով կ'անցնէին գարնան
քաւի ու ազմկարար ամպերու պէս:

Ես աննեւին չգիտցայ, թէ ինչպէ՞ս իրկուան եզու: Կէսօր էր տա-
կաւին, երբ հորերդարանի «արտակարգ նիստը» տեղի ունեցաւ: Հեռաւոր
գիւղերէն իրենց հուժկու եզներով ու նահապետական սայլերով եւ գործիք-
ներով թափօրին մասնակցելու եկած գեղջուկներու այր ու կին խումբերու
ներկայութեամբ բացուեցաւ նիստը. եւ ահա օրն անցաւ: Ե՛րբ անցաւ:

հարերդարանի օրհեք ու թիկնեղ նախագահ Հաչր Արբահամը, արտասալից աչքերով իր շնորհաւորանքներն ուղղեց «Միացեալ եւ Անկախ Հաստատանի Հանրապետութեան քաղաքացիներուն, յետոյ մէկ-երկու խօսք ըսին մնացեալ նախարարներն ու կուսակցութեանց ներկայացուցիչները եւ կառավարութեան կազմակերպած երեկոյթի ժամանակը հասաւ :

Դժուարութեամբ թողինք սրահը, հասարակաց պարտէզը, ուր զինուորական եւ քաղաքացիական երաժշտասիրները կը նուագէին փոխն ի փոխ, եւ երկսեռ բազմութիւնը կը նեղէր ծաղկած ափսոսանքներու բոյրին մէջ : Արմենուհին՝ կատարելապէս մանկացած՝ ամէն տեղ վազեց, ամէնուհմ հետ համբուրուեցաւ, ու հիմա նոր կը զգայ որ լամբը վառել չկրնալու չափ յոգնած է : Գլուխն իմ ուսիս կոթնցուցած՝ գրկեր է ինձ՝ ու մեղկօրէն կը նստալի :

- Երանի թէ հիմակ ես համուած՝ ու մահճակալիս մէջն ըլլայի, Արմէն, - նագանճով ու ազուօրէն կը հեծկլտայ իմ ակնցիս :

- Իմ խենթս, դուն երբեմն շատ խելօք ես : Կատարելապէս համակարծիք եմ քեզի, - կ'ըսեմ՝ շոյելով անոր քաղցրիկ ու մեղկաբայր գլուխը : Մեմք կը նստինք տակալին. մեմք վեր կենալ չենք կրնար տակալին, որովհետեւ յոգնած ենք, որովհետեւ նստիլն ու խոկալն անուշ է այս իրիկուն :

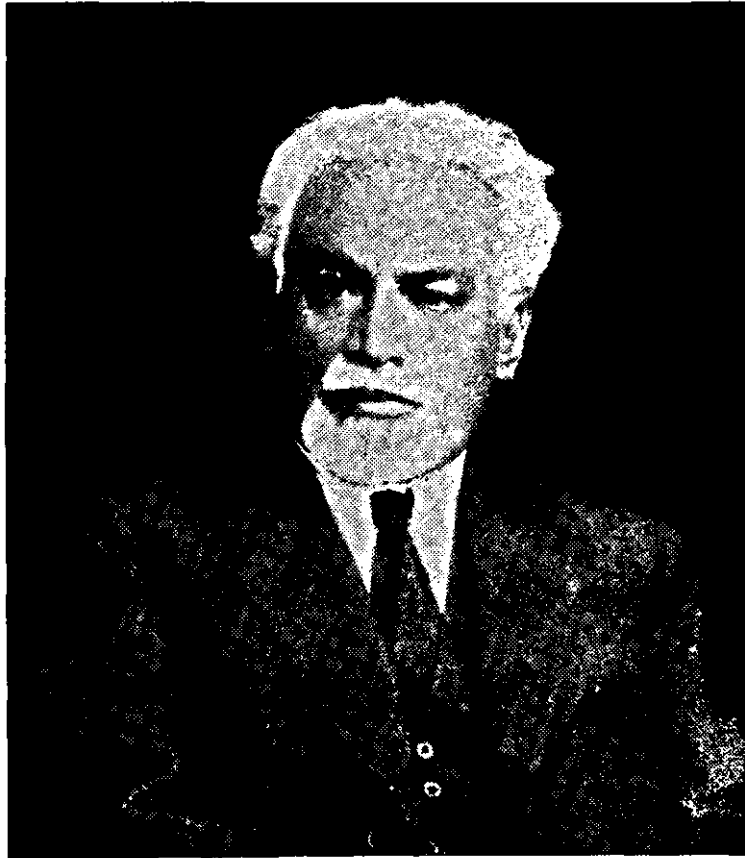
Երեսակայութեան մէջէն կ'անցնին ու կը կենդանանան հեծեալութեան վեհափառ շարքերը : Անոնց ճիւղերու սնունդներուն տրափիւնը կը լսեմ եւ տակալին : Անա դրօշակները՝ որ կը ծածանին, անա նուագաստները՝ որ կը քնդացնէ : Անա պատմութեանները, զինանշանները : Անա գիւղացիներու քափօրը :

Լեցուն ու ջլապիւնդ ծերունի մը կար հոն : Ան իմ հայրս յիշեցնել կու տայ ինձի : Ես եզած եմ այն պատիկ հօտաղներու պէս՝ որ նստած էին լուծերու վրայ : Մա՛յրս, մայրս : Կուզէի որ մաղերով ու մանգաղներով բեռնաւոր սայլին վրայ նստած տանտիկնոջ տեղն ըլլար... Բազմի Գէորգ, անուշաբոյր իմ Յովակիմ՝ որ կը պատկիս Ս. Սարգսի բլրին վրայ, Արքա-համին աշնեան մօտիկ... Սախօ, Շողիկ, Գալուստ, Անդրօ, Վարդան, Լաթօ...

- Արթնցի՛ր, սիրելիս, արթնցի՛ր...
Ու առանց լամբը վառելու, առանց ընթրելու, մեր ննջարանը կ'երթանք : Հագուստնիս խառնիխառն կը նետենք աթոռներու վրայ, լուսամուտներուն մէջ եւ անկողին կը մտնենք :

Քունը կու գայ . իր թեւերուն մէջ կ'առնէ գիս ու կը տանի հետեւ, հետեւ... Եւ, կարծես մշուշներու մէջէն ես կը տեսնեմ նորէն իմ ծննդավայրը ու այն գիւղը, այն լեռները եւ այն մամապարհները՝ որոնցմէ անցնելով ես հասայ իմ հայրենի մայրաքաղաքը՝ տեսնելու համար Համբարձեմութեան տարեդարձի այս անմահական տօները :

ՕՀԱՆ ԿԱՐՕ

ԱՌԵՏԻՔ ՍԱՀԱԿԵԱՆ (Հայր Աբրահամ)

«Գերագոյն Հայոց Ազգային Խորհրդի կողմից ես պատիւ ունեմ այսօր քաց անելու անդրամիկ Որտը Հայաստանի Խորհրդի եւ յայտարարել, որ այսուհետեւ սա՛ է միակ լիազօր մարմինը՝ ամփօքող իր մէջ Հայաստանի Հանրապետութեան պետական իշխանութեան:

«Այս օրը կը մնայ միշտ յիշատակելի եւ այն պատճառով, որ առաջին անգամ իրականացած էնք տեսնում մեր մեզ Խորհրդի սահմաններում գեղեցիկ երազանքն ու նուիրական տեղը ինքնորոշման, Քէն. անհնարին, դժուարին պայմաններում»:

ՀԱՅԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ինչպէս ծանօթ է, Ռուսիոյ իր յաշտեան թիւը ընդհանց 1913-ին եւ, այնուհետեւ, արժանագրեց Հայաստանի Հանրապետութեան օրերէն ստացած սպաւորութիւնները միայն: Երկու այդ թուականներուն միջեւ ունեցած վեց-եօթե տարիներու յետեւում ու գործունէութիւնը իր գրեզով թուաբիւ յամենայն: Ստեղծուած բացը, սակայն, գոցեց իր զինակից ընկերներէն հորապետ Մուշեղ, որուն ռզիսակաւր, իր կարգին, մատուցուեցաւ Ռուսիոյ «Յեղափոխական» մը Յուշտոտարք» անուն հաշակաւոր շարքին եօթներորդ հաստարով:

Պարագայական վերնագրի մը տակ՝ այդ բաժնէն ամուսնացած պզտիկ մաս մըն է նետուեալը, ուր արուած է մեծ յեղափոխականին եւ անոր ծրագիրները կենսագործող քաղաքացի շնորհակալ գործին մէկ ամփոփ պատկերը...

1913-էն 1920, Հայ ժողովուրդին Համար այնքան ճակատագրական նշանակութիւն ունեցող այդ տարիներուն, Ռուսիոյ իր այնքան սիրած ընկերոջ՝ Արամ Մանուկեանի հետ պատմութիւն են կերտած, հրաշքի Համազոր զորքեր են տեսած, ու անհրաժեշտ կերպով, աւելի իրողեկներ պէտք է մանրամասնութեամբ պատմեն՝ ինչ որ կապուած է այդ հրականերու կեանքին եւ գործին հետ:

Ռուսիոյ, մատուցուած տարի մը վերջէն, որ Ռուսիոյ կը գտնենք Երեւանի մէջ: Թիֆլիսէն Հայաստանի անդրանիկ դահլիճին եւ Աղդայի Պարհուրդին հետ հասած էր ազատ Հայաստանի մայրաքաղաքը: Այս մէկ տարուան շրջանին, Արարատեան դաշտին մէջ Արամ իր ընկերներով, իսկ Ռուսիոյ Թիֆլիսի մէջ ազգային եւ կուսակցական մարմիններուն հետ, իրենց կարելին ըրած էին այս արդիւնքին հասնելու Համար:

1918, Օգոստոսի վերջին օրն էր, երբ Ալազեանցի Փեթարայ Մանուկին, Զօրային, Մօրուք Կարապետին հետ ճամբայ կ'իջնանք՝ վայրկեան առաջ հանդիպելու Համար Ռուսիոյ:

Երեւանի անշուք իր բնակարանին մէջ, Ռուսիոյ կ'ընդունի մեկ արտագրող մով մը: Ռուսիոյ հիւրեր ալ կան իր մօտ: Անոնց մեկնելէն ետք, կը բարձրանան սեղանին շուրջ: Պէտք էր նախ մենք խօ-

Փեթարայ Մանուկ

սէինք: Գիտէինք Ռուբէնին բնաւորութիւնը, անիկա կը սիրէր ալիւրի տոպրակներու նման թօթուէլ ղիմացիները ու անկէ ետք միայն խօսիլ:

Տարի մը առաջ, Ռնուսի բերդին մէջ մեզի տուած հրահանգներն ու պատուէրները մասամբ միայն յաջողած էինք զործադրել: Այս պարագան կը յայտնենք իրեն: Մեղադրանք չունի Ռուբէն ասոր համար, դիտէ մեր անցուցած փոթորիկները ու յաջողութիւն մը կը նկատէ, որ այդ իրարանցումներուն մէջ կրցած ենք ժողովուրդին մէկ մասը տեղաւորել Աւլադեաղի լանջերուն վրայ: Կը յայտնենք իրեն, որ Արամին օժանդակութիւնը ունեցած ենք պապենական այդ հողերը վերադարձելու համար: Սակայն, դեռ հարիւր հազարաւոր դաղթականութիւն կայ անտուն եւ անպատուար: Սոյն ու հիւանդութիւնը ասեր կը գործեն՝ մեր նորահաստատ Պատուիւն մէջ: Այդ բոլորին մօտէն իրազեկ է Ռուբէն, այդ է որդէն զինք մտահոգողը: Պէտք էր տեղաւորել այդ ժողովուրդը իր պապենական հողերուն վրայ, ու տեղաւորել որքան կարելի էր շուտ: Իւրաքանչիւր անցնող փայլկեան բազմաթիւ կեանքեր կ'արժէին, ու յետոյ, ժամանակը դժուար թէ ուրիշ առիթներ հայթայթէր նման աշխատանքի մը համար:

Ռուբէն, այդ օր, մեր առջեւ դրաւ գործունէութեան ամբողջ ծրագիր մը՝ սակայն լայն ու ընդարձակը՝ ինչ որ պարզած էր Ռնուսի մէջ: Սեղանին վրայ փռած էր իր նշանաւոր քարտէսը, որուն վրայ յետին մանրամասնութեամբ նշանակուած էին Հայաստանի զիւղերն ու քաղաքները՝ իրենց ունեցած բնակչութեան տեսակներովն ու այլազանութեամբը: Ընդհանրապէս քիչ խօսող Ռուբէնը, այդ օր բացատրութիւններ կու տար մեզի մեր վիճակին ու իր ծրագրերուն մասին:

- Հայաստան ունեցանք, - կ'ըսէր Ռուբէն, - սակայն ասիկա առայժմ տրկար ու ապրելու հնարաւորութիւններէ զրկուած մանուկի մը կը նմանի: Սոյն ու հիւանդութիւնները զիս երբեք չեն

մտահոգեր, կառավարութիւնը շուտով կը յաջողի ասոնց առաջը աննէլ, մեր ժողովուրդն ալ սակաւակեր է եւ կրնայ քաջ ծամել, քարէն հաց հանել: Ինչ որ մտահոգիչ է ազադայի համար, ասիկա Հայաստանի բնակչութեան ներկայ դիմագրիծն է, արուեստական կերպով ստեղծուած: Ապա ցոյց կու տար քարտէսին վրայ շրջաններ, ուր թուրքն ու թաթարը եկած տեղաւորուած էին, բռնազրակելով հայ դիւղացիութեան հողերն ու ինչքերը: Այս անարդարութիւնը պէտք էր վերջ գտնէր, Հայուն երկիրը, Հայուն հողը պէտք էր իր ժողովուրդի դասակներուն սեփականութիւնը դառնար: Դաղթականութիւնը պէտք էր տեղաւորւէր անոնց վրայ, որպէսզի իրաւունք ունենայինք ըսելու, որ երկիր ունինք, ու աւելի վստահութեամբ նայելու ապագային վրայ:

Մտաւորապէս ասոնք էին Ռուբէնի խօսքերը այդ օր: Սակայն մենք գործնական հրահանգներու կը սպասէինք: Ղիտէնք որ Ռուբէն խօսքերով զոհացող չէր: Ու ահա, ան կրկին նայեցաւ իր քարտէսին վրայ: Տեսանք որ մատը շրջան կ'ընէ՝ Ճղնի ձորի, Միւրազի, Զիմէնքէնտի եւ Պէօյիւք Վէտի ընդարձակ տարածութիւններուն վրայ: Ռուբէն նայածքը բարձրացուց եւ մենք հասկցանք թէ ինչ ըսել կ'ուզէր: Փեթարցի Մանուկի ձեռքը ուսով մը իջաւ Զօրոյի ուսին: Մանուկը ըսել կ'ուզէր, որ հասկցած են ու կարելի է մեկնիլ այլեւս: Ռուբէն նկատեց այդ ու կրկին խօսիլ սկսաւ:

- Պէտք է, - ըսաւ Ռուբէն, - հարիւր հազարաւոր մեր դաղթականութիւնը տեղաւորել այդ շրջաններուն մէջ, սակայն առանց աղմուկի: Կառավարութիւնը ժամանակ չունի այդ գործերով զբաղելու, եւ իրաւունք ունի: Բացի ասկէ, այժմ օրինաւոր իշխանութիւն ունինք, Ազգային Խորհուրդը շուտով կը վերածուի Խորհրդարանի: Խօսքի սրբահարներ, ինչպէս ամէն տեղ, մեր երկրին մէջ ալ շատ պիտի ըլլան: Ունինք նաեւ աջեր, ձախեր, այս բոլորին խօսելու

ներք պէտք չէ տալ: Աւելի ճիշդը իրենց խօսածը պէտք է ստեղծած ըլլայ օղէն: Ձեր աշխատանքին մէջ հաշուետու պիտի ըլլաք ինծի: Վստահ եղէք, տեղեակ կ'ըլլայ նաև կուսակցութիւնը: Եթէ գործի ընթացքին ալէն ու ձախէն խանգարողներ ըլլան, համբերող եղէք, - չնմ գիտնք, չտեսայ, - հին այս յիշատակահան յանկերգը մեր սկանջներուն օղ ըրէք: Գիտեմ որ այդպէս է, սակայն ազատ ենք, մեր երկրին մէջն ենք ըսելով, թիւրիմացութիւններու մէջ չիյնանք, այս է կարեւորը: Աւելորդ է խօսիլ դադողնապահութեան մասին: Ամէնէն վստահելի եւ քաջ սղաքը պիտի գտնէք: Գիշերը կ'ըմբռնէին մեզ ժամանակին, հիմա ալ քիչերն են որ կ'ըմբռնեն մեզ. այս կէտն ալ մի ժողովուրդ: Ձէնք եւ փամփուշտ, ինչ որ պակսի՝ ուղղակի իմ կարգադրութեամբ պիտի ստանաք: Եւ ինչ որ կարեւոր է, արագ պիտի շարժիք, պատերազմը նոր է վերջացած, թշնամին կորնցուցած է իր հաւատարակ շարժումը, մեր վերջերս կը միան տակաւին: Բնական է եւ մարդկային՝ մեր ժողովուրդը նստեցնել իր հողերուն վրայ: Ատիկա այսպէս է այսօր, սակայն վաղը կրնայ այսպէս չըլլալ: Ձեր գործին մօտէն պիտի հետեւիմ: Այժմ յայտնեցէք ինծի, թէ ինչ տեսակ փամփուշտներու պէտք ունիք: Հնարաւոր է նաև ձեր օրամագրութեան տակ զնդուցիւրներ դնել...

Գիշերը ուշ ատեն մեկնեցանք Խուբէնի բնակարանին: Առաւօտ կանուխ ստացանք անհրաժեշտ ռազմամթերքը եւ տեղաւորեցինք կառքերու մէջ ու ճամբայ ինկանք դէպի Բաշ-Գեանի: Փանաքոսի վրայ պետութեան զինուորները կեցուցին մեզ. կ'ուզէին ընդդիմանալ փամփուշտներու փոխադրութեան, Բարբախտաբար Խուբէն նախատեսած էր այդ արդէլը ու մեզի յանձնած էր Արամ Մանուկեանի կողմէ ստորագրուած արտօնագիր մը:

Տեղ հասնելուն՝ Հաւաքեցինք մեր ուժերը, վերակազմեցինք մեր գունդը, որ 250 հոգիէ կը բաղկանար ու ձեռնարկե-

ցինք մշակուած ծրարի գործադրութեան: Մեր այս գունդը, որուն մէջ հին Ֆեոտայիներէն բացի նաև կային նորահաս երիտասարդներ, լաւապէս մարզուած էր փարթիզանական կռիւներու համար: Անկախութեան հռչակումէն ետք, մենք ալ հետեւած էինք Անդրանիկին ու ժողովուրդի մէկ մասը մեր հետ վերցուցած՝ ճամբայ ինկած էինք դէպի Պարսկաստան՝ անդլիական ուժերուն միանալու համար: Սակայն, Նախիջեանի առջեւէն, մեր զորամասն ու ժողովուրդը առած՝ կը դառնանք ետ ու կը մտնենք Չանգեզուր: Այնտեղ բախումներ ունեցանք քիւրտերու եւ թուրքերու հետ: Թշնամին մաքրագործուեցաւ:

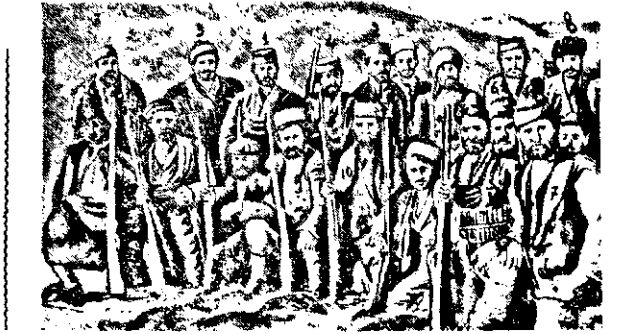
Այդ օրերուն, Արամ Մանուկեանէն նստակ կը ստանանք, որով մեզի կը հրահանդէր ժողովուրդը միասին առած անցնել Բաշ-Գեանի: Այնտեղ եւ՝ Ազուտի եւ Պազուտի շրջաններուն մէջ՝ բուն կռուիներ ունեցած էինք: Թշնամին պարտուելէն ու հետանալէն ետք, ժողովուրդը տեղաւորած էինք այնտեղ:

Ահաւասիկ այսպիսի կռիւներու մէջ մարզուած գունդ մը ունէինք մեր տրամադրութեան տակ: Մեր առաջին գործը եղաւ մաքրել Դարալազեանի շրջանը եւ մաս մը ժողովուրդ տեղաւորել այնտեղ: Անկէց ետք մեզի կը մնար անցնել ընթացուած մեծ գործողութիւններուն: Առաջին առթիւ պէտք էր ձգնի ձորը մաքրել թշնամիներէն: Թուրք, թախար եւ քիւրտ աւազակներ, թրջական շարժումներու գլխաւորութեամբ, անկախ Հայաստանի սրտին վրայ ինքզինքին կը նկատէին տէր եւ տիրական, նստած էին հայ դիւղացիի հողերուն վրայ, երբ անդին կը կոտորուէր մեր ժողովուրդը՝ արեւին ու անձրեւին տակ:

Ձգնի ձորի գործողութիւնները տեւեցին հինգ օր: Գիւղերէն մէկ մասը շուրջին անձնատուր ըլլալ եւ կուռեցան մինչև իրենց վերջին շունչը: Մեր յարձակումներէն եւ յաջողութիւններէն ետք, ժողովուրդը կը խուժէր դիւղերէն ներս, տէր դառնալու համար ո՛չ միայն իր հո-

Ռ Ո Ւ Բ Ե Ն

ՌՈՒՐԻՆԻ ԵՒ Վ. ՓԱՓԱՋԱՆԻ ԽՈՒՄԻՐԸ
Ուոֆի՝ Փեթարայ Մանուկ (3), Ռուբէն (1), Վ. Փափազեան (2), Ախօ (6)
'Նստած՝ Սասունցի Մուշեղ (9)

ղերուն, այլ իր պապենական գոյքերուն : Մեծ մասամբ այդ գոյքերը հայկական գրող՝ ունէին, արձանագրութիւններ, խաչեր, եւ այլն :

Ճղնի ձորի յաջողութենէն ետք, Ռուբէն թոյլ չտուաւ մեզի շունչ քաշել, հրահանգեց անմիջապէս յարձակել Միլիտէրէի վրայ : Այս շրջանը աւելի ընդարձակ էր : Գառաւորնէ աւելի գիւղերու մէջ ամրացած՝ թշնամին տեսակ մը անկախ իշխանութիւն էր հաստատած : Նրեանի թիկունքը գրաւող այս կարեւոր կեդրոնը տեսական վտանգ մըն էր Հաստանի անկախութեան համար :

Միլիտէրէի մէջ ամրացած թշնամիին դիմագրութիւնը եղաւ աւելի բուռն : Բարեբախտաբար, մանրակրկիտ կերպով ուսումնասիրած էինք շրջանը : Գիտէինք՝ թէ ո՞ր գիւղերը կրնային աւելի զժու-

րութիւններ պատճառել : Մեր աղաքը կը կռուէին անօրինակ կատաղութեամբ : Իմ մօտիկ ընկերներէս Ախօն, Զօլօն, Մօրուք կարապետը երբեք չէի տեսած այդ վիճակին մէջ : Ո՛չ յոգնութիւն կար, ոչ դադար, ուղղակի կը խուժէին թշնամիին վրայ : Յայտնի էր որ բոլորն ալ լաւապէս ըմբռնած էին, թէ ի՞նչ ճակատագրական եւ կարեւոր գործ մը վստահած էր իրենց :

Ռուբէն վայրկեանը վայրկեանին կը հետեւէր գործողութիւններուն ու կը շտապէր ժողովուրդը տեղաւորել գրաւած վայրերուն մէջ : Հազիւ թշնամին գիւղէ մը դուրս եկած, մէկ ծայրը տակաւին գիւղին մէջ, մեր ժողովուրդը, հազարներով, կը խուժէր ներս ու տունտեղ կ'ըլլար :

ԽՄԲԱԳՅՏ ՄՈՒՇԵՂ

Յ. ՕՇԱԿԱՆ

1920 Մայիս 28
« ԶԱԿԱՅԱՄԱՐՏ »

ՅԱՂԹԱՆԱԿՆԵՐՈՒ ՕՐԸ

Հա՛յ ժողովուրդ,
Ամբողջ բան դար, բու պատմիչ-
ներդ ու բու սրբազան մատենագիրներդ
անփառունակ բախտը ունեցած են բու
պարտութիւններդ, բու յուսարկումդ
պատմելու, որը բնարեգորէն, որը լըր-
ջութեամբ, որն ալ անմխիթար հաւատ-
փով մը երկինք նետուելով:

Ամբողջ բան դար, առասպելական
փառքերու միամխտ պահապանը եզար
դուն, ու բու գորութիւնդ փորձերուն ա-
մէնէն վտանգաւորը դիմաւորեց, երբ բու
մայր հայրենիքդ դուրս ինկած, լեռնե-
րու եւ ձորերու նոր երկրի մը մէջ, հա-
զար գրկանքով ու հազար բազութիւնե-
րով դուն ոտքդ տուիր սարերուն ու ծո՛-
վը տեսար, ծո՛վը:

Բայց այդ միգիդ համապատասխան
երգիչը չեկաւ: Մեր վերջին հարստու-
քենէն, անոր բոլոր սրբանիւթէն ու պա-
տեհազմներէն գերի սուր մը եւ հաբաժա-
կան տապանաբարը կը մնան: Մեր գրա-
կանութիւնը բռնակներ միայն յատկա-
ցուցաւ: Բու այդ եսկայ ոգարումիդ իբր յի-
շատակ:

Բայց ի՞նչ մտայլ նայնութիւնով մը
մեր ծակատագիրը այս անգամ ալ կը
կրկնէ ինքզինքը:

Այսօր ալ, մեր ժողովուրդը անպատ-
մելի ճիգերով, հերոսութեամբ մը, որ իր

լիւմովն իսկ սրտատուչ կը դառնայ, կը
վերագտնէ իր հարստութիւններէն մէկը,
դարձեալ մարքուած հայրենիքի մը վը-
րայ, արիւն ու մոխիրին մէջտեղէն, երբ
գինքը գերեզմանի անգամ արժանի չէին
սեպած:

Հա՛յ ժողովուրդ,
Դուն մարդկութեան տարեգրութեանց
յամճնեցիր մեկը մը, որուն համար բո-
լոր ազգերու բառերը, չեմ կարծեր, ու-
նեման արդար որակում մը. դուն ապ-
րեցար անձնկ դժոխք մը, որուն բով
բանաստեղծներուն երեւակայութիւնը
կ'ազօտի մեռնող լուսնկայի մը նման.
դուն մտար անձնկ գերեզման մը, ուր
բոլոր տարերը կանչեց թշնամին բու
տարբազադարութիւնդ անգամ արտաքին
աշխարհէն ծածկելու համար:

Այսօ՛ր...
Այսօր կա՛ս դուն նորէն: Կա՛ս դուն
նորէն բերեալ ամէնէն աւելի անձնկ հո-
գիին մէջ, որոնք աւազներու ովկէտն մը
լողալով կտրելու երաշքը գործեցին, ու-
րոնք գերեզմաններու կափարիչը իրենց
մեռելութիւնով խորտակեցին:
Կա՛ս դուն: Փա՛ռք քեզի ու բոլոր
այրողներուն:
Փա՛ռք քեզի, վառելի անձնկ որ բու
շղթայունդ բզկտեցին, անձնկ որ պատե-
հապաշտ բարոյներուն եղանակէն տար-
բեր բանով մը, արիւնով ու մահով բու

վերջին խորասուզումը կասեցացին, անգն աշտը կը տօնեն իրենց յազթանակը, այնքան սո՛ւղ, այնքան սո՛ւղ, բայց ատոր համար իսկ անհունապէս ռզնւորիչ, աստու համար կուտէ՛ մը անլի հըզօր՝ մեր սերունդներուն հիացումին առջեւ :

Ո՛վ պիտի երգէ աստուածային արժանիքը, իսկական մեծութիւնը ինչ յազթանակներուդ, ո՛վ :

Պարտութիւններուդ ամէն մէկին կ'ընկերանայ գրեթէ միշտ քաղցր յազթանակ մը, զոր չեն տեսած ինչ պատմողներդ :

Ամէն դար, որ բեզմէ կերաւ ինչ հարատւութիւնդ եւ մատաղ արդիներուդ կուսութիւնն ու գեղեցկութիւնը, անլուցած է, այս անգամ յորհրդաւոր ծամբայով. առաջնութիւն մը ինչ հազիիդ սրբարանէն ներս :

Ո՛ւր է մեծ տեսանօրը, դարերուն սիրտը իր նայուածքովը լուսաւորող, հասկցող ու վերարտադրող երկնային աչքը :

Ո՛ւր է մեր բանաստեղծը, որ կարեւոր մեզի բացատրելի ֆուչակին հրաշքը, էյր գայն կանխող ու անոր հետեւող դարերուն մէջ մեր ժողովուրդը իր գլուխին համար որջերն անգամ գրաւուած կը գտնէ :

Ո՛ւր է խորհողը, որ կարեւոր անհանելի անուշութիւնն ըմբռնել նոր օրերու մեր արուեստին, որ մեծ խնդրեցող մը քաղցր գիւղացիին շրթներէն, երբ տսիկա դաշտերէն շարունակ դիակներ կրկնուի իր ցարեմը տուաւ ամբարիշտ ձեռքերու :

Ո՛ւր է դիւցազներգուն, որ վայել լրջութեամբ, հասնապատասխան կըսկով մը մօտենար նոր օրերու ուրիշ մէկ հըրաշքին, մեր պատմութեանը յազթերգանքին :

Եւ սակայն պէ՛տք է քեզի այդ մեծ, այդ սրտապնդող օրհներգութիւնը :

Պէտք է քեզի մեծ արուեստով մը երկրորդաւոր հպարտութեան հսկայ տաղը, որ մինակը դիմաւորէր դարերուն մեռելներգութիւնը եւ վկայարանութեանց երկնաքարչ սգին, այս քեզի պատար անլուր փառերգութեան մը մէջ իսկական գեղեցկութիւնը, որ ինչ արժանիքի շինեց վերջին գօտեմարտութեան մէջ, ինչ ամէնէն անաւոր ռաշխիդ հետ :

Քեզի քոզ ըսեմ, անգն, որ սրբազան կրակն ու անոր շնորհը ունին, քեզի քոզ ըսեմ ինչ յազթանակներուդ փառաբանութիւնը, ինչ մարտնչումիդ եղերական մեծ վայելչութիւնը, վասնզի՝

Նոր օրեր կը սկսին :

Վասնզի՝

Պատմութեան նոր դուռ մը կը բանան քեզի :

Ու նորէն երկրին մէջ, ո՛վ մեր ժողովուրդը, դուք պիտի մտնես բոլոր ծանրութիւնովը ինչ փառերգութեան քեզի : Դուք պիտի քոզուս դարերուն կտակը կազմող կորստաբեր կամ երկնապիշ գնացքը գերութիւններուդ :

Քու կազերէդ սուրը կ'ուզենք որ կայտուի, կայտուի ու չփակուի :

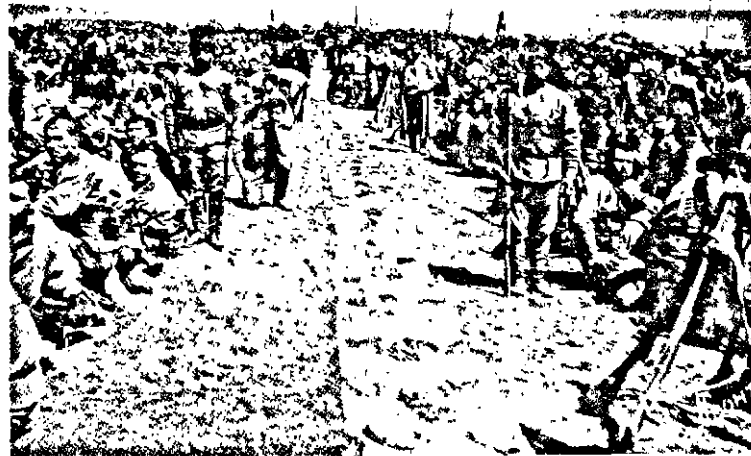
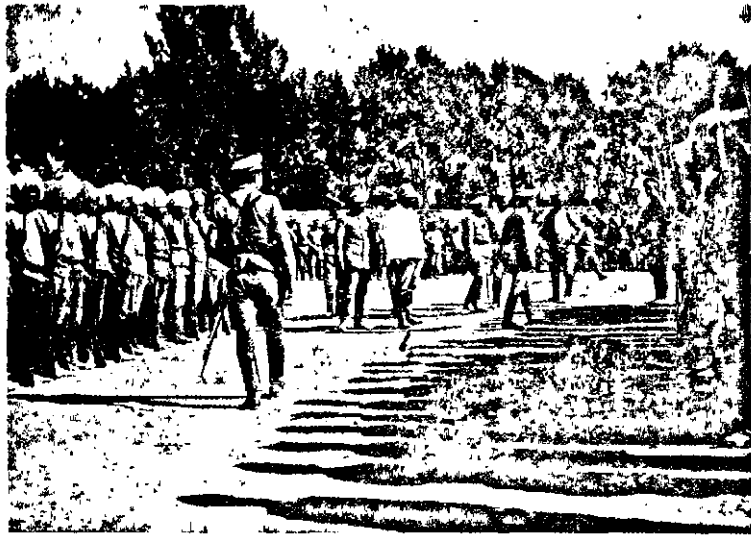
Մեղաւոր են բոլոր անգն, որոնք մեր պատմութիւնը սոզացող եւ մեր նոր հարստութիւնը բախտաշնորհ կը դաւանին :

Մեղաւոր են բոլոր անգն, որոնք ինչ գաւակներուդ մէկ պտուիկ մասին վրայ՝ ընդհանրացումներու կ'ը տարուին եւ սուկիով վարակուած սիրտերուն վրայ մեր մարտիկներուն պողպատէ սիրտերը կը բեմադրեն :

Մեղաւոր են բոլոր անգն, որոնք մեր բազուկներուն իրագործած յազթանակը տուներել կը զանան :

Ի՛նչ որ ունեցաւ մեր ցեղը ամէնէն քարձր ձեւով մը ինքնածին, անկախ իր բանակն է :

Ու մեր ժողովուրդը պէտք է արժանի ըլլայ բոլոր այդ տղոց, որոնք, ամէն պայմաններու հալածականներ, գիտցան իրենց առնութիւնը, պէտք եղած ատեն

Վերը՝ Հանրապետության բանակը, Երևանի մէջ, զօրահանդէսէն առաջ
վարը՝ Հանրապետության բանակը, սագմախաղէ մը ետք, հանգիստի պահում

իրենց մա՛հը դրօշիլ քշնալիին դէմ:
Անիկա խորհուրդն է մեր յազքանա-
կին:

✽

Տօ՛նը մեր բոլոր յաղթանակներուն:
Քեզի համար քիչ են ռզգերուն քե-
րաննի՛րը, ու քեզի համար օտար պէտք
չէ գան բոլոր այն բերանները, որոնք
դարձրան գերեզմանումէն կը փայտին
այսօր ու մեք ստուերներու լուռ եւ հրա-
կայ երգին մէջ քեզ կը տօնենք, ո՛վ մեր
պատմութեան ամենէն շքեղ օրը, յազ-
քութեանց կարմիր օրը:

Թող մեր աչքերը ըլլան այնքան ամ-
փափ ու խորահայեաց, որ կարենան ան-
նկ մեր ամենուս ներսէն փրթող մեր հին
հերոսները, իրենց ուժին ու բարութեան
ազնդին նման կոր ու գեղեցիկ, մեր քա-
զատրները իրենց ղեկ ծխացող վրէժին
ու նախատուած քագերուն ատելալու
կարմրութեամբը ծիրանաւոր, մեր քա-
զուկները, իրենց գեղեցկութեան սրբա-
պղծուած բաժանումովը, դեռ պահելով
գարշակը. որով գերեզման ինկան:

Ու ըլլանք մեք երկիւղած, տեսնե-
լու համար կարաւանը մեր բոլոր սուր-
բերուն, որոնք տարագեղ ծաղիկներու
նման մեր երկիրը շուշանցին բոլոր գոյ-
ներով ու բոլոր կնկնումներովը, առաջ-
պիտակ հեռաւորութենէ մը շարունակ-
ւոր ու մշտաբար պսակի մը վերածելով
այն հողը, ուր նակատագիրը մտնեցնու-
թիւնը պահեց մահաափիւռ խորշակնե-
րուն:

Յաղթանակի օ՛ր,

Արժանի ըրէ՛ մեր ցեղին բոլոր գա-
ւակները քու ներմակ հաղորդութեանդ:
Բոլոր գրկուածները, որոնք ղեկ ա-
նապատին մէջ իրենց հայութիւնովը կը
խաշին ու անձկութեամբ ու դողով մեր
սարերուն ճիւղին վրայ իրենց երագները
կը բանան:

Բոլոր գերիները, որոնք քշնալիին
ախոռը կամ աւելի պիղծ անկողինը կը
հիւսեն, աւանդական սիրոյ մը ղէպի
գրգամքը տարուած իրենց յաշքերով:

Բոլոր սրբերը, որոնք տարիներով
փորներուն բարութիւնը առվեցան ու ի-
րենց քունին մէջ ետքազաններէ հալած-
ւեցան:

Բոլոր այրիները, որոնք իրենց այ-
փին տակ մարթուած մարդերուն պտտող
գերեզմանները կը մնան:

Բոլոր երջանիկները, որոնք նախ-
տակութեան տարիներուն քեզ ուրացան
ու քեզի համար անչցան:

Բոլոր ամբարիշտները, որոնք մինչեւ
այսօր է ու ծոցէդ սնած՝ անխիղճ կը գըտ-
նըին է ու վերջերու քիւին առջի ու
կը հեզմեն է ու հսկայ երկունքի:

Բոլոր մեր մեռելները, որոնք յոգ-
նեցան երազի նամբուն վրայ եւ ծիածան-
ներով անէութեանը մտան:

Բոլորը, բոլորը մեր Անահիտին
անսպառ մայրութեամբը օրհնէ, մխիթա-
րէ, զինէ ու խնդալաւէ:

Վասնզի քուիչ են օրերը, որ պիտի
գան ու քու շնորհդ է, որ պիտի ապացու-
ցանք աշխարհին մեր արժանաւորութիւնն
ու մեր գոհաբերումի մեծութիւնը:

Օրհնութեան եւ յաղթութեան օ՛ր,
քափէ մանաւանդ մեր բանակին վրայ
տարափը մեր քագաւորներուն ընտանի
ուկիին, տարափն ու քան կրկնապատ-
կըւած, քառապատկուած, բիւրապատ-
կըւած վրէժի նետերուն, որպէսզի ամէն
բազուկ կարող ըլլայ ամբողջ սերունդնե-
րուն խաղաղութեանը հասնելու, ու ան-
մէն զիմար համառօտութիւնը դառնայ
մեր երկար պատմութեան երկար շառա-
ւիզներուն:

Ամէն կռուող իր կուրծքին տակ ա-
ւերուած քաղաք մը քոզ ազատէ ու եւնգ-
չի՛ն, հանգչին մեր անհաշիւ, մեր գրկը-
ւած, մեր տառապող մեռելները:

ՅԵՂԻՆ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

... Հայ Հանրապետութեան պաշտօնապէս ճանաչումին աւերակ-
աբ 1920 Յունուարի վերջը, երբ Ատանա հասու, զողաքը դրօշազարդ-
ակցաւ իսկոյն, եւ ես տեսայ, - ո՛վ հրուշակք, - ծածանուած մեր Ե-
սազոյնին՝ Հայուն ու թուրքին դիմուն վերիւ- թուրք ու Փնլլահ խա-
նութեաններ իրենց կրօնականներուն ճակտին պարզած էին զայն, մեր
կամաւորներուն ներկայութենէն զարժուած:

1920 Փետրուարի սկիզբն է: Նոր նախնիներու բոթը Մարա-
շն հասած է արշէն, եւ ջ բիւր անմեղ հայոց կոտորածի զուժկանը
խոսկած՝ վրիժառնել սիրաներ, Բարոյալքո՞ւմ, հրբի՞ք, ամէն ոք կը
չտապէր սրբազան պարտականութեան կատարումին: Անպատի հալա-
ծանքներէ կմախացած կամաւորներ կը վերածուէին անպարտելի դի-
ցակն բանակներու: Օրը պատմական էր, ժամն օրհասական, կարգա-
խօսն ալ ընդհանուր. «Մերն է կիլիկիան, կը մեռնինք՝ չի՞նք տար ու-
րիկն...»:

Մարտի սկիզբն է, թուրք հրտախուժքեր զարնան միւսնակն
հնա սկսած են անցնել Տարսուս ու Ամանուք, Հանըն պաշարուած է,
Ջէյթուն իր ճակատադրին թողլիք, իսկ Կարա-Պազարի ժողովուրդը՝
Սիւ սպասանած: Մեր կամաւորները բռնած են կիլիկիա ու փազու-
ղներ:

Ատանայի մէջ, Ջինուարական Ատանի յանձնուած քանի մը
Հասան-Պէյլիցի ազգեցիկ հայ պետեր գիւեր մը հրաժեշտի հու քան
ինծի՝ Պաղչէի երկտասարդ զուժանային հնա միւսին: Կը պատուիրեմ
հետախուժեամբ շարժիլ, իբր պատասխան սակայն՝ յանկարծ կը
հասնեն Հայ Հանրապետութեան Երազոյնը, վրան գրուած. «Կիցցէ՞
Միացեալ եւ Ամբողջական Հայաստանը»:

Ամանոսի այդ առիւծ լիանակները զէմս կեցած՝ կ'ըսեն.
- Հայր ս'երբ, այս գիւեր իսկ կը դառնանք մեր սարերը,
ժողովուրդը մեզի՛ կը սպասէ. օրհնէ՛ այս դրօշը...: Գնա՛, ըսէ՛ Եւ-
րոպայի մեր եղբայրներուն, թէ՛ մենք Հայութեան փրկութեան համար
պիտի տանք ինչ որ ունինք զեռ, վերջին կաթիլը մեր կրակներուն
մէջ մնացած արիւնին: Երկնք ալ մեր մարտիրոսութեան գինը եղող,
եւ պատերազմի միջոցին ու զինուազարէն հոգ իբր բարեկամ ու Գալ-
նակից ազդ նկատուելով՝ ըրած լահերուն մէկ տասներորդը թ'դ տան,
ուսիկն չենք ուզեր մենք:

... Խնդիրներն ըսին զԱնիտահմութիւն է: Խնձրիքը պատաս-
խանցին. «Եթէ ձեզի մտաբ, մնացեալ Հայութիւնն ալ մեր զգուշա-
ւորութեան քարոզներով կոտորել պիտի տայիք թուրքին, թաթարին,
Գիւրախն ու Գեմալականին»:

Իսկ վերջին տարիներու զեպերը, որոնք Հայ Հանրապետու-
թիւնը բերին՝ նոյն Խնձրիքուն շարժիւ էին միայն...:
Յեղին քառասուն դարու օդին դարձեալ կը խօսէր անոնց մի-
ջոցաւ:

ԳՐԻԳՈՐԻՍ Մ. ՎՐԿ. ՊԱՍԿԱՆ

ՄԱՅԻՍ

28

1918-ին ստեղծուեցաւ Հայաստանի Հանրապետութիւնը, որ հիմնովին փոխեց հայ ժողովուրդի քաղաքական մտածելակերպը:

Հայաստանը, իբրև միջազգային, քաղաքական եւ իրաւական միաւոր, կը ներկայացնէր մեր ամբողջ ժողովուրդի բազմաժր - անկախ ըլլալ:

Թէեւ հայ պետական վարչածնը փոխուեցաւ, բայց Հայաստանի պետականութեան գաղափարը, անկախութեան ձգտումը եւ Հայաստանը մնացին:

Այսօր, Հայաստանը, թէեւ Խորհրդային Միութեան մէկ մասը կը կարգէ, բայց Հայկական Դատը կը բնորոշուի Հայաստանի պետական գոյութեամբ: Նախկին բոլոր միջազգային յանձնառութիւնները, ՅՂ-րդ յօդուածը, բարեհարգումները, եւայլն, գոյութիւն չունին այլեւս, բոլորն ալ իբրև անկախ ազգեր մէկ կողմ նետուեցան, մէջտեղ մնալով Հայաստանի Հանրապետութիւնը իբր քաղաքական ազգակի, հայ ժողովուրդի նպատակները ամփոփող մէկ գործօն:

Եւ ասկա զիւ չէ գիտակցուած այնպէս, ինչպէս որ պէտք է: Առանց հասկնալու պետականութեան արժէքը, անլի արժէք կու տան վարչածնին, իսկ պետականութեան գոյութեան փառտին: *Վարչածնները չեն, որ կը բնորոշեն ազգերու գոյութիւնը*. ասոնք կառավարելու եղանակներ են, որոնք կը փոխուին, իսկ ազգը եւ երկիրը գոյութիւն ունին, կը մնան: Հայաստանի Հանրապետութեան ստեղծումը հայ ժողովուրդին տուած է ազգային պետականութեան իրաւունք: Վարչածնները կը փոխուին, կ'անցնին, բայց Հայաստանի պետութիւնը կը մնայ եւ այս խոշոր երեւոյթ մըն է, հայոց պատմութեան կարեւորագոյն մէկ ապացոյցը:

Հայաստանի շահերը, Հայաստանի քարգաւանդումը, պետական, ազգային, մշակութային բոլոր խնդիրները պէտք է գերազատուին մնացեալ բոլոր հարցերէն, մինչեւ *Անկախ եւ Ազատ Հայաստանի* վերջնական իրագործումը:

Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

ՄԱՅԻՍ

28

Գալիս էր Թուրքը եւ գալիս էր հայութեան վրայ: Հային էր վիճակում պաշտպանել Կովկասի ճակատը: Թաքարը մտոր մտտին չէր գորկում: Վրացին վեճ ու վրէժ չունէր Թուրքի դէմ եւ Թաքարին դաշնակից՝ իր գործերը կարգադրում էր դիւանական ճանապարհով: Միայն Հայն էր, որ պէտք էր ե՛ւ պետութիւն կառուցէր իր կիսաւեր հայրենիքում, ե՛ւ սովահար բազմութիւններ կերակրէր, ե՛ւ ժողովուրդ ու հայրենիք պաշտպանէր Թուրքի դէմ, որ գալիս էր հաքաւից եւ Թաքարի դէմ, որ խլրտում էր երկրի մէջ եւ քիչումէր:

Գալիքն անաւոր էր եւ գործն ամենի. պէտք էր ճիգերի գերմարդկային շարում: Նման պայմանների մէջ պատմական հայութիւնը լքած էր իր հայրենիքը եւ բռնած գաղթի ճամբան: Նայլը փորձեց եւ նոր հայութեան ապահով դասը, բռնելով Ռազմավերական խնուզին, որ միակ էլէն էր խուսափումի եւ տանում էր Ռուսաստան: Բայց Գաշնակցութիւնը եւ նրան ապաւինած ժողովուրդը վճռեցին մեայ, ճակատ յարդարել եւ կռիւ բնդունել մեր դարաւոր շախի դէմ, որ Հայաստան աշխարհի մեծ մասը մաքրած էր հայ տարրից եւ գալիս էր միւս մասը մաքրելու:

Սա մի գերագոյն վճիռ էր, մի հերոսական կեցուածք, մի անօրինակ վճռակամութիւն եւ նրա փառքը պատկանում է Հ. Յ. Գաշնակցութեան եւ հայ ժողովուրդի խնամքի խանրին, որ սուր կանգնեցին հայ հայրենիքին, կազմակերպեցին նրա պաշտպանութիւնը եւ դրին անկախ Հայաստանի պետութեան հիմքերը:

Հետագայ դարերի հայ մարդը պիտի գարմանայ այն սեբունդի վրայ, որ օրհասի տարիներին հերոսական վճռակամութեամբ սուր կանգնեց իր անտէր հայրենիքին եւ իր անվարձ ու բոյլ ձեռքով, բայց եւ անվեհեր հոգով կարողացաւ ւտերակների եւ սովի միջից նոր Հայաստան ստեղծել:

Այս բախտորոշ եւ գերագոյն վճռակամութեան տօնն է Մայիս 28-ը:

Ն. ԱՂԱԿԱՆ

ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ՇՈՒՆՁՆ Է ԱՀԱ

Յարութեան շունչն է ահա, ջարդակոտոր ա՛զգրոց իմ,
 Հորիզոնէն ծայր տուած՝ որ կը փրչէ մարմնայոց վրայ...
 Ամայութիւն, լրտութիւն, օրօրոց չէ՛ այլ շիրիմ
 Երկի՛րն ամբողջ՝ ուր երէկ դուն գտեալեցար անխընայ...

Բայց յարութեան շունչն է այս, ու գայն զգաս պիտի դուն
 Գերեզմանիդ ալ խորէն կարծփիդ վըրայ ջախջախուած
 Ու շրթներուդ մըսաթափ, եւ աչուրներդ ի ֆուն
 Մարա՛ծ աչքերդ արթննա՛ն պիտի լոյսին նարարաց...

Քու արիւնէդ բողբոջած յոտը քեզի քաւելով՝
 Պիտի տայ քեզ նոր կեանքի գըքստ գգուանքն առաջին,
 Մինչ, կաշիւով դուն անոր, յամբը սակայն ապահով
 Շարժմամբ մ'ոտփի պիտ' ելլես՝ թափած պատանքը հողին...

Մեղմիւ, մեղմիւ՛ վախճալով տու քեզ յուզում մը սաստիկ,
 Պիտի անցնին գարնանային ծիծեռնակներն երկինքէն,
 Մեղմիւ՛ կրտսնկը իցնէ պիտի ձեռփիդ քու մօտիկ
 Եւ սոխակները հետուն պիտի մեղմիւ՛ դայլայլեն...

Բայց դուն արդէն մօտեցած ես առուակի մը ահա
 Ու խրնամփով քու վէրքերդ իր ջուրին մէջ կը լըսաս,
 Զայն կը իմես, ու հակած իբր հայելոյ մը վըրայ՝
 Ով խրտվիչ տեսարան, քիչ մ'արդուգարդ ալ կու տաս...

Փըլատակներդ ահա՛ կը հարթուին քիչ առ քիչ,
 Մոխիրներուդ ներքեւէն փոքր ածունքը կը յառնեն,
 Ամենուրեք կը շարժին արօր աւ բան աւ քրիչ
 Ու դաշտերուդ սա կանանչ ֆօզը ցորեն է արդէն:

Եւ գօրացած, աղուարցած՝ հունձփի գիշեր մը երբոր
 Դուն գորովով կը հսկես գաւակներուդ վրայ կայտառ
 Որ արտին մէջ կը նիրհեն, – ահա՛ աստղերը բոլոր,
 Ո՛վ Յարուցեալ, կը հիւսն գլխուդ պըսակ մը պայծառ...

Վ. ԹԷՔԷՆԱՆ

1918

Վահան Քէջէեան մեր կենսոյն նա-
յնցաւ ելմարտին հետաճուաւ ելմարտ
ամէն բանաստեղծի պէս, և 1915-1918
չըջանը բնորոշաց բանաստեղծական
ճշգրտա պատկերով մը՝ Եկեղիցի
միջին արշալոյսը:

Մեր կէս զիշերներէն և արշալոյսի
զմարտանկէջը պահելն կազմուած
գերթուաններու յիշեալ Հասարակ
Քէջէեանի բանաստեղծական երկրորդ
պատկն է և հայկական ցեարեբոսութեան
յաղթական նուաճումներէն մէկը: Տա-
սէ տակէն են հոն զնաեղուած կտորնե-
րը, որոնց իրենց խառնութեամբ, ուժ-
գութեամբ և սրուեստով անզբաղան-
ցելի կը մտնի:

Քէջէեան բանաստեղծին լարերը շատ
են, բայց այսօր խօսքը մէկուն մասին
է միայն, ողբային լարին, ու արդային
լարը զձմրատութիւն սրբապան է,
սրբապան ըմբոստութեամբ առնուած
զնարութեան շունչը, յետոյ ծփացող
ճեւած, նաւուն վրայ զնկարտութիւն
Հայկական, նաւուն մէջ՝ զհնգանու-
թիւն հայրենիք:

Իրականութեան ճիշդ նայելու և հիշ-
տեսնուածը հիշող հաղորդչու քաղա-
թեամբ կը կազմուին հասարակ մար-
դարեութիւնները, իմաստութեան կտա-
կարանները: Քէջէեանի հետադաս գեր-
թուանին ընթերցումէն ետք՝ անհու-
սափելի է այս եզրակացութիւնը: Եւս-
տը չկայ հիմա, բայց անհերքելի է
բանաստեղծին վկայութիւնը, կայ նա-
ւուն բովանդակութիւնը ըմբ հոգւոյն,
հազարներու հոգւոյն մէջ: Մեր ծոզո-
վորդը, այսօր, ամէն տեղ, կը շէն
նաւուն մէջ տեսնուած զհնգանու-
թեամբ, կ'աշխատի վերականգնել նա-
ւը, ա'յն նաւը՝ որ քաղաքական զէմ-
քերու բնորոշումով զբաղշնիկեան
մարմին ու քրտական ասիան ճիշդ
եզմուեցաւ, իսկ բանաստեղծին բառե-
րով:

Ընդհարեցաւ իտարակներու
կամ մարտու մէջ երկու:

**ԿԵՆԴԱՆՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՅՐԵՆԻ**

Կենդանութիւն հայրենի,
Ո՞վ դուն, մարմին և հոգի,
Լեւիչ անվերջ, հուր անշէշ.
Ո՞վ մեր երկն ազաւոյս
Եւ ո՞վ, պահուած անոր մէջ,
Գեղեցկագո՞յն վաղուան յոյս...
Ըզմեց օտարը խոցեց,
Խոցեցի՛նք մենք այ գլեց,
Պարպուցար երակներէն դուն մերին,
Մարմինն հիւժած, միտքն ոգեվար՝
Դուն քողուցիր ու հեռացար,
Կենդանութիւն հայրենի...

Իննըսուն և իննգ- իննըսուն և վեց:
Փայլակի նման՝
Հրդեհներ անցան
Հայ ծեր հոգիէն.
Ու հոգին շողաց, ու հոգին եեծեց.
Յնտոյ հանգչեցաւ, ցաւին հետ նորէն՝
Յո՞յս մ'ալ օրրելէն...

✽

Ինն հարիւր եւ ութ : Մութէն դուրս աստու՛մ :
 Երգ, ճառ, արտասու՛մ .
 Կրօշակ, ծաղիկ, ծափեր անհասուն՛մ .
 Մըխիթարուած սուգ՝
 Յաւա՛հի, ծովու մեռելոց վըրայ .
 «Կեցցէ՛» եւ «անկցի՛»...
 «Բռնապետութիւնն անիծեա՛լ ըլլայ» .
 «Ամէնքս օտմանքի» .
 Մինչեւ որ, տակաւ,
 Հոգին հանգչեցաւ
 Յոյսին հետ մարէ՛ն
 Յաւ մ'ալ օրրելէ՛ն... :

✽

Ինն ամիս յետոյ : Երկունք եւ ծընունդ :
 Արիւններու մէջ բան մը կը շարժի
 Ու կ'իյնայ անդունդ :
 Վիժում հաւատքի :
 Երբներու վրայ՝
 Կը մնայ սառած բառ մը, Առանա... :

✽

Վեց տարի յետոյ...
 Բա՛ւ՛ք, յետոյ ի՞նչ, յետոյ ի՞նչ տակայն...
 Ամայի ու ծանր ու լուռ երեկոյ՛
 Հայ հողին, հոգւոյ՛ն, կեանքի՛ն վրայ հաճայն...
 Փոքրորիկ մ'անեզ
 Անցեր ու քշեր է իր սողելէն
 Ամէ՛ն բան, ամէ՛ն...

Չըկան ո՛չ արեւ, ո՛չ Հայեր այնտեղ...
 Քայց հեռուն, հեռուն, տես կը ճըշեմ
 Ետքեր մահացող .
 Հեռո՛ւն, հեռացող
 Զանգուածները հո՛ծ՝
 Տակաւ կը հալիմ .
 Հեռուն՝ ծուխ ու բոց
 Հեռուն՝ անդունդներ յառած երկընթիւն
 Եւ հեռուն, ո՛վ Տէր,
 Դեռ յոյսի կայծեր :

Եւ օր մ'ալ յանկարծ՝
 Ենկարքը գտաց,
 Ու կըմախք սիրտեր, կըմախք մարմիններ,
 Ըստուեր առ ըստուեր-
 Հաւաքուած, եկած միտտեղ ետէն՝
 Ենամբին, արեւին, աչք, ձեռք կ'երկարեն...

... Ու նաւ մ'անա կը ծըփայ,
 Կը ծըփծփայ ծովուն վրայ,
 Կ'երթայ հեռու, կու գայ մօտ,
 Ասագաստովն արեւտ-
 Մերք կը մեծնայ հորիզոնն
 Ամբողջ աչքէ ծածկելով,
 Կը պահուրտի մերք ալ հոն՝
 Ու կ'ծլլէ դուրս նազանձով-
 Կը կարդացուի նաւուն վրան՝
 «Անկախութիւն Հայկական»:

... Սակայն, չըկա՛յ նաւը ալ...
 Ընդհարեցաւ խարակներու
 Կամ նաւերու մէջ երկու
 (Երէկ օրհնեալ, այժմ անհծեալ)
 Ճգմանցաւ, փշրեցա՛ւ...
 Անկախութիւն հայկական-
 Երազն էր ամ՝ սուգանցաւ,
 Թաղով բեկո՛ր մը միայն...:

Կենդանութիւն հայրենի,
 Ո՛վ դուն, մարմին ու ոգի,
 Աւիշ անվերջ, հար աճէջ,
 Դուն հո՛ն էիր, նաւուն մէջ,
 Եւ դուն... քըռա՛ր սնկէ դուրս,
 Եւ դուն եիմա իմ հոգւոյս,
 Հագարմերո՛ւ հոգւոյն մէջ,
 - Հոգւո՛յն, մտքի՛ն, մարմինի՛ն -,
 Հեծեծագի՛ն, հրեռուզի՛ն՝
 Աշխատելով գազանօրէն,
 Գիշեր-ցերեկ, լաստ առ լաստ
 Կը շինես նաւը նորէն,
 Կ'ընես վազուամ գայն պատրաստ...:

Վ. ԹԷՐԵՆԱՆ

ԵՐԼՏԸ ՔԵՇԿԵՆ ԵՐԵՒԱՆ

Երբոր Մեծ Մակեդոնացին կը պատրաստուէր ծամբայ ելլել զէպի Ասիա, որուն նուաճումը իր անունը պիտի անմահացնէր, չորս կողմն հաւաքեց իր բարեկամները եւ անոնց բաժնեց իր բոլոր ստացուածքը: Բարեկամներէն մին դարձաւ Ալեքսանդրին եւ հարցուց.

- Բոլոր ունեցածդ մեզի բաժնեցիր: Քեզի՞ ի՞նչ մնաց:

- Յոյսը, - պատասխանեց Ալեքսանդրը:

Ի՞նչքան տարիներ ապրեցանք մենք Յոյսով այն տաժանելի ճամբուն մէջ, որ մեր բաժինը եզաւ մահաւանդ այս վերջին կէտ դարձաւ ընթացքին, սկսեալ Պերլինի վեհաժողովէն, Սասունի Յանձնաժողովէն, Մայիս 16-ի Բարեկորդմանց ծրագրէն մինչեւ համաշխարհային պատերազմը: Իրաքանչիւր հանգրուանին գետին կ'ընկնէինք արիւնյալ, ստֆի կ'ելլէինք նոր քափով, ու ճամբան կը շարունակէինք, աչուրնիս յառած հեռուէն պլպլացող յուսատու հայրիկն, որ մեզի կը ծպտէր ու մեզ իրեն կը քաշէր անդիմադրելի ձգողութեամբ:

Ես այս Յարին լիովի ուժը, ամբողջական գորութիւնը երբեք այնքան խորին կերպով չեմ գգացեր, որքան Երլտըզ Քէօշիկն մէջ:

Ասիկա պատահեցաւ 1909-ին: Տասներջարս տարւան բացակայութենէ մը ետքը՝ Կ. Պոլիս եկեր էի մէկ քանի օր անցընելու: Մեծ Մարդասպանը Սելանիկ աքսորներ էին, եւ Երլտըզ Քէօշիկը հետաքրքիրներուն առջեւ բացուեր էր, մուտքի մը փոխարէն, որ չեմ յիշեր ի՞նչ սուտ բարեգործական նպատակի մըն էր յատկացուած: Առիթէն օգտուեցայ այցելելու զազանիկ սրջը: Անտարքեր անցայ սրահներէ ու սենեակներէ, անէմքն այ կահաւորուած այն յոռի ու վարկոց նաշակով, որ Թուրքերուն յատուկ է: Մէկ քանի զմայլելի Պուլերու եւ Զիրանտէլներու խով, որոնք այդտեղ մուտքած ըլլալու զարմանքը կը կրէին կարծես իրենց վրայ, կը տեսնէի վիհնալի գործարաններու տուրք-նայով պատրաստած գոնիկ կահերու շարքը: Լուի Քէնզ Երլտըզի գահիկնի մը մէջ, հայեոյութեան մը պէս կը տնկուէր որեւէ Շիշլիի ստաղձագործարանէ

ելած անշնորհի պահարան մը: Ֆրանսայի երկրորդական պուրժուայի մը տունը աւելի ճաշակով եւ հասկացողութեամբ կահաւորուած է:

Բայց պալատին ամէնէն հետաքրքրական մասն էր Համիտի աշխատութեան սենեակը, ուր հասայ վերջապէս: Անոր գրասեղան մը եւ ոսկեգօծ հաստաքեստ քիկնաքոռ մը, մետաքսայ լարով մը շրջապատուած, սենեակին կէտը կը լեցնէին: Թուրք պահպան մը կը հսկէր այնտեղ:

Կանգ առի այդ քիկնաքոռին առջեւ, որուն մէջ կատաղած՝ կարմիր մաւրսանք տարիներով սրանցեր ու հրամայեր էր իր ռեյնները: Ու մէկէն խենթ գաղափար մը ունեցայ: Սենեակին մէջ ինչ գոտ այցելու չկար: Պահապանին մօտեցայ, ձեռքին մէջ ռակի մը սահեցուցի՝ գոր ան գրպանեց՝ ամէն բան ծախելու վարժուած իր ցեղին անտարբերութեամբը, լարը վեր առի եւ քիկնաքոռին մէջ գտնողուցայ: Ուրախութիւն մը, մանկական խօս ուրախութիւն մը սիրտս կը լեցնէր ու վայելքի ցնծութիւն մը նրակներու մէջ կը հասէր կարծես ինչպէս այս բանը, որ զեռ երեկ աշխարհիս ամէնէն անհաստատի, ամէնէն անիրականամասլի ցնորքը պիտի համարուէր, հիմակ այդտեղ կարելի եղած էր ահա, ու այսքան պարզ, այսքան հասարակ կերպով մը: Ու մինչդեռ պահպանը, որ բիշ-բիշ կը բուէր ընթանել իր թռչլ տուած գործին պատասխանատուութիւնը, դրան կողմը կը հսկէր անձկագիծ նայուածքներով, իմ մտածումս՝ Յոյսին քեւերուն վրայ՝ կը սլանար դէպի ամէն կարելիութիւնները, ամէն իրականացումները Հայութեան ամէնէն աւելի փայփայած երազներուն եւ բազմամեծներուն:

Ասիկա յիշեցի այս տարի երեսն, գարնան թրիկուն մը, երբոր հայկական ամբողջ գունդ մը, հայ գրօշակները պարգած, կ'անցնէր գլխաւոր երեսպարակէն ու կը փութար դէպի մօտակայ գորանցները: Պատերազմի դաշտէն յազթական դարձող զինուորներ էին ասոնք, քրտնաքոռ, փռչուով ծածկուած, կռուի ամբողջ սարայքովը, երաժշտական պիւնտներուն մաքրտագոռ երգին ընկերակցութեամբը, - մեր զինուորները, Անկախ Հայաստանի զինուորները, որ հրով եւ սրով ստեղծելու վրայ էին մեր Հայրենիքը, որ իրականացնելու վրայ էին Հայութեան Յոյսերը իրենց լրութեամբը:

ԼԵՒՈՆ ԲԱՇԱԼԵԱՆ

Կ. Պոլիս, 18 Հոկտ. 1920

ԳՈՀԱՐԱՆԱԿԱՆ ՄԱՂԹԱՆՔ

ՎԱՍՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱԶԳԻՍ ՀԱՅՈՑ

Եղիպտոսիայ թեմի առաջնորդ Թորգոմ Աբբ. Գուշակեան, 1920-ին, «Յեկեղեցիս կատարելի» գոհարանական մաղթումք մը պատրաստեց՝ Վասն Հանրապետութիւն Ազգիս Հայոց: Սաղմուտն, շարակմունքն, Աւետարանն ու օրհնութիւններն առնուած, ու Հանրապետութեան հետ ներդաշնակուող բնորոշ եասուածները ճարտարօրէն իրարու ձուլուող՝ ծիսական գեղեցիկ համադրութիւն մըն է Թորգոմ Սրբազանի մաղթամբը: Անկէ քաղուած ինքնատիպ մասերուն հետ՝ կու տանք հասե բարձրաստիճան հոյս եկեղեցականից կազմէ Եւագոյնին Առիքուած Էրբբուածին առաջին տունը, երկու խարհուրդի միաժամանակ հազարակից պարճնյու համար ընթերցուող...

ՔՆՅ. — Եղբարք սիրեցեալք, սուրբ սրտիւ եւ Հաստատուն Հատուով կացցուք միաբան յազօթս, եւ փառաւորեսցուք դամենակալն Աստուած, զհայր Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, զոհանալով զնմանէ՝ որ այց արար ողորմութեամբ իւրով՝ Ազգիս Հայոց եւ սրբոյ եկեղեցւոյս Հայաստանեայց, փրկելով զնոսա յամենայն նեղութեանց, յորս մատնեցան յերեսաց տնօրէն թշնամեացն, եւ վերջոսին շնորհելով մեզ զժառանգութիւն Հայրենեաց մերոց, դարձեալ Հաստատեալ ի նմին զԱթոռ Իշխանութեան Հայաստանեացս:

Արդ, աղաչեսցուք զնա բոլորով սրտիւ,
 Ձի պահպանեսցէ զՀանրապետութիւն Ազգիս մերոյ, եւ պայծառացուցէ զԵկեղեցի իւր Մուրթ:

Ձի տացէ օգնականութիւն ամենայն զօրավարաց մերոց եւ զօրաց եւ զինուորեալ մանկանց, որք եղին զանձինս իւրեանց պատարազ կամուրթ ի սեղան փրկութեան ազգի մերոյ, լինել ընդդէմակաց հակառակամարտիցն ի պատերազմի:

ԵՊՍ. — Փառք բեզ, Հայր Ամենակալ, որ պարգեւեցեր մեզ զօրս զայս տեսանել քարեաւ եւ խաղաղութեամբ:

ԴՊ. — Օրհնեա՛լ է Աստուած:

ԵՊՍ. — Գոհութիւն զբէն, Միածին Արդի, որ զլաբլարակիցս զո զԱզգ մեր եւ զԵկեղեցի ի մահահանգոյն տառապանացն ազատեալ, Հաղորդակիցս արարեր փառաց յաղթութեան զո:

ԴՊ. — Օրհնեա՛լ է Աստուած:

ԵՊՍ. — Տէր Աստուած մեր, յիշեա ողորմութեամբ զով զհոյիս բազմերամ նահատակաց մերոց, որք եղին զանձինս իւրեանց ի սեղան փրկութեան Ազգին, եւ լուսեղն եւ Երկնային անթառամ պսակացն զնոսա արժանիս արա՛ւ:

ԴՊ.— Յիշեա՛, Տէր եւ ողորմեա՛ :

ԵՊՄ.— Տէր Աստուած մեր, պահեա՛ զՀանրապետութիւն Ազ-
գիս Հայոց եւ օգնեա՛ ամենայն նախարարոց մերոց եւ զօրախառաց,
եւ զօրաց եւ զինուորեալ մանկանց, պահելով ի խաղաղութեան :

ԴՊ.— Ամէն :

Եւ արդ, Տէր, մեք ամենեւեան ծառայք քո եւ որդիք ծառա-
յիցն քոց, որք ի սկզբանէ հաճոյ եղին քեզ, ժողովեալքս աստէն
յաւուր ցնծութեամ եւ յիշատակ ազատութեան Ազգիս Հայոց եւ
հաստատութեան Աթոռոյ Հանրապետութեան Հայաստանեայց,
եթկրպաղեմք առաջի կամոց քոց, զոհանամք զգէն եւ օրհնեմք զա-
նուն պարծանացդ, զի ոչ մոռացար զմեզ ի սպառ, այլ պթացեալ ի
մեզ՝ ի շնորհս բազմապատիկ նահատակացն որք զործեցան
յաշխարհի մերում ի ձեռս արանց պատուականից՝ այց արարեր մեզ
եւ փրկեցեր զմեզ ի ձեռաց թշնամեաց մերոց :

... Որպէս զՏրդատայն եւ զՎառաշապուհոյն, զՍմբատայն եւ
զԱրտիսն, զԹորոսեանցն, զՀեթումեանցն եւ զԼեւոնեանցն, որ յա-
մենայն ժամանակի, որպէս եւ այժմ ի մերումս, յարուցեր ի մէջն
արս ընտիրս որք զեռանգն հաւատոցս ընդ սիրոյ Հայրենեացն միա-
ւորեալ անբակեւի, առաքինեցան ի մարտ պատերազմի ընդդէմ
հակառակութեան անօրէն թշնամեացն, լուր ձայնի աղաւանակ
Ծառայիցս քոց, եւ զվերականգնեալո ի մեզ շնորհիւ ողորմութեան քո
զԱթոռ իշխանութեան Հայաստանեայցս, զՀանրապետութիւն Ազգիս
անասան պահեա :

Օրհնեա՛ Տէր եւ զբոլս զայս, զի որպէս ի նախնումն աղեղն
եօթներփեան երգեալ յամպս ի վերայ լիբինն Արարատայ, յեա
Յուրցն Հեղեղից, եղիւ նշանակ ուխտի քո յաւիտենական ընդ մար-
դիկ, նոյն եւ սա, յեա այնքանոյ Հեղեղից արեան մերոյ, եղիցի
նշանակ անեղծանելի ուխտին մերոյ ընդ քեզ. զի որպէս դուդ հա-
ւատարիմ եզեր բանից քոց, եւ կատարեցեր զբրգումնն զոր երգուար
հարցն մերոց՝ փրկելով զկեանս մեր ի փորձութենէ եւ պարզելով
մեզ զժառանգութիւն փառաց հարցն մերոց, նոյնպէս եւ մեք կաց-
ցուք հաւատարիմ, առնելով կատարումն ամենայն պարտուց մերոց
առ քեզ որ ետդ լրումն ամենայն բարեաց :

ԴՐՕՇ ԵՌԱԳՈՅՆ

Դրօ՛շ, դժբախտ, կարմիր-կապոյտ եւ դեղին
Որում՝ մեր խոց յոյսը պահ ո՛յխտեցաւ,
Մէշքդ պարուրէ, մեր հաւատքն եւ ցաւ .
Մե՛րն ես, մեզի պէտք է օր մը հարէմ
Դարձընես զամռնմ, երբ Ազգն համօրէմ
Պահանջէ քեզի յամձեռմ այդ աւանդ,
Գտնան իր կնամքին, իր հոգւոյն մահաւանդ :

ԹՈՐԳՈՄ ԵՊՄ. ԳՈՒՇԱԿԵԱՆ

ՌՈՒԻԲԷՆ ՈՐԲԵՐԵԱՆ

ԲՐՐՈՐԴԷՆ ԲԱԺՆՈՒՄԸ ՆՈՐՄԱԿԱՅԸ ԿՈՅՈՒՄԵԱՆ ԳՈՍ
ԼՈՒԿՆԵՐԸ ՄԻՅՈՑՆԷ՛Լ ԻՐՔՐՈՒ ԱՆ ԿՈՍՏՅՈՒ ՄՊՈՍՏՈՅ ԲԱՐՏՈՒՆ-
ՔԻՆ ՎՐԱՅ ԺՈՒՆԱՅ, ԺՓԱՏՈՑ ՄԻՔ ԱՆՈՒՅՈՒՄ ԵՆԻՐԱԿԱՆ
ԳՐՈՐԻՆՑ:

ԱՆԱՊԱՏԻ ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐ

Café de la Paix - Դուրսը նստած են Մաթիկ Գէորգով և Յովհան-
նէս Ասատուրեան, ներսի կողմն ալ 14-15 հայ պատանիներ ու երիտասարդ-
ներ, ունանք՝ տեղացի, ուրիշներ՝ Եթովպիայէն իջած: Երկու ջոջերը իրարու
հետ տոմ խօսակցութեան մը բռնուած են: Գէորգով լուրջ, պաղարիւն և
հազիւ լսուելու չափ ցած ձայնով, մինչ Ասատուրեան մշտապէս գոռացող,
շարժուն և ամբողջ էութիւնը ելեկտրական ցնցումով յարուած: Երկուքն
ալ տարրեր նկարագիրներ, ալ միմչ առաջինը սկիզբէն մինչև վերջ տրա-
մաբանական ուժգնութեամբ մը հետապնդած է յաջողութեան ու փառքի
նստքան, երկրորդը անհանդարտ ու կրքոտ յարձակող մը եղած է բախտին
վրայ, ու թէև մէկ-երկու անգամ գրեթէ զգեստնուած, կրցել է խիզախ
թափով մը վերականգնիլ ու սրտայ:

- «Excelsior! Կեցցէ՛ Հայաստանը»...:

- Ես կը նուիրեմ, պայմանով որ դուն ալ նուիրես մէկ հատ, - կ'ըսէ
Գէորգով:

- Բնդունեցի, - կը գոռայ Ասատուրեան:

Կը հասնին ստուերի պէս քովերինն ու երկուքին ձեռքերը կը միա-
ցընեն իրարու, կնճելով վերջնական դաշինքը: Հայաստանի Հանրապետու-
թեան մէջ մէկ սուսանակ կը նուիրէին երկու հայերը, իւրաքանչիւրը յի-
սուն հազար փրանք արժէքով:

Գէորգովի սուսանակին անունը է՛ս դրի - «Մարտիրոս» - իր հորը
անունով:

- Իմ «Փայլուն» քող կոչեն, սիրական կնոջս անունով, - կ'ըսէ Ա-
սատուրեան, ու մատներով՝ սովորականին պէս խոնար քաղթիչէն կախ-
ւած կաթիլ մը կը սրբէ, կ'անհետացնէ: Վայրկեան մը յետոյ ներսի երի-
տասարդութիւնը դուրս կը խուժէ, կը բուրբուրի շուրջերնիս, շանփանէի

գաւաթները շրջան կ'ընեն ու կը խմեն՝ հայրենասէր նուիրատուներու եւ Մայր Հայաստանի կեանքին:

Ճիպութի վերջին երանութիւնս եղաւ այդ դէպքը: Մեր շուրջ բոլորած պատմիներու, երիտասարդներու աչքերը աստուածային շողով մը կը փայլէին: Նախնական օրինակը մագնիսացուցած էր գիրենք - շըսին թէ եւ, բայց կրցայ կարդալ ամենց ուժեղուն մէջ անասան կա՛նքը, Հայու անհուն կարողին ցոլացու՛մը, որպէսզի օրին մէկը իրենք ալ կարենային իրենց կարգին սուրալ, թռչիլ ի Հայաստան, շէկ ու լիարուն նուէրներով ծանրաբեռն:

Յաջորդ օրը, հիանալի գուգադիպութիւն, - թղթատարը բերաւ այն պաշտօնագիրը, որով Մաթիկ Գեորգեօֆը կ'անուանէր Հայաստանի դիւանագիտական առաջին ներկայացուցիչ եթովպիական արժանեաց մօտ:

Մնաք բարո՛ւ, Հայուն Աստուածը ամէնուր հետ, իմ սիրական գաւակներս ու եղբայրներս...:

Կարճակերպիլ ամուր հիմերու վրայ համագաղութային հօգը եղբայրակցութիւն մը, ցնցիլ ու բոցավառիլ ազգայնական զգացումները, թմբած, այլասերած հոգիներուն մէջ, եւ ովկիանի անդունդներով իրարմէ բաժնըւած տարահայած հայութեան գաւակները միացնել իրարու ու կսպիլ Մասեաց բարձունքին վրայ ծաւալող, ծփացող մեր Եւագոյն նուիրական դրօշին:

Եթովպիական արծաթապատ գոյգ վահաններ պիտի տանիմ հետս Փարիզ, իբր նուէր ու մանուակ իբր ազգարարութիւն: Մին պիտի յանձնեն մ Պօղոս փաշա Նուպարի ու միւսը՝ Պ. Աւետիս Ահարոնեանի: Առաջինը՝ այնպարդ նահապետ, ազնիւ ու ազնուական, վշտահար կաթօզիկոսին ու բազմաչարչար հայութեան ներկայացուցիչ Հայ «Սիմէոն Ծերունի», որ տարիներէ ի վեր Մեսիային գալստեան կը սպասէ, իր դազդաջուն բազակները ընդառայ երկարած, ու երկրորդը Հայաստանի մանուկ Հանրապետութեան պատգամաւոր, Արձակներու սերունդէն՝ հայրենեաց ցաւերով այրած ու մոխիր դարձած: Պիտի յանձնեն վահանները իրենց ու ծընրարիբ պիտի գոչեն:

- Արտաքին թշնամեաց դէմ, հայրենեաց կուրծքին ուղղուած նիգակներուն ու տէգերուն դէմ, մէկ ճակատ պայտպանեցէ՛ք Հայաստանը ու Բաղաճականութեան մանուածապատ յարիւրինքսններուն մէջ ձեզի հետ եւ ամէնու առաջնորդ արէք Ակնայ սգնուական գաւակը՝ Գարբիէլ Նորատունկեան, մեծագոյն հայ դիւանագէտը, որուն ուղղուած են բովանդակ Հայութեան նայուածքները:

Չմոռնալ երբեք մեր մեծ խտէլը ու հայ ցեղին հօգը անհատականութիւնը ուղղել անյողգող ու անոայթաք դէպի տնոր իրագործումը, Մասիսէն Տարսու, կեանքը հին դրախտին, ամէ՛նքը, ամէ՛նքը մեր եռագայրին նուիրական ծալքերում տակ...:

Փարիզի Հայկական Համագումարը իր Որոշումը փակած չէ տակաւիս: Պիտի կրնամ հասնիլ ժամանակին ու մասնակցիլ իբր Եթովպիահայ կրտսերագոյն զազուօթին պատգամաւոր: Առիթը պիտի ունենամ եւ կամ ինծի իրաւունք պիտի տամ պարզելու եւ ընդլայնելու ծրագիրս, անապատներէն հասած ուխտաւոր, միութեան եւ համերաշխութեան ազազակը պիտի բարձրացնեմ, անհատական շահերէ եւ կուսակցական նկատումներէ անլի վեր՝ պիտի ստիպեմ որ նայուածքները մեր մէկ միլիոն նահատակներու ստուերներուն մշուշին մէջէն գտնան դէպի յանրժական, ազատ ու յաղթապանծ Մասիսը: Ու վերջին օրը պիտի առաջարկեմ, որ Համագումարի անդամները ցլուելէ առաջ գամ Փիւր-Լաշէզ, Մեծ Վտարանդիին՝ Գրիգոր Օտեանի գերեզմանին առջեւ եռագոյն խաչապատկով մը, ու մտաբերելով ու մտնալով «ունայնութիւնն աստեաց», կրկնեն ուխտը սիրոյ եւ Միութեան, հոն պիտի լինեն Գատը ցիւղի անմտանալի անցեալիս եղբայրակից «Ղարիպ տէրտէրը», Վասիլապուս Բիպարեան, հոն՝ ծերունագաղղ ու անբնկեցի Նուպարը, հոն՝ հայ Հանրապետութեան ցաւատանց այլ մըշտառայգ Անայունեանը, հոն՝ բովանդակ եայութիւնը:

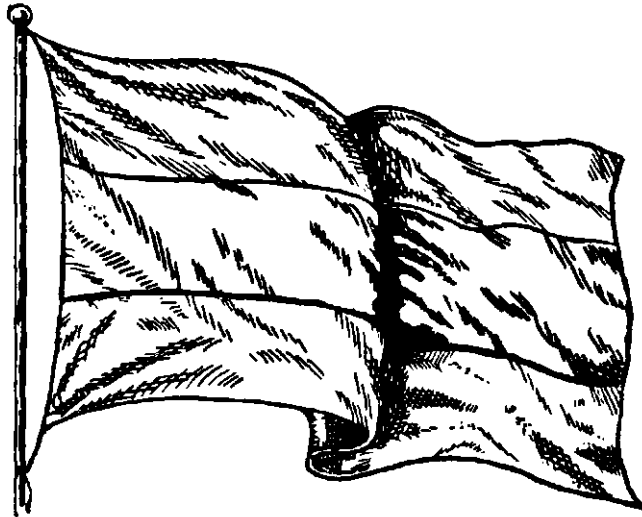
Եւ անոնց եւ մեծ Ախարականին ստուերին պիտի գտնամ Հայուն Ուր հանգանակը, գոր սարվեցայ տասներեօթը տարիներու ընթացքին, լիբուի գիշերաստուեր մեծութեան մէջ.

«Հաւատամք ի մի Աստուած եւ ի Միացեալ եւ անբաժանելի սուրբ Հայրաստան. Հաւատամք յՈրդին Միածին եւ ի նուիրական վրէժն դարաւոր մեր մարտիրոսութեան. Հաւատամք եւ ի մի Սուրբ Հոգի եւ ի Միութիւն եւ համերաշխութիւն հանուրց Հայաստանեայց...»:

Թ. Ո.

Ճիպուրթի, 2 Ապրիլ 1920

Ա. ԻՇԽԱՆ

Կ Ա Ր Օ Տ Գ Ր Օ Շ Ի

Մանկութեան տարիներուս հոգիս այեկոծող կարօս մըն էր տեսնել հայ դրօշին ծածանիլը կայոյտ երկնականարին տակ, արեգակի նանանչներով ողողուած, իրբեւ թեւարաց երագ մը դիւթական:

Քանի՛-քանի՛ անգամ կեցած եմ օտար դրօշակներու առջեւ՝ տրտում, գլխահակ, սրտաբեկ, գուր փնտռելով մեր հայրենիքին փառքը մարդոց աչքերուն առջեւ տարածող հարազատ գոյներ:

Ինչո՞ւ մենք դրօշակ չունեինք, երբ տօնահանդէսներուն բազմագոյն եւ բազմատեսակ դրօշներ ալիք-ալիք կը ծածանէին բարձր ձողերու կատարէն, շէնքերու հակատին կամ տողանցող վաշտերու առջեւ: Եթէ ունէինք՝ ի՞նչ էին անոք գոյները, ո՞ւր կրնայինք գտնել եւ տեսնել գայն:

Օր մը, տարեկից ընկերներէս մէկը պատկերագարդ եւ խոշոր գիրք մը ցոյց տուաւ ինձի եւ խորհրդաւոր շեշտով մը աւելցուց.

- Ասոր մէջ բոլոր ազգերու դրօշակները կան, անպայման հայկականն ալ ըլլալու է:

Անասիման հետաքրքրութեամբ եւ յուզումով հակեցանք միասին այդ գրքի դրօշագարդ էջերուն վրայ, քննեցինք մի առ մի հոն ներկայացուած բոլոր դրօշակները՝ փրանսականէն մինչեւ ամերիկեանը, ճափոնականէն մինչեւ թրքականը... Աւա՛ղ, հայկական դրօշակը չկար ու չկար...

– Անպայման մոռցած ըլլալու եմ, – ըսաւ ընկերս եւ աւելցուց, – ես գիտեմ անոր գոյները, կարմիր, կապոյտ, նարնջազոյն:

Կասկածներս փարատելու համար տղան չվախցաւ նոյնիսկ երդում բնելէ: Ի՞նչպէս կրնար սխալ ըլլալ, քանի որ հայրը տուած էր այդ բացատրութիւնը:

Այնուհետեւ մեր սիրած գրադումներէն մէկն էր գումար մատիտներ գտնել եւ մեր ձեռքը անցած թուղթի էջերուն վրայ, տետրակներու կողքին, դասագրքերու ճակատին նկարել հայ դրօշը – կարմիր, կապոյտ, նարնջազոյն:

Հայ դրօշակին կարօտը սակայն մնաց նոյնքան այրող, նոյնքան անյագ, որքան առաջ:

Խեղճ բան մըն էր իմ նկարածս՝ գրքերուս եւ տետրակներու կողքին վրայ: Խեղճ եւ մեռած բան մը: Հոգիս կը տոչորէր ծածան-ծածան դրօշակի կարօտով: Դրօշակ ըսածդ պէտք է փողփողի բաց օդին մէջ, պէտք է այեկոծի, թրթռայ, փայլատակէ: Հովերը պէտք է ծծեն զայն եւ անոր գունազեղ թեւերը երկնային շէնդ երազի մը պէս պէտք է փռուին կեանքին վրայ:

Ո՛ւր էր հայոց կենդանի եւ սաւառնաթեւ դրօշը: Ինչո՞ւ չէր պարզեր իր յաղթական թռիչքը:

Տարիները անցան եւ ես այս աշխարհի հանդիսադիր դրօշներու շարքին մէջ չգտայ դարձեալ մեր դրօշակը: Մանկութեանս շրջանի ներքին խուլ բողոքը, սուր ցան ու դառնութիւնը ասպրեցայ միշտ, ամէն անգամ որ ներկայ եղայ այլազան դրօշակներու այեկոծութեամբ զարդարուած տօնահանդէսներու եւ տոպանգներու: Հին օրերու թախիծով աչքերս փնտռեցին հայոց դրօշին բացակայ գոյները – կարմիր, կապոյտ, նարնջազոյն:

Ծածանող հայ դրօշին կարօտը հետզհետէ միացաւ հեռաւոր եւ հեփիաթային Մասիսի կարօտին, երբ երգերու եւ ֆայլերգներու ընդմէջէն, մեր դրօշակը առասպելական թռչունի մը պէս զնաց իր թեւերը փռելու հայոց հեռագոյն լեռներու կատարին:

Յետոյ ես գայն գտայ, թեւածալ ու տրտում, ակումբներու որմերուն վրայ, հերոսներու նկարներուն վերեւ կախ ինկած, իբրեւ լուսապսակ ճահատակաց: Կարօտաբազ՝ աչքերս յանախ յառած մնացին անոր եռագոյն ֆաղցրութեան, բայց զգացի միշտ

որ հայ դրօշը հայուն պէս տարագիր էր եւ հայրենագործը: Տեղ չունէր ազգերու համաստեղութեան շարքին, տեղ չունէր բաց երկինքին տակ, բարձր ձողերու գագաթին: Անցեալի յուշերուն ծանրութեան տակ կախ էին կարծես անոր թւերը եւ գալիքին խորհուրդով վայրահակ էր անոր ֆակատը:

Աւերներու եւ արիւններու մէջէն կեանք առած հայուն դրօշը, այժմ ծուարած օտար շէնքերու առաստաղին տակ, գերի արծիւներու անհուն տրտմութիւնը ունէր կարծես իր վրայ: Ո՞ւր էր հողմակոծ դրօշներու եթերային թթ-ուութիւնը օդի հոսանքներուն մէջ... Մեր Ծագոյնը, հակառակ իր գուարթ գոյներուն, քիւներու ֆակտին խաչեցեալ, որմերու վրայ անշարժացած, նման էր որբացած մեր հոգիներուն:

Ու կարօտը, հայ դրօշին կարօտը, բարձր եւ հպարտ ծածանոյ դրօշին կարօտը, որ ծնունդ առաւ իմ մէջ մանկութեանս տառապակոծ տարիներուն, նոյն թափով կը շարունակէ բոբբոֆիլ իմ մէջ: Ես մանուկ եմ դեռ եւ մանկական անստուեր հաւատով կը շարունակեմ նայիլ վեր՝ կապոյտ երկինքին խառնուած տեսնելու մեր դրօշին կախարդական գոյները - կարմիր, կապոյտ, նարնջագոյն: Ամէն անգամ որ դրօշներ կը տողանցեն հանդիսաւոր շարքերով, ամէն անգամ որ միջազգային արժէքով հաստատութեան մը առջեւ տեսակ-տեսակ դրօշակներ կը թեւաբախեն եզրայրական միասնութեամբ, իմ աչքերս անդիմադրելի կարօտով մինչեւ այսօր կը փնտռեն մե՛ր դրօշակը:

Գիտեմ թէ պիտի չգտնեմ գայն անոնց շարքին, գիտեմ թէ անոր ազատ ծածանումը արգիլելու համար ի՞նչ դաւեր նիւթուեցան, բայց այս կարօտը անմար կրակն է հոգիիս:

Այս կարօտը անմար երազն է ամէն հայու: Այդ երազը, մեր ժողովուրդի եւ պատմութեան ռզին, դարէ դար ապրեցուցած է մեզ իբրեւ ազգ, դրօշ ունեցող եւ դրօշի ձգտող ազգ, որ այսօր իր հոգիին մէջ կը պահէ իր կորսնցուցած նուիրական հարստութիւնը, վաղը կրկին պարգելու համար աշխարհին առջեւ, բաց երկինքին տակ:

Մ. ԻՇԽԱՆ

ՆՇԱՆ ՊԵՇԻԿՔԱՇԼԵՍՆ

«Միթե՛ մտադ իր գուպին կուսակցական՝ բլլալուն օտեր-
գարձը կը ոսժէ, թէ կը ոսժէ օտերգարձը ամբ ծնունդինն»:

ՅԻՄՆԱՄԵԱԿ ՀԱՅՎԱԿԱՆ ՀՐԱՅԲԻ

– «Հայրենիքի ազատութիւն տեսնեմ ու մեռնիմ...»:

Այս հոգեբույժ ազգակը, երգ ըլլալէ շատ առաջ, աւագ տենչը եղած է հայրենարարձ հայերուն, ցրուած ի սփիւռս աշխարհի:

– Տեսնել ու մեռնիլ...

Չոր ու ցամաք արձանագրութիւնները քառասուն հատորներու մէջ իսկ յամփոփուող անյուր յարչարաններէ, անդատելի պայքարներէ, ծո-վածաւալ դժբախտութիւններէ, կոտորակումներէ, կոտորածներէ, հալա-ծանձներէ, ստրկութեան ու գաղթերէ ետքը, նաեւ ետքը անհնարին հերո-սամարտերէ, մէկ իզձ, մէկ տենչ, մէկ փափաք ու գերագոյն իտեալ եղած էր հայութեան համար, հայրենիքի ազատութիւնը չտեսնել ու մեռնիլ...»:

Դառնալ տեսակ մը Սիմէոն Մեղունի:

Եւ աննախընթաց ցեղասպանութենէ մը յետոյ, ծաղկեցաւ հրաշ-քը, զի ծնու Հանրապետութիւնը Հայաստանի:

Մեռած էր կէտը ազգին, մեռած էր մարտիրոսացեալ, միւս կէտը տեսաւ ազատութիւնը հայրենիքի: Տեսան տեսնելով մամուսանդ վերապ-րողները կոտորածներէ ու կռիւներէ:

Անհուն սուգերու մէջ, յայտնուած էր Յիսուս Մանուկը Հայոց, փաթթուած եռագոյն խանձարուով:

Եւ երբ դաւազիր դեւ դրացիներ՝ իր սկզբնական քայլերուն մէջ խեղդեցին Յիսուս Մանուկը Հայոց, հայրենիքի ազատութիւնը տեսնողնե-րէն խումբ մը հայեր, որոնք մեռած չէին մարմնապէս, այլ մահացած էին հոգեպէս, մեռան բարոյապէս, ուրանալով Հանրապետութիւնը Հայաս-տանի:

Ի՞նչ հոգեկան նեխումով, ի՞նչ մտային ցածութեամբ, ի՞նչ քուտտ քինախնդրութիւնով անոնք ջանացին յօշոտել ու պղծել յիշատակը Հան-րապետութեան Հայաստանի:

Եւ այդ լպիրշ լրբութենէն ետքը, ժպրհեցան կոչուիլ «հայրե-նասէր», փոխանակ անուանուելու հայուկ կամ չհայ:

Ռուսական համայնավարութիւնը չարամտօրէն չընդունեց պատ-մական արարքը, ծնունդը Հանրապետութեան Հայաստանի:

Եւ ստրկամիտներու խումբեր հետեւեցան ուրացումին:

Միթե՛ կարելի՞ է խեղաքիւրիլ պատմութիւնը մօտաւոր անցեալին:

Միքէ կարելի՞ է ազատութեան տօնը փոխարինել տօնով գիտութեան...

Ամէն ինչ կարելի կարծեցին կարմիրները՝ իրենց տիրապետութեան տակ:

Աւելի քան տասնեակ մը տարի առաջ, հեռուոր երկրի մը մայրաքաղաքէն, ուր բաւական հայեր հաստատուած էին, հայրենակից մը եկած էր Փարիզ, գրօնապաշտի:

Օր մը, իր իջեւանած պանդակին սրահին մէջ երբ կը խօսակցէինք, յանկարծ բաւաւ.

- Մեր քաղաքին մէջ, ամէն տարի, խնդիր մը կայ անլուծելի: Այդ պատճառով մեր հայրենակիցները բաժնուած են երկուքի: Քեր ու դէմ կը խօսին, կը վիճին: Հարցը հետեւեալն է.- Տօնակատարել Հայաստանի հանրապետութեան ծնունդը՝ թէ համայնավարացումը Հայաստանի: Այս իսկ է հարցը: Ու վէճը վէճ է եւ շարունակելի: Հիմա, ձեռք կը խնդրեմ որ Հայաստանի Հանրապետութիւնը ուրացողներուն դէմ կարճ ու կուր փաստական բացատրութիւն մը ըսէք ինձի, իրիւր քանական զէնք:

Պատասխանեցի.

- Խնդիրը շատ պարզ է: Արդէն քսած եմ, կ'ըսեմ նաև ձեզի: Միքէ մարդ իր գաւկիճ կուսակցական ըլլալուն տարեդարձը կը տօնէ, թէ կը տօնէ տարեդարձը անոր ծնունդին: Լսուած քան է որ մարդ իր գաւկիճ կուսակցական ըլլալուն տարեդարձը տօնէ, մանաւանդ որ կուսակցական եղած է բռնի: Այդ անհեթեթ տօնակատարութիւնը կատարողները որոշ քիւնայնորութեամբ լեցուած յամառներ են, ու տրամաբանական ոչ մէկ խօսք է ընդունելի անոնց կողմէ: Գիտցէք որ ամէն մէկ ժողովուրդ խառնուրդ մըն է շուրի ու դիրտի, զինի ու մրտրի, լայտի ու ցեխի: Ցամառները կը պատկանին մրտրին, որ հիմակ ելած է ըմպելիին երեսը ու եղած է ի պատուի: Ժամանակը այնքան վատթարացած է, «յատրոքիմական»ներու յետադիմութեամբ, որ բռնութեան հագցուցած են շապիկ յեղափոխականի եւ ստրուկները արժանացած են ազատագրուածի վկայականի:

Բարեկամս, իսնդավառութեամբ յայտարարեց.

- Բայց ձեր ըսածը հարուած մըն է լախտի: Պիտի գործածեմ այդ լախտը, առաջին առթիւ:

Աշխարհի բոլոր դրամանեցները, բուսականանեցները ու դաւադիրները եքէ միանան, չեն կրնար նենգափռելի բուսականը Հայաստանի Հանրապետութեան հիմնադրութեան, անոր տեղ պարտադրելով ուրիշ բուսական մը, որ կարկառուն է իրիւր կարկտան:

Հրաշագործութեան սրբազան բուսականը դրոշմուած է լուսատու, եւ է անշիջելի, անջնջելի:

Մազքեմք որ այդ լուսատու հրաշքը վերածնի, վերերեւի, վերածաղիկի, եւ ըլլայ համայն Հայութեան տօնը տէրունի:

ՆՈՐԱՅՐ ՊԱՐԹԵԻԵԱՆ

Դ Ե Ս Պ Ա Ն Ը

1930 թուականներուն շուրջ պիտի ըլլար: Լաւ չեմ յիշեր, արդէն մեծ կարեւորութիւն ալ չունի:

Նորահաս պատանի էի:

Այդ օրերուն, մենք՝ յունահայեր, եւրպատահայեր, ֆրանսահայեր, ամերիկահայեր, սովետահայեր չէինք տակաւին:

Ո՛չ ալ, հիմակուան պէս, հայկական ծագում ունեցող յոյներ, ֆրանսացիներ, գերմանացիներ, արաբներ...

Այդ օրերուն տակաւին պարզապէ՛ս հայեր էինք:

Մեզ հայ էին ասո՛ւմ: Բայց, ա՛յ բանաստեղծ, վառո՛ւ հողիք, հպարտանալու պատճառ չէինք դռներ. ասոր մէջ:

Հայե՛ր, ինչո՞ւ հայեր:

Տեղացիէն արհամարհուած, ծաղրուած, կարկտնուած հազուամտերով դարձող գարող հայ տղաք: Երբեմն կուշտ, շատ անգամ անօթի:

Երբ դպրոց կ'ըսեմ, անշուշտ, կ'երեւակայիք ծառեր, թերեւս պարտէզ մը, շէնք մը, գրատախտակ, ամպիտն, ա՛ն նուազն դասարաններ...

Ո՛չ, ասոնցմէ ո՛չ մէկը:

Աթէնքի մօտ, Տիֆու-Տուրքուքիի գաղթականի եկեղեցին՝ շարժուան վեց օրերուն զպարսոց էք, կիրակի օրերն ալ պաշտամունքի վայր:

Սրահը դասարաններու շէք բաժնուած: Խումբ մը աշակերտներ կը նրստէին անկիւն մը, խումբ մը՝ ուրիշ անկիւն, իւրաքանչիւրը ուսուցչի մը հրահրութեան տակ: Չիրար չխանգարելու համար դասաւանդութիւնները ցած ձայնով կ'ըլլային:

Հայութիւնը, մեզի համար, մտաւորաբար ծածկուած այդ եկեղեցի-դըպրոցն էր, թիթեղաշէն հիւղերն էին, ցեխոտ անցքերը, հասարակաց գարշահոտ մեմօրիանքը, ամէնօրեայ կռիւները, թըրքերէն հայհոյանքներն ու շարքիները,

Արամ-Կայծակի խորհրդաւոր սրճարանը, Վերն Օրքը, Տէր Յարութիւնը...

Տարին հազիւ անգամ մը կը կտրէինք թաղաքը հիւղականէն բաժնող քանի մը քերտիթքը, իյնալու համար առասպելական աշխարհ մը:

Հոն լայն եւ շոր մայթերով փողոցներ կային, ուր զիշերները լո՛յս կը վառէր: Քարաչին բազմայտրկ տուններ, պարտէզներ, արձաններ: Եւ մանաւանդ խանութներ, որոնց ցուցափեղկերուն առջեւ կրնայիր ուզածիդ չափ մնալ - արգիլուած չէր - եւ երեւակայիլ, թէ այդ տարօրինակ առարկաները ի՞նչ բանի կը զործածուէին: Եւ տակաւին ինքնաշարժներ, հանրակառք...

Հայութիւնը, մեզի համար, նաեւ պատմութեան դասապիբոց էր:

Աւա՛ղ:

Մատնութիւն, պարտութիւն, կոտորած, ջարդ, փախուստ, հալածանք, սով, համաճարակ, դերութիւն, պատանդ, սուրբ, հարկ, օւեք, հրդեհ, արիւն, բռնակալ, եղծոն...

Այս բառերը եւ տակաւին ուրիշներ որովհետեւ Հայոց Պատմութեան էջերէն, ամօթէն կարճրած այտերով:

«Հայութենէ Վերածարե՛լ»: Շատ փափաքեցանք, շատ երազեցինք, բոյց ո՛վ էր մեզ ընդունողը...

Ի՞նչ ուրախութեամբ, կուրծք ուռեցնող ի՞նչ հպարտութեամբ, ի՞նչ արցունքոտ աչքերով կարդացած էինք նաեւ նահապետ Հայկի թաղազարծութիւնը, Մամիկոնեաններու հերոսական մարտերը, եւ առօրեայ դասերը կանխելով հասած հայկական պետութեան հիմնումին, 1918 Մայիս 28-ին:

Ուրեմն մե՛նք ալ, մե՛նք ալ, ու պողթական, ու արորուած, սա խեղճ Հայերս, մե՛նք ալ պետութիւն մը հիմնած էինք:

Իրական պետութիւն մը, հայկական պետութիւն մը, հայկական բանակով, հայ ոստիկաններով, հայ նախարարներով:

Երկիր մը, ուր «աղտուա հայ, սոս՛ւնդ գնա» չէին ըսնր փողոցներուն մէջ, ուր քիչ չէին ծաղրեր հայերէն խօսելու համար - ընդհակառակն, ուր օտարներն անգամ հայերէն կը խօսէին:

Երկիր մը, որ Արշակունիներու, Բագրատունիներու, Ռուբինեաններու Հայաստանին պէս չէր չքացած պատմութեան էջերուն մէջ: Երկիր մը՝ որ կա՛ր տակաւին, ծովերէն անդին, հեռու տեղ մը, բոյց կա՛ր, այսօր ալ կայ այդ երկիրը...

Մէ՛ր երկիրը:

Մե՛ր Երկիրը՝ ուր օր մը պիտի երթայինք անշուշտ:

Հրաշալի՛ բալասոն ոտնակոխ հըպարտութեան համար: Անկախ Հայաստան - թրքական բանակը տարտուած Սարդարապատի պատերազմին - հայ ժողովուրդը ոտքի, մեծով-պզտիկով, ղէնքը ձեռին: Արամ Մանուկեան: Եւ նորէն կայծակի պէս լուսաւոր թուականը, 28 Մայիս 1918: Քանի՛ր անգամ կարդացի դասապիբոց այդ փառաւոր էջը, ա՛յնքան սեւ էջերէ՛ ետք:

Տ՜

Մայիսեան առաւօտ մը, ծնողքիս հետ ինքնաշարժով Աթէնք գացինք, ուր պիտի տօնուէր անկախութեան տարեդարձը:

Վարձուած սրահին առջեւ հսկայ բազմութիւն կուր, կը վիճէին, կ'աղժկէին, կը սպանային: Ոստիկաններ ետեւ, քիչ մը իրարանցում եղաւ:

- Ինչո՞ւ սրահ չէք մտներ, հարցուց Հայերս:

- Ոստիկանները չին ձգեր՝ որ մըտնենք:

- Ինչո՞ւ...

- Կառավարութիւնը արգիլած է:

- Ինչպէ՞ս, չէ՞ որ արտօնութիւն առնուած էր:

- Այո՛, բայց դետպանը միջամտած է...

Վիրիլոր, անխօս, զաղթական
վերադարձանք:

Նորս շարացուցի, թէ ո՞վ էր այդ
դեմպանը, թո՛ւրք, ոտ՛ւս, պարսիկ:
Զնորոցուցի նաեւ թէ՛ ինչո՞ւ արդիւիւ
սուած էր հանդիսութիւնը:

Գրտէի արգէն:

Ինպայան ալ կը ճանչնայի, նո՛յն-
իսկ տեսակ մը մտորիմներ էինք, սա է՛ս
որ իրարու հանդիպելով:

Իստեքս սորվելէ ետք, դիշերը, երբ
քանի մը էջ կը կարդայէ Վայոց պատ-
սութենէն, անխուսափելիօրէն հօն էր
դեմպանը, զանաղան անուններու տակ
ժածկուած:

Տեղ մը Յաղկերտ էր, ուրիշ տեղ մը
Օննկիդ թան, Իուղա ոստիկան, Սուլ-
թան շամիտ, Թալաթ Փաշա, Մուս-
թաֆա Գէմալ... Հիմա ա՛յ դեմպան:
Սիլա ա՛ն էր, հաշում քշնամին: Ուրիշ
ո՞վ պիտի ուղէր արդիւիւ մեր անկա-
խութեան տարեդարձին տօնախմբու-
թիւնը:

Է՛, թո՛ղ արդիւիւ: Օրը կու գայ, կը
նզմենք զայն, կ'ոչնչացնենք:

Այդ դիշեր, աշերս պոց, բայց ար-
թուն, նրկա՛ր կուեցայ դեմպանին
չէմ:

Սկիզբը, ան Ռէյն էր: Հայաստան
արշաւեց եւ առաջին յաղթանակը տա-
նելէ ետք, մայրաքաղաքին մօտեցաւ:
Իսաբնկերներէս Արշախիբը եւ Յակոբը
աղէն, երկու Մկրտչիները ձախէն, ան-
պարտելի լալալ Յովհաննէն ալ ետևէն
պաշարեցին թշնամին: Իսկ ես ուղղակի՛
նահատէն յարձակեցայ եւ սաք կուտի
ընթացքին սրտէն նետահարեցի Ռէյլը:
Ինկաւ, եւ իրենց պիտին մահը խուճապ
տառջացուց զինուորներուն մէջ: Փառա-
ւոր յաղթանակ մը տարինք եւ հայերկնի
ուսուցիչը՝ բանաստեղծ Մանուկ Մա-
նուկեան երկա՛ր քերթուած մը դրեց,
իւր աշակերտներուն յարողութիւնը գո-
վարանելով:

Ի՞նչ օգուտ: Գանի մը վայրկեան
կտք, թուրքերը Հայաստանը դրաւեցին:
Վերջին դասարանին տղաքը (մեզմէ ա-

ւելի ուժեղ) եւ ես ֆիտսայկան խումբը
կաղմեցինք: Անխնայ հարուածեցինք
թշնամին եւ շքացանք Մհերի քարայրին
մէջ: Զինակիցներէս բաժնուելով Պոլիս
չացի եւ Սուլթան շամիտի անցած տեղը
լարեցի դժոխային մեքենան: Այս ան-
գամ ջանացի որ նի՛շդ ժամանակին պայ-
թի... կտոր-կտոր եղաւ դեմպան-Սուլ-
թանը, վստահ եմ:

Հայիւ աղատուած էինք «Մեծ Մար-
դասպասուն», երբ կրակապաշա պարսիկ-
ներու բանակը, ժամանակազրական ա-
րէնքներու վրայ թքնելով, վրանները
լարեց Նէտ Գոզասի գետակին միւս ա-
փը: Հեռագիտակով յատակօրէն կը տա-
նէի անհամար խարոյկներու շուրջ տաք-
ցող զինուորներուն սարսափելի դէմ-
քերը: Գիշ մը հեռուն՝ պատերազմական
փիղերուն մուք գանգուածը: Արշախ-
սին «փափրաքէզ կռակները» կտրելով
պիտի յարձակէին զաղթականային վը-
րայ: Մայիսին ամբողջովին շորցած
կըլլար դեմպանը, բայց այդ օրը, հրաշ-
քով, բնական պատուար մը դարձած էր,
կարծես ձմեռնային հեղեղ:

Ի՞նչ պիտի ըլլար մեր վիճակը...

Քերթիմե՛(*) պատերով հիւշեքը ինչ-
պէ՛ս պիտի դիմանային կատաղած փիղե-
րու հարուածներուն: Իսկ մայրս տա-
կուին նոր ծեփած էր մեր տունը, Զատ-
կուայ առիթով: Անկասկած դպրոցին
մումլաթէ առաստաղը պիտի պատուէր
եւ յետոյ անձրեւէն պիտի թրջուէինք:
Տէր Յարութիւն քահանան դերի պիտի
երթար, զիս ալ թրեւս պատանդ տա-
նէին: Կարծես չէր բաւեր յունարէնը,
Փրանսերէնը, անգլիերէնը եւ հայերէնը,
պիտի ստիպուէի ասկէ ետք պարսկերէն
ալ սորվիլ: Աղէ՛տ:

Անմիջապէս մեծ ժողով մը գումարե-
ցինք եկեղեցիին բակը: (Միջանկեալ ը-
սեմ, մարդարանական եւ պատմական
հետազոտութիւններովս հասած եմ ա՛յն

(*) Քերթիմ - Յարցի եւ ցեղի խառնուրդով
արեւի տակ շորցած աղեւ:

կորակացութեան, որ ճողով դումարե-
լու սովորութիւնը հայկական ծագում
ուսի: Արդէն մեր ժօտ սովորութիւն չէ,
բնապէս է):

Բոլոր ուսուցիչները ներկայ էին:
Ծնօրէն սկսեան Մանդակ Աղասեանը,
սովորակներս սէս կը դողդաղը, բայց
այլ օր կարծեմ վախէն էր: Վարոն Հա-
քաբեանը, Մանուկ Մանուկեանը, Ենիբեմ
<Քոնճան> եւ «Գլխատուէր» Մարեանը
կիտունը լուսաւորչական. պատուելի կը
կուչէինք պատուական ժարդ ըլլալուն
համար):

Իարձեալ ներկայ էին սկառուսապետ
Լեւոնը, ֆուխպոլիտ Արամը, զօրավար
Խորգոմը, Արամ-Կայծակը, խաբարա-
պետ Լազեանը, ուրիշ շատ մը նշանաւոր
սարգիզ, հայրս եւ հո:

Սրակարգի առաջին եւ դիտար
հարցը՝ ո՛վ պիտի զլխաւորէ հայկական
բանակը: Իրան վիճարանութիւններ ե-
լան: Շատեր եւ մանաւանդ երիտա-
սարգները կ'ուզէին որ ես ըլլամ սպա-
րապետ: Ուրիշներ, որոնցմէ էր նաեւ
հայրս, դժբախտաբար, զօրավար Թոր-
գոմին թեկնածութիւնը առաջ կը քշէին:
Որպէս թէ հայոց վերջին թաղաւորը,
սեյրած Թորգոմեան տունէն: Մինչդեռ,
ստուգած էի, պատմութեան գիրքին մէջ
իր մասին յիշատակութիւն չկար: Եր-
բեմն մեզի այցելութեան կու գար յոյն
սպայի համազօրատով: Ընկերներս ինձի
ի նպաստ բաւական աղմուկ հանեցին:
Սկառուսապետ Լեւոնը շնչոց որ զօրա-
վար Թորգոմը ինձմէ աւելի մեծ գինու-
րական հմտութիւն չունէր: Տեսայ որ
վէճը պիտի երկարի - գիշերը կարճ էր
եւ տակաւին օրակարգի վրայ լուծելի
ուրիշ հարցեր ալ կային - տեղս վեհանձ-
նօրէն զիջեցայ սասունցի խմբապետ
Մուշեղ Աւետիսեանին: Առաջարկս ծա-
փերով ընդունուեցաւ: Երկու հոգի ան-
միջապէս դացին հայոց սպարապետը
արթնցնելու: Գաղթականներն ժօտ կը
բնակէր, եւ նոր փեսայ ըլլալուն ժողովի
չէր եկած:

Առաւօտուն մեծ պտտերազմ ելաւ:
նօսքս չերկարեա, քանի արդիւնքը մո-
լորիկ յայտնի է: Պարսիկները շարքու-
ցաս, ասոնց զօրավար-գեապանը վա-
խաւ, եւ Ֆիքսի գաղթականները շքան-
դունեցաւ:

Սինչեւ հիմա ալ կանդուն է:
Ծարրները անցան:

Ծարադրութեան ալիքը դիտ քանի մը
երկիրներ քաշքշէլէ ետք՝ հասցոց մի-
շեւ Սուրիա, յետոյ Լիբանան: Ա՛ն
այժմ:

Մ'չ դեսպանը դինսթափ եղաւ, ո՛չ
ալ մենք: Տեղ մը հայկական դպրոցները
փակել տուաւ: Ուրիշ տեղ մը զբար-
տեց, մատնեց, հայեր ձերբակալուե-
ցան, բանտերու մէջ շարշարուեցան,
սեռան: Նոր ժամանակներու օրբատիպ
կաթողիկոսին դէմ ցեխ արձակեց: Նո-
րէս սիջամտեց եւ Մայիս 28-ի հանդի-
սութիւնը կարգ մը տեղեր արդիւն աը-
ւաւ:

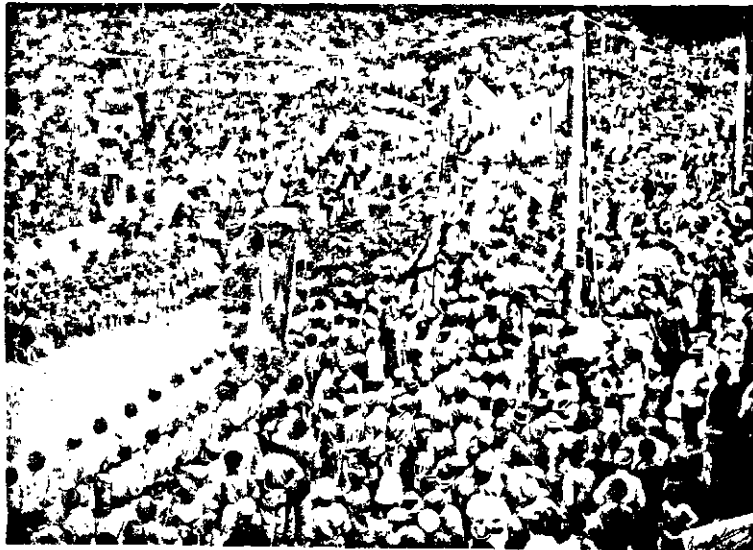
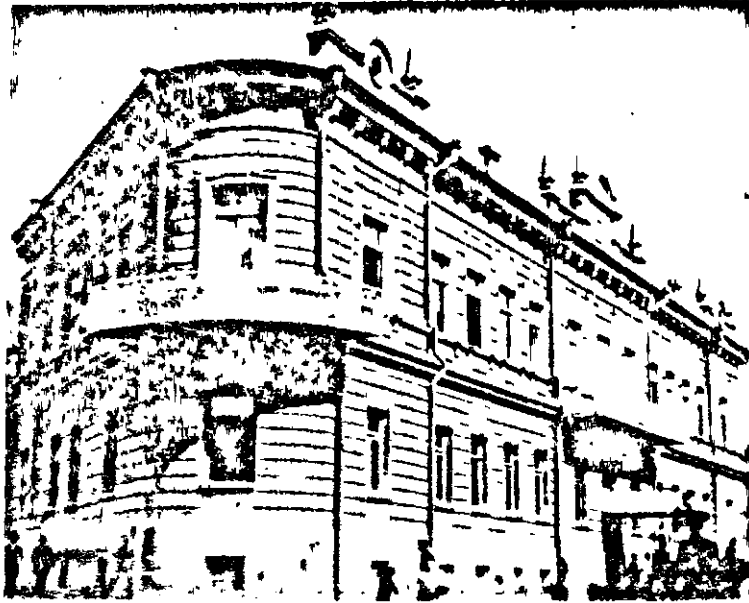
Մենք ալ ձեռնածալ շնտանք, պայ-
քարեցանք: Թէեւ պատանեկութեան դե-
կավարի դիրքս շատոնց ուրիշ երիտա-
սարգներու անցաւ: Հիմա ո՛չ թէ զօրա-
վար, այլ պարզ գինուոր եմ, քիչ մը
յոզեմ, քիչ մը ծերացած: Դասալըճով
դադարաւորը յաճախ կը փորձէ դիտ:

Իայց ի՛նչ կարեւորութիւն ունի
անձս, քանի զաւակներս մեծցած են ար-
դէն:

Երկարօրէն խօսած եմ անոնց՝ դես-
պանին եւ իր սողայելական սաղբանք-
ներուն մասին: Սորվեցուցած եմ ճանչ-
նալ զայն, ո՛րքան ալ կատարեալ ըլլայ
ձպտումը, ո՛րքան ալ խաբուսիկ ըլլայ
դիմակը:

Զաւակներս գաղթականներ չեն:
Այս առաւօտ հպարտօրէն գացին Մա-
յիս 28-ի յիսուներորդ տարեդարձը
սօսելու: Հպարտօրէն եւ այն անհո՛ւն
վասաւորութեամբ՝ որ ժօտ ատենէն Հա-
յաստանի մէջ ալ դեսպանին արդիւնը
պիտի վերնայ...

Ն. Պ.

Վերը՝ Հայաստանի դահլիճի շենքը,
 վարը՝ ժողովրդային բախորը, Երևանի մեջ, Հայաստանի
 անկախության յայտարարության առթիւ, 1919 Մայիս 28-ին:
 digitised by A.R.A.R.@

ՆՈՒՊԱՐ ՉԱՐԽՈՒՏԵԱՆ

ՈՍԿԵԳՈՅՆ ԱՐՇԱԼՈՅՍԸ

(Հաստատած՝ «ԱՆՌՈՒՆՆԻՆ ԱՂԱՂԱԿՆԵՐԸ» վեպէն)

Արարատեան զաշտը կը տարածուէր մեր առջեւ խորհրդաւոր ու միայադալալ: Էրզրումէն Կարս տանալ խնուղին կտրատուած ազիքի մը պէս կը գալարուէր անտարբեր հողին վրայ: Երկաթուղին՝ մահուան ձեռքով գծուած՝ ծուռ ու մուռ գիծի մը կը նմանէր: Բլուրներու կազերուն վրայ, որքատունկերը տակաւին չէին կանաչցած, հակառակ որ Մայիսը բաւական յառաջացած էր:

Հասած էինք բարձունքի մը վրայ: Իզուայել հրացանը ուսին գիւկ՝ առաջնորդէր դէպի արեւելք, դէպի բարձրացող արեւը: Յանկարծ լուսփիւնը պատռուեցաւ հսկայ սաւանի մը պէս.

«Մերիններն են, — ըսաւ Իզուայել, առաջ վազելով, — անպայման կռուի բռնուած են թշնամի զինուորներուն հետ:

Որքատունկերը կը փաթթուէին մեր ոտներուն: Մենք միշտ կը բարձրանայինք, կը վազէինք դէպի այն կողմը, ուրկէ կու գային հրացաններու որտար: Հոս ու հան ցրուած զանազան ծառեր, ստատակներ, մացառներ: Հասած էինք գազաթի: Պատասպարուեցանք ժայռի մը կտուր: Եայնչայն դէպի վար, ձախ կողմը: Տասնեակ մը վրձններու շուրջ, դիրք բռնած

հազի քուսմբերու հտեւ, քուրք գինուորներ կը կրակէին դէպի մեր այլը, ուրկէ երբեմն կը լսուէր հրացանի մը սայթիւնը:

- Մերիները մահանջի մէջ են, - ըսաւ Իգայէլ, - տասը գէնք՝ յիսուսի գէտ: Ի՞նչ կրնան ընել, մանաւանդ որ գինավարքն ալ սպառած ըլլալու է:

Սպայ մը, մերկ սուրը վեր բարձրացուց եւ գինուորները ռոտի կանգնած պատրաստուեցան գրահ տալու:

- Պէտք է միջամտել, - ըսաւ Իգայէլ, - գոնէ անոնց մահանջը դիրացնելու համար:

Մեր փամփուշտներով լեցուն պայուսակները գրիմ գետին: Եւ դիրք բռնելով ժայռերուն հտեւ՝ մեր հրացանները ուղղեցին դէպի քըշ-նամին, որ լքած իր դիրքերը կը պատրաստուէր յառաջ նետուելու:

Առաջին կրակողը եղաւ Իգայէլ: Թուրք գինուոր մը գետին գլորեցաւ: Երկրորդ մը ինկաւ իմ հարուածիս տակ: Մեր եզած տեղէն կ'իշխէինք թշնամիին վրայ եւ մեր իւրաքանչիւր ծարուածը չէր վրիպեր իր նպատակակէտէն: Աջ կողմէն կրկին մերիները սկսան կրակել: Թուրք գինուորները անկնկալի եկած՝ ապաստան մը կը փնտռէին ու կը վերադառնային իրենց քուսմբերուն հտեւը: Իգայէլ տապալեց իր հինգերորդ գինուորը: Մերիները առիթէն օգտուելով, փոխած են իրենց դիրքերը եւ հիմա կը շրջապատէին վրանները երեք կողմէ եւ իրենց խնայած փամփուշտները կը տեղացնէին թշնամիին վրայ: Սպան սուրը միշտ վեր բլունած՝ կը հրամայէր, կը հրահրէր, կը սպառնար: Մոեցայ պայուսակէն փամփուշտներ առնելու: Իգայէլ հրացանը ուղղած էր դէպի վրանները: Գէտին վրայ կար լարուածութիւն մը, անճկութիւն մը, լայց աչքերը անթաք էին: Եւ յանկարծ բոց մը տեսաւ իր հրացանին ծայրը. սպան գետին գլորուեցաւ: Հանգարտօրէն Իգայէլ ծոնցաւ եւ պայուսակէն փամփուշտներ առաւ: Աչքերը ինծի դարձուցած էր. երեսուց մը կար անոնց մէջ, լայց ոչ հայարտութիւն:

Զինուորները տեսնելով իրենց սպային մահը, լինցին վրանները եւ սկսան վազել դէպի դաշտ, հեռու մեր մահացու հարուածներէն: Մերիները, ատեն մը հալածեցին զանոնք, յետոյ դարձան վրաններուն բով: Իգայէլ ու ես վազելով գառիվարին վրայ միացանք անոնց: Յանկարծ անոնցմէ մէկը, որ պետը ըլլալ կը թուէր, իմ անունս կանչեց: Սահակն էր, էրզրուսցի դասընկերս: Ողջագործուեցանք:

- Առանց ձեզի մեմք վերջացած էինք: Մեր փամփուշտները վերջանալու վրայ էին. ճիշդ ատենին հասաք: Նայինք ինչ ձգած են մեզի:

Քսանի չափ գինուորներ փռուած էին գետին: Անոնցմէ քանի մը հատը տակաւին կը շնչէին: Փետայիներէն մէկը մօտեցաւ վիրաւորներէն մէկուն եւ հրացանին փողը դրաւ անոր բերմին մէջ:

- Ո՛չ, - ըսաւ Սահակ, - ո՛չ: Նախ խնայէ փամփուշտդ եւ յետոյ մի մտնար որ հայ ես, այսիմքն անլի բարձր եւ անլի մարդ, քան այս բարեմին: Հայը միշտ եղած է վեհանճն եւ չէ նզմած իրմէ տկարը:

- Բայց միթէ՞ վատութիւն է վրէժ լուծել, - ըսաւ փետային: Միթէ՞ շատ է իմ խողովողուած կնոջս եւ դեռատի գաւակներուս դահինը սպաննել:

- Վրէժը պէտք չէ ըլլայ մեր նպատակը, այլ միշտ մը մեր բազակները ամրապնդելու, որպէսզի կարենանք իրագործել մեր գերագոյն

նպատակը, կառուցանել ազատ ու անկախ հայրենիք մը, եւ հոն տարիլ իրքեր հայ մարդ եւ կեր չզառնալ տեւարար անկուշտ գազաններուն:

Ֆետային պահ մը խորհեցաւ, յետոյ հրացանը հտ դրաւ ուտին:

- Ի՞նչ պիտի ըլլայ ուրեմն աշտ վերադարձումս վիճակը, - հարցուց մէկը:

- Ատիկա թռչ իրենք խորհին: Քիչ յետոյ, երբ հոսկէ մեկնեմք, թռչ իրենց ընկերները գամ ու խնամեն զիրենք: Հիմա ինչ որ մեզ աւելի կը հետաքրքրէ, - շարունակեց Սահակ, աչք մը պտտեցնելով իր շուրջը, - մեզի ձգուած նուէրն է:

Նուէրը արհամարհելի չէր: Շուրջ քսան հրացան, չորս սնտուկ ռազմամթերք եւ սնտուկ մըն ալ ձեռնառուէր:

- Ձեզմէ իւրաքանչիւրը թռչ փախէ իր հրացանը, ասոնք աւելի արդիական են, եւ հարիւր հատ փամփուշտ: Մնացեալը կը բաժնեմ միւսներուն:

Ութ երիտասարդներ էին, սեւ մագերով ու սեւ մորտէով, անոնց թնայուածքը միանգամայն քաղցր էր ու անողոք: Անոնք պաշտպան հանդիսացած էին իրենց եղբայրներու որբերուն եւ այրիներուն: Խաղաղատէր մարդիկ էին, նակատագիրը նետած էր զանոնք դժոխքի մը մէջ: Կը սպաննէին, որովհետեւ չէին ուզեր մեռնիլ. կը սպաննէին, որովհետեւ այդ էր մարդկօրէն ասորնալ միակ միջոցը:

Իւրաքանչիւրը բնորոց հրացան մը եւ կանգնեցաւ մէկ կողմ: Սահակ դարձաւ դէպի բարձունքը եւ կանչեց: Եւ մացառներու ետեւէն, ժայռերու կողերէն, ծառերու տակէն, մարդիկ սկսան դէպի վար խոյանալ: Հարիւրի չափ կային անոնք, զինուած բիրերով, երկմանիներով, բաներով ու բրիչներով: Եւ մարդկային այս հեղեղը կանգ առաւ մեր շուրջ:

- Ձեզմէ ո՞վ գիտէ հրացան գործածել, - հարցուց Սահակ:

- Ե՛ս, ե՛ս, ե՛ս, - պոռագին ամէն կողմէ, նայնի՛նք անոնք, որ ստակաւին հրացանի մը ձեռք չէին դպցուցած:

- Շա՛տ լաւ: Սակայն խնդիրը հոն է որ դուք հարիւր էք, եւ միայն քսան հրացան ունինք տրամադրելի: Պէտք է ուրեմն վիճակ ձգեմք:

Խուսափել մէջ կային տասի չափ կիներ: Ֆետայիններէն մէկը ուզեց զանոնք զրկել վիճակին մասնակցելու իրաւունքէն:

- Մեր բռնիքը, - միջամտեց Սահակ, - մեզմէ աւելի տանջուեցան եւ յանախ տակացին այնպիսի՛ շարժարաններու, որոնց առջեւ տղամարդն իսկ պիտի ընկնէր: Միշտ քաջ եղած են ու անվախ: Անոնք արժանի բռնիքն են մեր ֆետայիններուն եւ հաւասար իրաւունք պէտք է վայելեն:

Քսան հրացանները անցան իրենց նոր տէրերուն ձեռքը, որոնցմէ երեքը կիներ էին:

- Հիմա, - ըսաւ Սահակ, - վերադառնանք մեր բանակատեղին, որովհետեւ թշնամին քանի մը ժամէն հաս պիտի զրկէ շատ մեծ ուժեր, եւ մեմք պատրաստ չենք զանոնք դիմագրաւելու:

Սահակ, իզուայել ու ես քայեցինք միտսին:

- Այս շրջանը, - բացատրեց Սահակ, - որ կը տարածուի էրզրու-մէն մինչեւ ռուսական Սահմանը, գրեթէ ամայի է: Ճիշդ է, որ հոս ալ ջարդեր տեղի ունեցան, բայց շատեր կըրցան իրենց կեանքը փրկել կամ սահմանը անցնելով, կամ ալ ապաստանելով անտառներու, բարայրներու եւ փյուտակներու մէջ: Կառավարութիւնն ալ պարպեց թուրք ու քիւրտ

բնակիչները, որպէսզի բանակը շարժի ազատօրէն: Հոս թուրքերը ճերկա-
յիս բռնած են պաշտպանողական դիրք մը, որովհետեւ կը ջանան ամուր
պահել Պալքանեսան եւ Սինայի իրենց նակատները, ուր դաշնակից բանակ-
ները գիրեմք շատ կը մեղեն: Հոս ամէն գնով կը ջանան ազատ պահել էր-
զբրտմէն Կարս տանող մարտն: Մնացած կողմերը երբեմն կը շրջեն շըր-
ջում պահակագունդեր, որոնց դէմ կարելի է կռուիլ եւ յաղթական ելլել,
ինչպէս այսօր: Կարսի հարաւային կողմը կայ Ծշիլ Քալէ բերդաբազաւք-
երէ բաւական ուժ ունենանք այդ վայրը գրաւելու, այն ատեն Կարսը կը
վտանգուի եւ մենք մեր արեւելեան զօրագունդերու օգնութեամբ կրնանք
գրաւել այդ կարեւոր դիրքը, որ մեր առջեւ պիտի բանայ էրզրումի մար-
տն:

Ժամեր քաղցինք բլուրներու վրայ, դաշտերը ձգելով մեր աջ
կողմը: Հոն Արարատեան դաշտի արեւելքը, հայկական բանակներ կը պատ-
րաստուէին իրենց գերագոյն պարտականութիւնը կատարելու: Տառնակ
մը հազար հայ կամուրջներ սկսած էին հարուածել իրենց դարաւոր սու-
խը: Գաւիթը Գողթաթին գէտ: Մենք ալ այս կողմերէն կը ջանայինք դի-
րացնել ամենց սահաւոր գործը: Կը ջանայինք Քշնամիւն հարուածել կոնս-
լէն, որպէսզի այս Մայիսեան գեղեցիկ երկինքը հովանաւորէ մեր հազա-
րամեայ եւ արդար երազին իրականացումը:

- Ահաւասիկ մեր բանակատեղին, - ըսաւ Սահակ ձեռքը երկարե-
լով բլուրէն դէպի վար տարածուող դաշտագետինը:

Հոն կար քաղաք մը պարիսպներով շրջապատուած, փլած աշտա-
րակներով, հսկայ շէնքերով, եկեղեցիի աւերակներով:

- Մեր թագաւորներուն մայրաքաղաքներէն մէկն է, այս աներակ
քաղաքը, - ըսաւ Սահակ, - Անիէն անլի եին. Արծիւնն է:

Տախտակէ խալիսու կամուրջի մը վրայէն անցանք գետակը եւ
ուղղուեցանք դէպի քաղաքին դուռը: Եւ, յանկարծ, աներակները սկսան
սայրիլ, կիներու եւ երեխաներու բազմութիւն մը կը ծնէր քարերու մէջէն
եւ կը վազէր դէպի մեր կողմը:

Քաղաքը շինուած էր հսկայ տարածութեան մը վրայ: Մեր պատե-
րուն շինած պատերուն փլատակները կը պատսպարեն հիմա մեր կռու-
թակուած ժողովուրդին բեկորները: Ի՞նչ կը յուսային այս թշուառական-
ները, որոնց տոյրերուն եւ եղբայրներուն դիակները տակաւին կ'աղբային
հռն, հարաւի անպատմեան անգին վրայ: Հոս անպայման ըլլալու էր
գերեզմանատուն մը, ուր մեռնողները կը յուսային հանգիստ ջնանալ խա-
չի մը շուրհին տակ:

Աչքերս հազիւ գոցած էի, երբ մէկը արթնցոց գիւ, հետեւեցայ
անոր: Սահակ ինծի կը սպասէր, սիւնի մը կողքեմ:

- Իմացանք որ այս ցիշեր իսկ, աստեսողէնով եւ գիմամբերով
բնակարարուած քան կառքեր պիտի անցնին այս կողմերէն, պարեմաւորե-
լու համար Ծշիլ Քալէն: Այդ կառախումբը մեր միակ յոյսն է, գրաւելու
համար Ծշիլ Քալէն: Որքան կրցայ հարկնալ՝ տասնըհինգ կառքեր կը փո-
խադրեն գէնք ու գիմամբերք, գնդացիք եւ նոյնիսկ պզտիկ բնգանօթեր:
Հիմա իսկ պէտք է ծամբայ ելլենք:

Արդէմ մարդիկ պատրաստ էին մեկնելու: Մօտ հարիւր հզօր երեսունը զինուած հրացաններով, մնացեալը բիրերով, քահերով եւ բրիչներով: Լուսին չկար, բայց մութ շէր գլշերը, որովհետեւ աստղերը իրենց լոյսը կը մտղէին երկնակամարն ի վար: Եւ մենք կը քալէինք լուռ ու մունջ, էրգրուէն Նշիլ ֆայլ տանող նամբէն:

Սահակ պէտք հղած հրահանգները տուած էր խմբապետներուն: Եւ երբ արշալոյսը սկսաւ մոխրագոյն լուս մը ցանել գիշերուան փէշերուն, լուսեցաւ կառքերու անիւներուն ձայնը: Կառքերուն թիւը փասնէն ասելի էր: Երեսուն ձիաւորներ եւ հարիւրեակ մը հետեւում զինուորներ կ'ընկերանային անոնց: Ցերեկով մեր արկածախնդրութիւնը աղիտալի հետեւանքներ պիտի ունենար. սակայն այդ պահուն ունէինք երկու գորուոր դաշնակցներ՝ խուարը եւ անակնկալը:

Յառաջագահ ձիաւորները անցան մեր առջեւէն խօսակցելով: Կառքերուն երկու կողմերը զինուորները յագնած քայլերով կ'ընթանային, ու մանք լուռ, ումանք տխուր երգեր շշկցալով:

Խուարին մէջ բարձրացաւ Սահակին ձայնը: Եւ երեսուն հրացանները կրակ ծայրֆեցուցին: Ձիաւորներ վար ինկան, ձիեր յընկալով վագեցին դէպի հետումները: Երկրորդ անգամ որոտացին մեր հրացանները, բայց անպատասխան չմնացին: Թշնամիւն արդէն դիրք բռնած՝ ինքզինքը կը պաշտպանէր եւ սակայն իր հարուածները ազարգիւն էին: Կռիւը տեսցաւ առարդ ժամ, եւ լոյսը չբացուած արդէն կառքերը մեզի էին: Ձիաւոր եւ զինուոր անհետացան մութին մէջ:

Քանի մը մտեր կը լուսաւորէին հեղայ սրտին մէկ անկիւնը, ուր տասը հոգի նստած ժողով մը կը գումարէինք:

- Թագաւորին ընդունելութեան դաւիթին մէջ կը գտնուինք, - ըսաւ Սահակ. - հոն՝ ուր կ'անուէին կարեւոր որոշումները: Ներկայիս մեր տրամադրութեան տակ ունինք երեք հարիւր հրացան, վեց գնդացիք եւ երկու պզտիկ թնգանօթ, տասը սնտուկ ձեռնառումք եւ անսպառ ազմանիւք: Պէտք է այսօր իսկ պաշարենք Նշիլ ֆայլէն, որովհետեւ վաղը հան օգնական ռաշեր պիտի հասնին. այն ատեն մեր դէմ պիտի ունենանք ամբողջ բանակ մը: Ներկայիս բերդը պաշտպանողներուն դիրքը հազարը չ'անցնիր: Անմիջապէս որ բերդը մեր ձեռքը անցնի, թշնամիւն, իր քիչուսէքը վտանգուած տեսնելով, պիտի ստիպուի պարսպել Կարսը: Գիտե՞մ որ ձերդին դիրքը անառիկ է, բայց մենք պիտի հաստատուինք քաղաքի ստաներուն մէջ, եւ մտնենք ա'յնքան, որ իրենց թնգանօթները պիտի չկարենան մեզի վնասել: Մնացեալը կը ձգենք Աստուծոյ: Եթէ վաղը իրիկուն իսկ բերդին չկարենանք տիրանալ, կը կազմենք փոքրիկ խումբեր եւ կը շարունակենք մեր պայքարը:

- Ի՞նչ պիտի ըլլան կիները եւ մանուկները, - հարցուց մէկը: - Թող անոնք ալ միանան մեզի: Բոլորը պէտք է ծառայեն ու գոհանան: Ժամանակն է պառալու. - Մեռելներ, սուքի՛: Եւ վստահ եմ որ մեռելները պիտի լսեն անդունդէն նկար մեր ազադակները եւ պիտի պատուախանեն մեր կոչին եւ միանան մեզի՝ գրահի անցնելու համար դէպի գագաններուն սքըր: Եւ աշխարհ պիտի վկայ ըլլայ այդ մեծ հրաշքին եւ պիտի

հասկնայ որ մեծ գոհուեցանք յամուսն մեր անկեղծութեան եւ պատուին եւ թէ՛ մեծ գիտեմք կռուիլ եւ յազթել :

Միշտ կարն կը թռի մահուան եւ ազատութեան սանազ մամբան : Ամբողջ գիշերը քայնցինք լուսեամբ : Շատերը կ'ազօթէին, որպէսզի Աստուած ուժ տայ մեր բազակներուն :

Կառէրը թողուցինք քանի մը զինեալ կիներու հեղուքեան տակ եւ քայնցինք դէպի քաղաք, որուն ընդեր կը մխուէր իր սեւ զանգուտով աստղագարգ գիշերուան վարագոյրին մէջ :

Եղիլ Քալէի տուները ամայի էին, որովհետեւ բնակչութիւնը վախադրուած էր էրզրում : Պատերը հաստ էին ու քարաշէն : Մեզի մեկնակէտ պիտի ծռոյտէին յարձակումներու ատենն . եւ ապաստան՝ նահանգի միջոցին :

Նեղ եւ մութ փողոցներէն բարձրացանք դէպի բերդը եւ դիրք բռնեցինք առաջին գիծի տուններուն վրայ : Մեր եւ ընդի պարիսպներուն միջեւ երկու հարիւր մեթր պարապաւորէն մը կար, բայց ցնց ու խռրտութեամբ :

Յարձակողներու առաջին ալիքը անմիջապէս գործի անցաւ : Շուրջ հարիւր մարդեր, սազալով կը մագլցէին գառիվերը . միւսները պատուարուած տանիքներու վրայ՝ կրակ պիտի բացային թշնամիին վրայ, յարձակողները պաշտպանելու համար :

Հասած էինք գառիվարի կիսուն, եւ հինգ վայրկեանէն պիտի հասնէինք բերդին դուռը : Յանկարծ մեր ոտներուն տակ քար մը գլորուեցաւ եւ անմիջապէս թշնամիին կրակ բացաւ մեր վրայ : Պարիսպին կատարը կը գարդաբուէր կրակի լեզուներով : Տանիքներուն վրայ՝ նոյն տեսքով : Մեծ սակայն լուս կը յառաջանայինք խուարին մէջ : Յանկարծ գագաթն մեր ներկայութիւնը եւ կրակը ուղղեցին մեր կողմը : Փամփուշտ մը սուլելով շոյեց մագերս . նետուեցայ ձախ կողմը : Սուր ցար մը կը զգայի ուսիս : Պատկեցայ փորիս վրայ : Փամփուշտները կը սուլէին զլիսուս վերեւ : Պատրաստուեցայ պոտիկ փութի մը մէջ . առի երացանս կրակելու համար, սակայն անկարելի էր վերցնել գայն : Կապարները զիս կը շրջապատէին մետաղ ուռկանի մը պէս : Պէտք է հեռանայի այս մահացու դիրքէն : Սողացի փոսէն դուրս : Փամփուշտ մը եերկեց գիտաւ : Գլորեցայ մինչեւ վար, տուններու պատին հով : Կը գտնուէի փողոցի մը մէջ : Սրունքիս վերքը շատ ծանր չէր . առէի կանգնեցայ եւ պատերուն հետեւով՝ հեռացայ դժոխքէն : Կը պատայի, բայց ոչ ոք կը լսէր զիս : Պէտք է հասնէի կառէրուն : Ուսիս վերքը կ'արթննար կարիքի մը պէս ու կը խայթէր զիս : Հագուստներս ծանրացած էին արիւնով : Անոնց ծանր խոնաւութիւնը զիս հողին կ'ուզէր փակցընել : Գիշերը բաւական գով էր եւ արեւ չկար զիս տակնելու համար, չկար նաեւ կապշտ երկինք՝ ինծի յայտ ներշնչելու համար : Գայթեցայ քարի մը վրայ ու փռուեցայ գետին : Ծփացի ծամամակի ալիքներուն վերայ : Փարճեցի կանգնիլ, բայց հողը ինծի կառչած էր սիրահարի մը պէս : Եւ կոշտարներով լեցուն ծանր քուն մը ընկաւ գեց զիս :

Ջգացի վերջապէս լուսարացին ներսակ փայտայտմէք : Բացի աչքերս : Ո՛ւր էի արդեօք : Ճիշդ մօտս բարձունք մը կար : Մագլցեցայ ու հասայ գագաթը : Կը գտնուէի Եղիլ Քալէի մօտը : Կը տեսնէի քաղերը, տունները, փողոցները : Տարօրինակ լուսութիւն մը կը տիրէր երկինքի եւ երկրի վրայ, մինչ արեւը կը բարձրանար հարիզովէն : Երբեք չէի տեսած այսքան կարմիր արեւ մը : Ան կ'արիւնէր կարծես այն քաղաք արիւնով, որ քափած էր մարդոց վերքերէն : Ամէն ինչ քարացած էր շուրջս : Միակ ա-

ընդհանուր էր, որ կը տառապէր: Կը տառապէր մարդոց քշուառութիւններուն, բրտութիւններուն եւ անարդարութիւններուն համար: Կը քրքուար բիրեն-զէ հսկայ գունդի մը պէս: Եւ կարծես յանկարծ պիտի ճաքէր եւ փռիւնար:

Անձանօք ձեռք մը հսկայ մարմնի հարուած մը տուաւ անոր կար-սիր սկաւառակին: Թրթռացումները սաստկացան ... եւ հրացանները շարժուեցին:

Հսկայ տարածութեան վրայ մարդիկ կը վազէին դէպի Նշիլ Քալէն: Պայթիւններու ազմուկը եւ վառօգին հոտը ոսկի հանած էին մեռել-ները: Քալէնը հերոսները, սաղաւարտը գլուխին եւ գրանը կարծիքներին կը վազէին դարձնու ընդհանրէն՝ օգնելու համար իրենց ինչ եղբայրներուն: Մարդիկ կ'իյնային, բայց անոնց տեղը նորեր կու գային եւ կը խոյանային դէպի բերդը: Անոնք կու գային հարիզակին շուրջ ծագերէն, խաբայրներէն, աւազներէն, ուր քաղուած էին իբր անշարժ գիակներ, եւ բալարը միասին կ'ազազակէին՝ «Վրէժ, վրէժ»: Կիներ եւ ալրեր, երեխաներ եւ ծերեր: Արդէն հասած էին բերդին պարիսպներուն ստորտը եւ ներսը ձեռնառում-բեր կը տեղացնէին: Ո՛չ եղբայր կար եւ ոչ քույր, ո՛չ հայր կար ու ոչ մայր: Կայանաւորներու ամբոխ մըն էր, որոնք կուտրած իրենց շղթաները, կը ջանային ճանդիկ ալ դ պատմէնները, որոնք իրենց առջեւ կը գոցէին ազա-տութեան ճամբան:

Եւ աստղերը կը խայտային, կ'արախանային, աւելի կը փայլէին. որովհետեւ արդարութիւն պիտի ըլլար, եւ կ'ըսէին.

— Ո՛չ մէկ ուժ կրնայ ոչնչացնել ժողովուրդ մը, որ չ'ուզեր մեռ-նիլ: Այն ժողովուրդները որոնք կը մեռնին, իրենք են որ ուզած են անձնաւ-պան ըլլալ: Անոնք որ չեն դիզած գեոգրաֆիկներ եւ տառապանքներ յա-իտեմականութեան դրամատան մէջ:

Եւ կը տեսնէի այդ ամբոխին մէջ իմ մեռած սիրելիներս, որոնք մէկական դրոշակ բռնած՝ կը բարձրանային դէպի յազբանակ. «Վրէժ, վրէժ, ազատութիւն», պոռայով:

Եւ Մայիսի սակեգոյն արեւը կ'իջնէր կապոյտ երկինքին մէջ, սինչ վարը կը հասէր յազբանակներու կարմիր արիւնը:

ԺԱԳ ՅԱԿՈՒԲԵԱՆ**ՄԵՆՔ...**

**Մենք Քամեւաթ Մայիսի՝ տուն,
Փ. Յ.**

Մենք... — Մենք բա՛ւտ մը հոգ աշխարհի վրան՝
ժայռի պէս հաստա՛տ, դաշտի պէս յուրթի՛.
Մենք դարաւոր քի՛ւ բազկի արուքեան,
Մենք սրտի անքա՛ննք եւ բարձա՛ննք մտքի.
Մենք մասնատուից Հայկի սէ՛զ քակատ
եւ անխախտ կամքի անյա՛ղք Արարատ...
Մենք գի՛ւտ Մեքոպի... Մենք քնա՛ր լեզու՛
Ուր կը վիպերգէ Հոգի՛ն Հայկական.
Սայաթ—Նովայի մենք սա՛գ սիրածու,
Մենք խորախորհուրդ նարեկի՛ խորան.
Դարերէն հասող մենք երգի՛ Արախս՝
Ուր կը գլզայ գինին Կուրտաս...
Մենք վարդանայա՛ղք Աարայրամարտ,
Մեր ձեռքին մէջ գէ՛նք, եւ խա՛չ՝ մեր հագւոյն.
Մենք էջմիածնի հաւա՛տք ժայռարմատ՝
Ուր փուլ կը փշրի ծովը դարերուն.
Մենք աշխարհասփիւռ Ա՛տող Լուսաւորչի՛
Որուն դէ՛մ խաւարն ի գա՛ւր կը բախի:

Մենք սրախողտող Ապրիլ Քսանչա՛րս,
Մենք միլիոն՝ շիրիմ, հոգմացրի՛ւ տերու.
Ապրիլեան սուգին եւ մոխրին վրայ գոս՝
Մենք Քսանեւաթ Մայիսի՛ արեւ.
Մենք պանդուխտի՛ թուղթ, մենք անքո՛յն կռունկ,
Մենք հայրենապիշ կարօտի՛ արցունք...
Այս ամբողջն ենք մենք... Ու դե՛ռ՝ հերոսի
եւ մարտիրոսի անմա՛շ Պատմութիւն,
Շուշան Սրբութիւն, Մշակա՛յք սակի,
Որոնց էջերն են փորձած ժայռերուն
եւ արեա՛մք գրուած... Մենք լոյսի՛ ժառանգ
եւ մութ դարերուն յոյսի՛ հրիտակ...

Օ՛, մենք սույնի աչքին փո՛ւշ երկաթ...
 Օ՛, մենք աշխարհի անարդար ու խուլ
 հիզնը խաբանող այդարուքեան խայթ-
 կեզծ դաշինքներու քաւիչ ու խարխուլ
 Սեղանը առմբի պէս սարսոզ, քակոզ
 Արդար պահանջի բըռու՛նցք վրիժադոյ :

Եւ մենք, վա՛ղը, մենք յաղթուքեան բոմբիւն,
 Յաղթ ու բամբ կոփի՛ւմ կուտ հողին վրայ մեր.
 Մենք նաւասարդի առաւօ՛ւտ ծիծղում.
 Մենք ուրեղ հեռով հըրաբխա՛ծ Մեհր
 Եւ շքաշայգերծ ծարա՛ւ Արտաւազդ.
 Մենք պատեանէն դուրս սրածո՛ղ Սիրաւու.

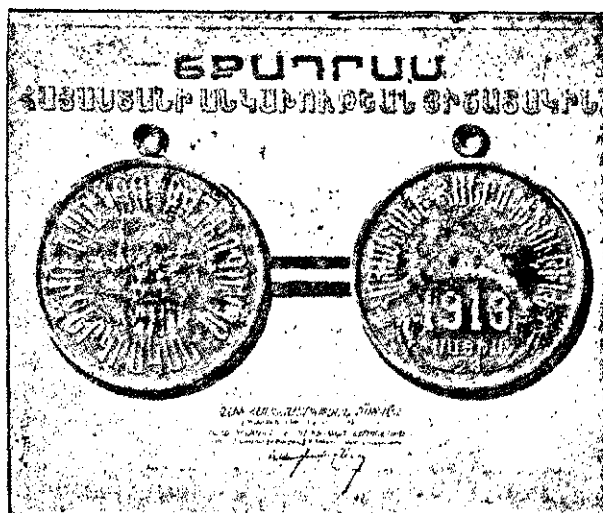
Մենք աշխարհակալ անկախ Արարաւ...

ժ . 8 .

Սերի Գաշնացի ստորագրություն ու կնիքը՝
 Հ. Հանրապետության անձնագր, Կ. գրիչը

Ա Ր Ի Ի Ն Ե Ի Ա Ր Է Ի

Լեռներէն հայոց կը ժայթփէր կըրակ,
Դաշտը կը շնչէր տաք վառօդի ծո՛ւխ,
Բո՛ց կը նարակէր ամէն մէկ քաղաք,
Պատած էր, չորս դին, մահուան մառախոլով:

«Կո՛ւ՛, կեանք կամ մա՛հ», կարգախօսն օրուան
Երգն էր հըրեղէն ամէն մէկ հայաւ,
Թնդանօթն անդուլ կ'արձակէր պատգամ՝
«Արի՛ւնն է կեանքի գինին կենսատու»:

Ու այդ թունդ գինին՝ շառաչուն հեղեղ՝
Քըշէ՛ր, կը տանէր մոխրացած աստղեր,
Հողը կը դողար երկունքէն անեղ,
Արե՛ւ թէ խաւար, օրն ի՞նչ կը ծընէր...

Սեւանն աստղամերձ՝ կապոյտ հրաբուխ՝
Մրտաթունդ՝ ժամուան կը սպասէր վերջին,
Արախն՝ հըրելով փնունքները թուխ
Կը վազէր կայտառ՝ անմա՛հ Երազին:

... Ամպոսպը տարաւ ամպերը յանկարծ,
Բացաւ արշալոյսն աչքերը վընիտ,
Ու տեսաւ լանջին Մասիսի թառած՝
Տապան մ'արնածոք՝ շերտ մը հո՛ղ վըտիտ:

Հայը կարկանդեց բազուկն յաղթական,
Մոռցաւ, պա՛հ մը գէթ, իբ անցեալը մութ,
Գըրե՛ց նորածագ արեւին վըրայ՝
«Անկա՛խ եմ այսօր, Մայիս քսանութ»:

Յ. ԳԵՂԱՐԳ

Պէյրուի, 1968

ՓԻՐԱՅՐ ԱԹՅԱՐԵԱՆ

ՓՇՈՏ ՃԱՄԲԱՆ... ՆԵՂ ՃԱՄԲԱՆ

Ոնցեալ զարնան սկիզբները, երբ ճամբորդութեան մէջ էի, ճամբու ընկերներէս մէկը՝ Հրայր, ծեր հօրեղբոր մը այցելելու պատրուակով, առաջարկեց որ զէպի Լօզան պատիկ թեքում մը կատարենք:

— Ետեկաւորով հազիւ երկու ժամ կ'անէ, — կը պնդէր Հրայր, մեզի համոզելու համար, — այստեղները օր մը պտտայ ծոխելու փոխարէն՝ նոր քաղաք մը տեսած կ'ըլլանք ու նոյն ատեն խեղճ ծերուկի մը ուրախութիւն պատճառով:

— Ես այդ Լօզան ըսուած տեղը չեմ երթար, — պտտեց յանկարծ մեր միւս ընկերը, — ես այդ քաղաքին մայրը... այդ անիծեալ դաշնազրին քաղաքը չե՞մ ատիկա...:

— Իայց քաղաքէն ի՞նչ կ'ուզես, քաղաքը ի՞նչ յանցանք ունի... ու մանաւանդ խեղճ հօրեղբայրս, եթէ գիտնալիք ինչքա՞ն պիտի ուրախանայ, — աշխատեցաւ միշտ համուելի Հրայր, — մեզքեցէք ծերուկին, անզամ մըն ալ ով դիտէ կ'որ պատեհութիւն կ'ունենամ:

Պստեցան, վիճեցան, միջամտեցի ես ալ ու վերջապէս ծեր հօրեղբայրը դատը շահեցաւ:

Եւ այսպէս, թուի ու անձրիւտ օր մը, Հրայրին հուսատիացուցած ժամերէն բուսական աւելի երկար շողկաւոր ճամբորդութենէ մը ետք, ոտք դրինք Լօզան:

— Կը տեսնէ՞ք, — ըսաւ մեր միւս ընկերը, որ ամբողջ ճամբան ոչ իսկ մէկ բառ արտասանած էր, — կը տեսնէ՞ք հիմա, ահաաւսիկ ձեզի Լօզան, ողջ դարնան մէջ ձմեռ, ու ցուրտ, ու զնտան: Գացէք հիմա զուարճացէք, ի՞նչ կրնայիք սպասել այս անիծեալ քաղաքէն:

Մեր ընկերով հակադրանքը ոչինչով չմեղմացաւ, կայարան հասնելուս առաջին վայրկեանէն մինչեւ վերադարձի ժամը: Զգուելի, կպշուէ ու անպատկառ անձրեւը եւ քաղաքին կերտուածքը ի՞նքը, շէին օգնէր որ մարդ քիչ մը հըրապուրուի, քիչով մը ներշնչուի:

— Ահա՛, — ըսաւ մեր ընկերը, — այս էր անուշտ ձեր ուզածը, ահաաւսիկ ձեզի Լօզան, — ու ա՛յ լոկս, ալ բառ մը իսկ չարտասանեց, մինչեւ, շատ երկար ատեն:

Արդարեւ, այդ ի՞նչ անհարթ, անհաւատար, սապատուր քաղաք մըն էր: Տատանելի զտոբներ, անկարելի գառովարներ ու փողոցներ, փողոց անունը կրող այժի ճամբաներ, որոնք խղճահարութեան կը մղեն քեզ, հոն ազդելու դատապարտուած արարածներուն հաշտոյն:

Զատիվերներէն մէկուն կողին, հաւատարակչութեան ճարտար խաղով մը թառած կեցած էր մեր ընկերով հօրեղբոր խանութը: Եւրոպական շափանիչով, հսկայ խանութ մը, որ հիացում կը պատճառէր առաջին իսկ տեսողին: Հիացում ու հպարտութիւն՝ մեր պարագային:

Պատկառալից ծերուկ մըն էր մեր ընկերով հօրեղբայրը: Ճերմակ, վայելուց մօրուքով իրական առաքելի տպաւորիչ կերպարանք մը, որ սարսուռի մատնուեցաւ, այլկոծուեցաւ անմիջապէս որ մեզ տեսաւ:

Եղբորդուսն ժամանումը ուրախութեան հեղեղ մը բերաւ կարծես ու ծերուկին օրը սօնի վերածեց: Այլայայացաւ, իրար անցաւ ծերուկը, զրկեց երիտասարդը, ողջադուրուեցաւ մեզի հետ այ

ու այլևս երբեք չնստաւ իր անարկու սեղանին հոխն:

- Լիրանանէ՞ն էք, հա՞յ էք, ամէ՞ն- քըդ ալ, - սկսաւ կրկնել ծերունին, - Ի՞նչ աղուոր... Ի՞նչ աղուոր բան...:

Եւ հազիւ քանի մը խօսք փոխանա- կած:

- Ելէք, - ըսաւ, - սատանան տանի դուրծը, քանի միայն օր մը կը մնաք այս- տեղ, տանիմ պտտցնեմ ձեզ: Պատմական յուշարձաններ կան, տեսարժան վայրեր կան, կէ՛ք տեսնեմ, կէ՛ք երթանք:

Այդ պահուն մեր միւս ընկերը գլխին տակէն ինչ-որ դուարիկ անականներ կը մըմտար այդ պատմական ու տեսարժան վայրերու հասցէին:

- Մեր ընկերը այս քաղաքէն չ'ա- խորժիր, - ստիպուեցաւ դիտել տալ չըար, - այդ Լօղանի ժողովին հա- մար... դիտե՛ս, հօրեղբայ՛ր, այդ մեր իրաւունքները որ ոտնակոխ եղան...:

- Օ՛հ, կը յիշեմ, կը հասկնամ, - անմիջապէս բացազանչեց պատկառելի ծերունին, - ես հոս էի, կ'ուսանէի, տակաւին շատ երիտասարդ... Ա՛հ, այդ անխրատները... բայց Ի՞նչ ընես, Ի՞նչ կրնանք ընել հիմա... Ելէ՛ք կ'ըսեմ, ե- լէ՛ք երթանք, շատ բաներ կան տեսնե- լի՛ք:

Նեխած, ուղտոր օ՞ղն էր արդեօք, տաղտկալի, միօրինակ անձրե՞ւը, թէ մեր միւս ընկերներն անհաշտ ու խոժոռ արամազրութիւնը, որ մեզ ալ տեսակ մը խուչ, տեսակ մը խոր անտարբերու- թեամբ կը վարակէին այս քաղաքին վե- ռաբերմամբ, պիտի չկրնամ ճշդել: Գի- տեմ միայն, որ շուքի պէս ու անհաղորդ կ'անցնէինք մեզի ցոյց տրուած վայրե- րէն, եւ, տեսարժան ըսուած վայրե- ըուն մէջ, տեսնելու արժանի ոչինչ կը նշմարէինք, իսկ պատմական ըսուածնե- րուն՝ տեսակ մը սխտով, արհամարհանքով կը մօտենայինք:

Ոնողճ ծերունին կը մտխուէր, կը վստանուէր, կը քայքայուէր անհաշի- կերպով, մեզի հաճոյք պատճառելու մը- տահողութեամբ ու այդ ամէնուն վրայ ինքզինք յանցաւոր կը զգար, երբ կ'ան-

դրազանար որ չէր յաջողեր մեզի հա- ճոյք պարզեւել:

- Ի՞նչ ընենք, տղա՛ք, - կ'ըսէր մե- զի ճարահատ ու կարծես ինքզինք արդա- րացնելու համար՝ - Ի՞նչ կրնանք ընել, այս անիծեալ երկիրները այսպէս են, հոս մտե՛ն է, հոս անձրեւ է անընդհատ, արեւ չկայ, դարուն չկայ... Ասոնց դա- րուն ըսածը մեզի մտե՛ն է... Եւ տակա- ւին ասոր կ'ըսեն ժողի մտա տը ՄԷ... Ղացէք հասկցէք:

Եւ այսպէս, զարուն ըսուած ձմեռ օր մը, առաքեալի նմանող ծերունի մը առաջնորդութեամբ, դեղերեցանք, դե- զերեցանք, մագլցեցանք, թաւալցեցանք ու վերջապէս գացինք ինկանք հսկայ լե- ճի մը ափին:

Լօղանի հռչակաւոր լինն էր, որ մեր առջեւ կը տարածուէր, անխուսափելի կերպով: Եւ որովհետեւ անձրեւը նոր ու անպատկառ թափ մը առած էր, ստիպ- ւեցանք պաաստան փնտռել լինը եղերող սրճարաններէն ամէնէն մօտին մէջ:

- Աւա՛ղ, - ըսաւ ծերունին, տըխ- րած, դառնացած, - բախտ չունիք եղեր, օղը քիչ մը լաւ ըլլար, տեսնէիք որքա՛ն դուր կը մտայիք, նաւակ կ'առնէիք, լե- ճը ամբողջ կը շրջէինք, բայց իրապէս որ բախտ չունիք:

Բայց այլևս ելք չկար, այս անձրե- յը դիրին-դիրին տեղի տուողներէն չէր: Պէտք էր այլևս խարխիս նետել, պէտք էր այլևս մտալ, հաշտուիլ:

Եւ քանի որ ուրիշ ընելիք չկար այլ- եւս, ճաշելու ձեռնարկեցինք, կերանք ու խմեցինք, խմեցինք մանաւանդ եւ մեր բախտին պակասը գինիներու առատու- թեամբ ամբողջացուցինք:

Դուրսը անձրեւը իր զգուելի յամա- ռութեամբ մաղուեցաւ, իսկ մենք ներսը զբողեցանք գինիներու տեսակներն ու գոյները մտղկով: Այնքա՛ն մաղեցինք, որ այլևս ո՛չ Լօղանը, ո՛չ Լօղանին անձ- րեւը եւ ոչ ալ դժոխք ըսուածը կարենա- յին մեր վրայ դոյզն շափով աղդեցու- թիւն ունենալ: Եւ այսպէս, մինչեւ Լօ- զանի ափը, ինչ-որ արկածախնդրութեան կլած երեք հայ տղայ ու մէկ հաս ալ ծեր

առաքելալ սեղանի մը շուրջ որ նստանք, երկրորդ դաւաթին յատակը տակաւին շտեմած՝ մենք մեր մէջ մաղուեցանք, մենք մեր մէջ սուզուեցանք ու Լօզանի լիճի ափին դարձեալ մեր հայութիւնը դտանք:

- Հո՞ն էի ըսիք, - պահ մը խօսքը ծերութիւնն ուղղեց մեր միւս ընկերը, այստե՞ղ ի՞նչ դոնուէիք այդ... ժողովի օրերուն:

- Ժողով... ժողով... օ՛հ, այո՛, - սկսաւ ծերունին, - դեռ շատ երիտասարդ էի, կային ինձէ մեծերը, քանի մը հայ ուսանող, հեւի՛նս հետեւեցանք, տագնապեցանք, ընդզեցանք...

Ու վայրկեան մը լռելի էտք.

- Անգամ մը նոյնիսկ Մեծ Հայր տեսանք, - շարունակեց ան, - նստած էր աշտոնի, հի՛շ չեմ սխալիք, ճի՛շդ սա նստարանին վրայ, լիճի եզերքին: Հեռէն տեսանք զինք, պզտիկ մօրուք մը ունէր, նստած էր միւս-մինակ եւ տեսնէիք ինչքա՞ն տխուր էր... Մեծ Հայր կ'ըսէին, յետոյ գիտցայ, Ահարոնեանն էր:

- Ահարոնեան... իրապէ՞ս, - ոգևորուեցաւ մեր միւս ընկերը, - տեսա՞ք զինքը, խօսեցա՞ք հետը...

- Տեսայ, այո՛, բայց հետուէն, ես այն ատեն տակաւին շատ երիտասարդ էի, ես այն ոտեն չէի կրնար համարձակել, մեծերը, սակայն, կ'երթային, կը խօսէին հետը ու կու գային, կը պատմէին: Կ'ըսէին՝ որ շատ տխուր էր, ընկճըւած էր Մեծ Հայր...

Եւ այլեւս խօսեցանք: Ահարոնեանէն սկսանք, Փետայիներուն դարձանք, զացինք մինչեւ Լուսաւորիչ, հասանք մինչեւ... Հայկ Նահապետ: Անիճեցինք, Հայհոյեցինք բոլո՞ր, բոլո՞ր Բէլիբոնն ու Լօզանի ժողովին մասնակցած Բէլի՛ ձագերուն...:

- Մո՛, ալիւս բաւական է, - ընդմիջեց պահ մը Հրայր, - բաւական է հայ, հայութիւն, եկած ենք այստեղ... ուտելու նայեցէք, խմելու նայեցէք, սա աղուոր-աղուոր էակներուն նայեցէք:

Այդ միջոցին, խումբ մը երիտասարդ

տղաք ու աղջիկներ եկան ու ինդալով, խօսելով մեր ապաստանած սրճարանը մտան: Երկա՛ր-երկա՛ր մագերով ու մագերու յարդարանքով մտադրաղ երիտասարդ տղաք կային խումբին մէջ: Ու աղջիկներ՝ որոնք կարծես շփոթի սեղի շտալու համար, հագուած ու սարքաւորւած էին ճիշդ ու ճիշդ տղու պէս...

- Ահա՛, տեսէ՛ք, - ըսաւ Հրայր պահ մը խումբը դիտելէ ետք, - ի՞նչ հող ունին սա լաները, երանի իրենց, կը նստանձիմ շիտակը...

- Նախանձի՛լ, - այլայլեցաւ յանկարծ ծեր հօրեղբայրը, - բայց ինչո՞ւ, ողա՛ս, այն ալ սա ստահակներո՞ւն... Բայց ի՞նչ ունին նախանձելիք:

- Բայց հօրեղբայր, - պոռթկաց իր կարգին Հրայր, - ինչպէ՞ս թէ նախանձիմ, այդ ստահակները որ կ'ըսես, այդ լակոտները երկէր ունին, հող ունին, լա՛յն, տարածու՛ն հայրենիք մը, ու պետութիւն, կոռուվարութիւն, որ կը խորհի իրենց մասին, իրենց պաշտպան կը կենայ... այս լակոտները մեծ-մեծ կարելիութիւններ ունին, ազատ կ'ապրին, լա՛յն կ'ապրին...:

- Ծիշո՞ւ այդ կ'ըսէի ես ալ, - ընդմիջեց ծերունին, - պետութիւն, հայրենիք ո՞վ ըսաւ որ մենք շունչինք, չենք ունեցած, եւ ազա՛տ, եւ անկախ... Լսեցէք, տղա՛ք, ոչ ոքի նախանձելու պէտք չունիք դուք, ոչ ոքի առջեւ պըզտիկ զգալու կարիք չունիք դուք, ոչ մէկ բանով ստոնջմէ վար չէք, ընդհակառակն...:

- Գիտենք, հօրեղբայր, այդ ամէնը գիտենք մենք, - ուզեց ընդմիջել Հրայր քիչ մը կոպտաբար, - այդ ձեւի քարոզներ մենք շատ լսեցինք ու ծափահարեք, եւ տակաւին շատ ուրիշներ, զարմանալի չէ, որ դուն այստեղ այդ ամէնը չես մոռցեր...: փաստը այն է, որ մենք հիմա...

- Մոռցե՞ր, մոռցե՞ր, - զայրացաւ յանկարծ ծեր հօրեղբայրը, - ի՞նչը մոռցեր էք, ինչո՞ւ մոռցեր էք, քալ վարձա՞նն ալ մոռցեր էք, Անդրանիկ Փաշա՞նն ալ, մեր սուրբի պէս Փետայիներն

ալ, եւ յետոյ... յետոյ հիմնական չա-
յտատանի գիտուններն ալ... ինչո՞ւ
մոռցեր էք, ինչպէ՞ս մոռցեր էք...

Ու պահ մը լռութենէ ետք, ու ինք-
զինքը զօսելով.

- Կը հասկնամ, - շարունակեց պատ-
կանելի ծերուկը, - կը հասկնամ, հիմա
քեզ մը դժուարութեան մէջ ենք մենք,
հիմա քեզ մը նեղն է մեր հայրենիքը,
բայց յէ՞ք գիտեր որ նեղ ճամբան միշտ
դէպի լսյն պողոտաները կը հանէ, Աւե-
տարան չէ՞ք կարդացած, «Փշոտ ճամ-
բան ընտրեցէք, նեղ ճամբան առէք»,
կ'ըսէ Աւետարանը...

Սե բառերը մէկիկ-մէկիկ կշռելով.

«Մտիկ ըրէք, կ'ըսեմ ձեզի, - պատ-
գամի պէս արտասանեց ծերունին, - բո-
լոր լաւ եւ փայլուն բաները դժուարու-
թենէն, նեղութենէն ծնունդ կ'առնեն:
Ըսէք տեսեմ, Գալն Վարդանը նեղու-
թիւնը չընտրե՞ց միթէ: Եթէ փշոտ Աւե-
տարը ընտրած չըլլար, եթէ նահատակ-
ւիլը աչք առած չըլլար, մենք հիմա ի՞նչ
կ'ըլլայինք. յետոյ, Գրիգոր Լուսաւորիչ
մութ զնաանները չմտա՞ւ, խոր վիրապ-
ները չի՞նչ, որպէսզի յաւիտեան լոյս
ըլլայ, որ հայութիւնը լոյս աշխարհ ել-
լէ»:

- Բայց հօրեղբայր, - փորձեց հան-
դարտեցնել շրայր, - մի բարկանաբ, մի
նեղուիբ...:

- Ձեմ բարկացած, չեմ նեղուած, -
շարունակեց ծերունին, - բայց ըսելիք
ունիմ դեռ...:

Սե բառերուն ծանրութիւն մը, վե-
հութիւն մը տալով զարձեռլ.

- Նեղ ճամբան, այո՛, նե՛ղ ճամբան,
այդպէս չէ՞ր միթէ, որ ունեցանք ազա-
տութիւն, անկախութիւն, որ ունեցանք
մեր իսկական հայրենիքը: Ըսէք, խը-
ղբրեմ, եթէ մեռնիլը, եթէ զոհուիլը
յանձն չառնէին մեր քովերը, եթէ սմ-

բողջ ժողովուրդը դէպի փշոտ, արիւնոտ
ճամբան, կռիւի՛ ճամբան առաջնորդող
մարդիկ չըլլային, Մայիս 28 կ'ունե՞նա-
յի՞նք մենք հիմա, Հայաստան կ'ունենա-
յի՞նք... Սե այլեւս ո՛վ կրնայ ընջել,
ո՞ր թաթուրը, ո՞ր թուրքը կամ ո՞ր մոն-
կոլը այդ նեղ ճամբէն ծնունդ առած
մեր հայրենիքը... Հա՛, ըսէք տեսեմ:

Ըսելիք բան չունէինք, պապանձած
կեցած էինք, ու ըմբռն, չմտած մեր
ծերուկը կը դիտէինք: Հեռաւոր Լօզանի
այս խոնար, այս կորուսած անկիւնին
մէջ, կեանքը յղկած, մաշեցուցած այս
ժարգը, որ տակաւին կարծես նոր ծը-
նած, թարթ ու անժանգ հայութիւն մը
պահած էր օտարութեան ու հնութեան
ծանր ու ճնշող իր բեռներուն տակ, այս
ծերունին մեզի զարժանք կը պատճա-
ռէր, մեր աչքերուն արջունք կու տար:

Մեր միւս ընկերը մանաւանդ, կար-
ծես հալիսիսիսալիսի մը զոհ պացած ըլ-
լար: Ինչո՞ւ էր ծերուկին ձեռքերը ու
առանց բառ մը իսկ կարենալ արտասա-
նելու, անդադար գինք կը դիտէր տարե-
բային ու անակնկալ երեւոյթի մը հան-
դիպողի աչքերով:

Օրը մթնիւ սկսած էր ու մեր մեկ-
նումի ժամը մօտեցած: Անձրեք դեռ չէր
հրաժարած իր անզգամ յամառութենէն,
բայց ի՞նչ փոյթ հիմա: Հրայրին ծերուկ
հօրեղբայրը ինքնաշարժ մը կանչել տը-
լաւ ու ինք ալ ընկերացաւ մեզի, մինչեւ
կայարան:

Ողջադուրուկեցանք մեր հիւրընկալին
հետ եւ հրը շողկառքը պիտի բարձրա-
նայինք, մեր միւս ընկերը յանկարծ ծը-
ռեցաւ, ակնածանքով ծերունիին ձեռքը
համբուրեց, եւ՝

- Վստահ եղէք զուք, - ըսաւ, -
զուք հաստատ մնացէք, մենք փշոտ ճամ-
բան կ'ընտրենք, մենք նեղ ճամբէն կը
քայլենք...:

Փ. Ա.

ԵՐԲ ԴԱՌՆՈՒԹԻՒՆԸ ԿՈՒԳԱՅ

ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆԻ ՄԸ ԵՐԱՐԸ

Հրաշքներն ահա կը ծնին,
 Երբ դառնութիւնն օրերուն զիս փայտայել կը սկսի:
 Կը թաւալին, կը ծաղկին հայելիներ, շատուաններ աստղերու,
 Որոնց վրայէն, լուսիններով բռնաւար՝
 Դուրսը հաճախու կը սահին:
 Գեղ երգեչով կը թնայան, գիշերին մէջ, բոլոր ծովերն աշխարհի:
 Փոքրակրօնայիլ անհաշուելի ստեղծներ:

Կարմրեցներու վրայէն շագկառներ կ'անցնին,
 Վառ ամպերուն զարնելով մետաղաեանց թուերն իրենց փունիկի,
 Մինչ յարութեան փողերու պէս կայծկլտան՝
 Շուրթերն իրենց կ'երկարին հորիզոնէ հարկզմ:
 Փարոսները կը լարեն լուսէ հսկայ դիտակներ:
 Ու փայտներ իրենց քունէն արթնցած՝
 Զարմացումով կը նային բարձր լեռան մ'հեռաւոր:
 Կայարանները բոլոր ու ծովափները ահա միշտ կ'ողողուին անանցումով,
 Որոնք սասը այլազան լեզուներով կ'ազազակեն, կը խօսին:
 Ու տուն, խնդրէք է կարծէք եւ արթնցում եւ եռանդ...
 Ճամբաները շամփուրներու անցումն հզներու պէս արնածոր՝
 Կը խորովուին նոյն ուղղութեամբ արշաւող լոյսերուն տակ:
 Դրօշներու ճայնն հովին մէջ, ճայնն է պայթող շիշերու:

Դարերն ինչպէ՞ս են փոխուած զարդի, փայտի, ափսոսի,
 Հերոսական մարտնչումի,
 Գաղթականի ճէմքերու խեղճութենէն ի վեր մեր:
 Վակոնները բլուրներ են արշաւող,
 Տեղափոխուող արջառներն՝ եղջիւրներու ամուսներ:
 Օտարացման այլասեր շրջանն անցած է ահա,
 Երբ տունի տէր դարձողն իր հայրենիքը կ'ուրանար,
 Իսկ թշուառը կը մեռնէր կամութիւն տակ՝
 Անկարող բաժնուելու ստտաններէն լուսաւոր:

Շրջանն անցած է ահա սփռագայլին միամիտ երագներուն :
 Ու ամէն ոք, գինով՝ կ'երգէ հայրենարագ՝ երգ մը նոր :
 Ու ամէն ոք, յուսարեկ՝ պատրանքներէն մարդկային,
 լքած պաշտօն, փառք, վայելք՝
 Կը տանի հուր մը ցասկոտ աչքերուն մէջ պողպատէ :
 - ձգմել, տիրել... բարձրանալ...

Հեռուն, հեռուն, կռուկներու պէս թեւծող
 Ելեկտրական տառերն ահա մերսպեան,
 Հարուստ, հզօր Հայաստանի երկինքն ի վեր :
 Սառահանկներ կ'որոտան դաշտերուն վրայ անտանման :
 Մովերէ՛ ծով կ'երթեւեկեն գրահասպատ նաւերը մեր :
 Ու հատաները, հսկայ շատրուաններ կայծերու՝
 Նար յոյսերու սերմնացան՝ կը ցցուին վեր լայնածաւալ ստանճներէն,
 Բարի գալուստ մազթելով...
 Մովերէ՛ ծով երկարող մեր երկրին մէջ ապահով՝
 Քուրտ, քուրք, չէրֆէզ ժողովուրդները բոլոր
 Կ'օրհնեն արդար, ստեղծագործ հանճարն անմահ մեր ցեղին :
 Խաղաղութիւն, նախաժամ, առատութիւն է չորս գի :
 Հեռուն, հեռուն՝ նոր ստանճներ...
 - Բոստամ, Բուրէն, Անդրանիկ, Արամ, Բաֆֆի եւ վարսժան...
 Ու արձաններ, քանդակներ...

Շրջանն անցած է ահա երբ մայր երկիրն իր գաղութները բոլոր
 Կ'արհամարհէր, կ'ուրանար :
 Եւ մեր սազերը ահա - Օ՛ր քաղաքիւն գաղթաշխարհի քերթողներ,
 Կը կարգացուին, կը ծակցուին վերջապէս ողջ աշխարհէն
 Ու կը մտնեն սրբազան մատնաներու շարքին մէջ :
 Նոր քերթողներ կու գան առնել մեր անիւնները
 Կապայտ սափորներու մէջ որոնք պիտի դառնան
 Իմաստութիւն, յանրժողութիւն արձագանգող ժժմակներ...

Դարերն ինչպէ՛ս են փոխուած :
 Բժիշկ, գիտուն, փաստաբան, մասնագէտներ գանազան,
 Երաժիշտներ, մկարիչներ, բեմադիրներ ու բանուորներ յազթիրան,
 Շէնք կիներ. պատանիներ խանդավառ...
 Ու բոլորը կը գրկեն ահա զիրար...

Հրաշքներն ահա կը ծնին,
 Եւ դառնութիւնն օրերուն զիս քայքայել կը սկսի :

Եւ յայն ախպէս կը բարձրանայ,
 Սահանգներու ետին ահող ջուրին նման...

Ն. ՍԱՐԱՅԵԱՆ

ԵԴ. ՊՅԱՃԵԱՆ

ԱՆԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ ԵՈՐՀՈՒՐԴԸ

Թուականներ կան ազգերու կեանքին մէջ, որոնք ժամանակէն ներս կ'անին իրենց նշանակութեամբ ու խորհուրդի անբացատրելի ուժով մը։ Նման աճանջելի թուական մըն է հայ ժողովուրդին համար Մայիս 28-ը։

Այս քարի թուականը նուանեց մեզի համար հող, նուանեց ազատ երկիր մը, բարեր ու աշխատանք. տուա մեզի մեր աշխարհագրութիւնը. կերտելով անար մէջ հայութեան համար նոր եւ աւելի ամուր դիմագիծ։ Աւելին։ Մայիս 28-ը նուանեց մեր հողին, արիւնը, անկախ գոյութեան մեր բովանդակ գիտակցութիւնը։ Այդ խորունկ օրը մայրական բնոյթ մը ունի մեր ապագային նկատմամբ. կը ծնի ու պիտի ծնի ան բացառիկ զգացումներ. - հուսով, ուժ, կամք, կենսունակութիւն. ազգովին անկախ ապրելու գերակշիռ զգացում մը՝ վերածուած ամէնէն լուսաւոր գիտակցութեան։

Մայիս 28-ը իր նշանակութեամբ, իր ըլլալ սեղմ, ըլլալ անսահման առումով, կրնանք հաւատարեցնել հայ բախտի ստոյգ փրկագործութեան մը։ Անով՝ ան անցեալի մեծ թուական մը ըլլալէ աւելի, ապագայի ընդարձակ ստուգութիւն մըն է մանաւանդ, հայ հակատագրի բարեվախճան իրաւութիւն մը՝ անկախ կեանքի մէջ։

Մայիս 28-ը կայ՝ հայուն անկախութիւն բերածի իր ամէնէն լրիւ բնաստին մէջ։ Պիտի անի որով իր հմայքը, պիտի առատանայ իր գերագնաց ազդեցութեան կախարհանքը։ Նման ուրիշ թուականի, արուեստական չէ բնաւ իր մեծութիւնը, փառքը, հարագատ է անկախ իր ծաւալին ու խորքին մէջ, եայ թուական մըն է՝ հայ թուականի մը բովանդակ զօրութեամբ։

Նոր, յեղափոխական ժամանակներու այդ *գերազանց օրը* մեռնելու հակատագիր մը չունի, այլ բախտաւոր է տեսական վերանորոգումներու իր եզօր ընդունակութեամբ։ Մայիս 28-ը չի մաշիք, կ'ամրանայ, չի նուազիր, կ'ամի՛։ Որով՝

Անկախութեան լուսեղէն այգաբացի խորհուրդը պիտի տարածուի ու գահակալէ օր մը այս ժողովուրդին բարբա քաւակներուն մէջ, առանց որեւէ խտրութեան։

Անոնք, որ Մայիս 28-ին մէջ ապրեցան, կրեցին գայն ու շնչեցին անար նախահրաշ մահբութիւնը, չկրցան պէտք եղած չտվել ներգալ բովանդակ խորհուրդը սակայն կատարուած գործին։ Դիտողներ չէին, այլ ընդհանրապէս գործող անձեր. նահատակներ եւ հերոսներ էին։ Հետեւաբար *Մեծ Թուականը*, իր շքեղութեան մէջ այսօր աւելի տեսանելի է, քան եղած էր երէկ։ Վաղը ան բոլորովին պիտի պայծառանայ ու պիտի պայծառանայ բոլորի՛ն համար...

Ե. Պ.

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՄԿՐՏՉԵԱՆ

ԱՆՅԱՅՏ ԾԻՐԻՄԻՆ

Նախորդ էջին վրայ տրուած ու երկու տոմարակալի կեանք ունեցող մեր սրբազան ընկերոջ լուստես խորհրդածութիւններէն ամբիջուղէն յետոյ, տեսաւսակ Հայաստանի գրողներէն ստորագրուած ու մեր լուստեսութիւնը հաստատող բանի մը էջեր, որոնք երկնակեցան ծանօթ «Ճիւղնային» նոյն: Ու ամենեւնի ստոյ. Յարութիւն Մկրտչեանի «Անյայտ Ծիրիմ» վեպէն հաւուած մը:

Աստից անգամ «Սովետական Գրականութիւն» ամսաթերթին (1962) մէջ երեւցաւ «Անյայտ Ծիրիմ», որ, հեղինակին վաշտութեամբ՝ կառուցուած է Մարդարապատի հերոսամարտին մասնակցած զինուորի մը յուշատարիքի վրայ: Հեղինակի մը հեղինակային իրաւասութիւններէն անկախ՝ Յարութիւն Մկրտչեան, «Իմաստը, ի հօրկէ», արքիւային որոնումներէ վրայ, տեղ-տեղ զգալի «մաքաչքամներ» կատարած է, հերոսամարտին փառքը իւրայիններուն կամ տեսնող մարդոց վերագրելու բացայայտ ճիգով: Բայց կարելոք այդ չէ, կարելոք այն է ստոյծմ, որ Հայաստանի մէջ Մարդարապատի շարք վեպ կը հիտուի: Եւ ճիշդ կը մեկնարարուի հայութեան եւ դարաւոր ստիւի փոխ-յարգութիւններուն ողջ էութիւնը:

Ի դեպ, իր արքիւային որոնումներէ ընթացքին, կը քուի, քէ Յարութիւն Մկրտչեան բուսական բան գտած է Աւարտանի ընդարձակ գրութեան մէջ՝ համեմատութիւններ, պատկերներ, զկուտակուած ձեռներ, սխեր: Ամեն պարագայի, հետաքրքրական է «Անյայտ Ծիրիմ»: Հետաքրքրական հաւուած մը.

Թրքական զօրքերը, որ իրզրումից սկսած լուրջ դիմադրութեան զրեթէ շէն հանդիպել, լրբացել են եւ կարծում են, թէ նորից կենարոնացուած հարուածով կը ճեղքեն ճակատը, կը գրուեն Մարդարապատ կայսրանը եւ կ'արշաւեն մայրաքաղաքի վրայ: Նրանք այդպէս էլ ենթադրեցին, երբ մեր ուժեղացուած մարտական պաշտպանութիւնը կուտի բռնուկ եւ նահանջից կեղծ զծից: Թրքական յարձակող զօրաշղթան հետապնդելով առաջնակներին, մտանում է մեր պաշտպանութեան բնազդին: Առաջին պահերի շփոթութիւնն ու յուզմունքը անցել են արդէն: Մեզ համակել է սոսկալի մի ատելութիւն: Արդէն պարզ տեսնում ենք մօտեցող ասկեարներին:

— Կրա՛կ թշնամու շղթային, — լուում է հրամանը:
Մեր վերադարձները կտկտում են: Համազարկ ենք տալիս: Հսկայական կորագիծը, որ տարածուած է տանեակ թրումներէի վրայ, յանկարծ, մի անդամից կենդանանում է, կրակ է մաղում ու մահ է սիրում իր առջեւ: Թուրքերը մեր պաշտպանութեան կեղծ զիծն իսկականի տեղ էին ընդունել, այդպիսի կազմակերպուած դիմադրութիւն չէին սպասում եւ տեսնելալի եկան: Մենք տեսնում ենք, թէ ինչպէս թուրք ասկեարները

մի բույժ կարծես պարում են եւ ընկնում: Գոռուգարը յարձակող թրջահան զօրաշիջան պառկում է: Բայց խրամառարուելու հնարաւորութիւն չունի: Մենք խփում ենք սրանց հենց պառկած տեղում: Սրանք արագութեամբ խրամառներ են փորում հենց կրակի տակ, բայց մենք չենք թողնում եւ փորողներն ընկնում են հենց իրենց փորած փոսերի մէջ: Թուրքերը մի քանի անգամ փորձում են կուտակուել թռիչքի եւ գրոհի համար, բայց մեր թեւերի մրրկային կրակը, յատկապէս գնդացիները, նրանց գետնին են գամում եւ խմբերը նորից քայքայում են: Ահա թէ ինչ էր նշանակում ազեղը: Վիրաւորներին ետ տանելու հնարաւորութիւն էլ չուենէ: Մենք տեսնում ենք, թէ ինչպէս նրանց վիրաւորները ետ են սողում եւ բաւական տեղ գնալուց յետոյ անշարժանում:

— Աւազակներ, ոռլորել էք անպաշտպան կանանց ու երեխաներին կոտորել, դէ՛, հիմի կերէք, ձեր հերն ու մերը... — Հայհոյում է կարճահասակ մի զինուոր, որ ամէն անգամ յաջող կրակելիս, սրտանց մի օ՛րի է անում:

Թրջական հրետանին, նեղն ընկած իր զօրքերին օգնելու նպատակով, կրակը մօտեցնում է մեզ, բայց անմիջապէս մեր ընառնին չի խփում, վախենալով վնասել իր զօրաշիջաներին: Թուրքերը նոր ուժեր են մօտեցնում: Մեր փոքրաթիւ հրետանին չի կարողանում խանգարել նրանց տեղաշարժերին: Նրանց կրկնորդ պահեստը օգնութեան է դալիս: Իր գնդացիներին ուժեղ կրակի պաշտպանութեամբ, թշնամին աստղ է շարժում եւ փորձում է կուտակուել գրոհի համար:

Ես նայում եմ Արշակին, որ կարարինը ձեռքին այժմ կրակում է ինչ-որ յատուկ նպատակներով:

— Ինչո՞ւ ես այսպէս կրակում:

— Օֆիցերներին եմ խփում: Դրանք, մէկ-մէկ, ասկեարները թիկունքից պլուխները բարձրացնում են եւ հրամաններ են տալիս: Ես էլ նշան բռնում եւ սպասում եմ, — պատասխանում է Արշակը, շարունակելով «պառկեցնել» օֆիցերներին:

Պորուշիկը, որ մեզից այնքան էլ հեռու չի եւ հեռադիտակով աւելի լաւ է տեսնում այդ, կապաւորի միջոցով հարցնում է, թէ ո՞վ է որսորդը: Կարգադրում է շարունակել եւ հեռադիտակ է ուղարկում: Արշակը վերցնում է հեռադիտակը, նայում եւ խփում է աւելի կարեւոր որով, բարձրաստիճան սպաներին: Դրանց խփելը կազմալուծում է թրջական զօրաշիջաները:

Բայց նորից ուժեղանում է ճնշումը եւ նորանոր ուժեր են մօտեցնում: Նրանց կրակը այլևս չի թողնում, որ մենք գլուխներս յաճախակի հանենք եւ կրակենք ուղիղ նշանառութեամբ: Մեզից արդէն բաւական սպաննուածներ եւ վիրաւորներ կան: Մեր սանիտարները խրամուղիներով տանում են սպաննուածներին եւ վիրաւորներին: Անգէն կամաւորներն իսկոյն վերցնում են նրանց գէնքերը եւ շարք են մտնում: «Անվարտիքներին» խումբը, որ մեզ մօտ է, կրակում է արդէն: Դրանք տասնըվեց տարեկան պատանիներ են, շատերի վերին շրթունքը դեռ նոր է սեւանում: Պատանեկան յանդուգն խիզախութեամբ, սրանք կրքեմն դուրս են ցցւում խրամատից եւ խփում ուղիղ նշանառութեամբ:

— Երեխէ՛ք, հանգիստ կացէք, հստեղ դնդակ խազալու տեղ չի, — ասում է Արշակը:

Սրանից մէկն իր սնօրինակ յանդուգնութեան զոհն է դառնում: Երբ

սա համարեալ թէ կիսով շափ բարձրանում է խրամատից, դնդակը դիպչում է կոկորդին եւ պատանին հնձած հասկի պէս ընկնում է խրամատի յատակին: Ընկերները մօտ են վազում:

- Խաչի՛կ... Խաչի՛կ ջա՛ն...:

Խաչիկը մեր ջոկի առաջին դրն է: Մենք մահը տեսնում ենք մեր կողքին:

- Տղերք, խփեցէք Խաչիկի համար, - ասում է Արշակը եւ այնուհետեւ հաչում է՝ մէկ... երկու...:

Թուրքերը, որ ետպատիկ անելի են մեզից, հետզհետէ ուժեղացնում են ճնշումը, յատկապէս մեր երկրորդ վաշտի եւ ժողովրդական կամաւորների դժի վրայ:

- Կրա՛կ, կրա՛կ, - լսում է հրամանը:

Անելի ուժեղացնում ենք կրակը: Մեզից ձախ, մի քիչ դէպի առաջ, բլրակի լանջին, գործում է հաստոցաւոր «Մաքսիմ» դնդաջիւրը, որ թեւալին կրակ է թափում ու յի թողնում Թուրքերին գրոհելու երկրորդ փաշտի դիրքերը: Թրքական մարտկոցը, գործանալի ճշդութեամբ, իր զօրքերի գլխի վրայով խփում է բլրակին: Բլուրը կորչում է փուշու ամպի սէջ: Գնդաջիւրը լսում է: Մենք լսում ենք գրոհող Թուրքերի դռնիւններն ու հայհոյանքները: Գնդաջիւրի անձնակազմը երեւի կա՛մ ոչնչացաւ, կա՛մ նահանջեց: Բլրակն իշխող դիրք ունի մեր բնադժում, եւ, գրաւուելու դէպքում, ծանր դրութիւն կը ստեղծուի մեզ համար, թշնամին կարող է ճեղքել ճակատը: Թիկունքից բլրակի կողմն են վազում երկու հոգի, որոնցից մէկը կաշում է:

- Տղերք, պահպան է, պահպան է, վազում է դէպի դնդաջիւրը, - ասում է Արշակը, որ հետադիտակով նայում է:

Ճակատադրական այդ պահին մի ձիաւոր, երեւի կապաւոր, արշաւում է ձորակով: Նա կանգ է առնում եւ ցած է թռչում ձիուց: Ձիաւորն ինչ-որ մի շարժում է անում եւ ձին խկոյն պահում է ձորակում: Անձանօթ զինուորը փորսող հասնում է բլրակի ստորոտին: Մենք մեր շունչերը պահած, հետեւում ենք այդ զինուորին: Չանցած մի քանի րոպէ, «Մաքսիմ»ը նորից կրակ է մաղում Թուրքերի վրայ: Եւ այդ անում է մէկ հոգի, որ փոխարինում է ամբողջ անձնակազմին: Պապաշան եւ նրա ուղեկիցը, որ երեւի համհարզն է, կուզէ կուզ ետ են դառնում:

Չարմանալի մի մենամարտ է տեղի ունենում: Թրքական մարտկոցը խփում է բլրակին: Փոշու ամպը ծածկում է բարձունքը: Գնդաջիւրը մի պահ լսում է: Թշնամու դուժարակը բարձրանում է գրոհի, բայց «Մաքսիմ»ը կարծես նորից յարութիւն է առնում: Անձանօթ զինուորը շարունակում է իր անեղ հոսանքը եւ Թուրքերը նորից դետնին են կաշում: Եւ թրքական մարտկոցի, գրոհող գումարտակի ու անձանօթ զինուորի անհասար մենամարտը շարունակում է: Ինչպէս երեւում է, մեր հրետանին շօշափում է թշնամու այդ մարտկոցը եւ իր կրակը կենտրոնացնում է նրա վէճ: Եւ թրքական մարտկոցը լսում է:

- Սոֆուլիսն է, - ասում է Երուանդը: - Դա մեր հրետանու հրամանատարն է, ուսական բանակի մի յոյն սպայ, հիանալի հրետանաւոր: «Մաքսիմ»ը շարունակում է իր հոսանքը: Վերջապէս օգնութիւն է դալին: Մենք տեսնում ենք, թէ ինչպէս բաւական ստուար մի զօրախումբ խրամատաւորում է բլրակում: Դա երեւի պահեստի վաշտն է:

Թշնամի դումարտակը, գրկուելով իր մարտկոցի պաշտպանութիւնից եւ մեծ կորուստների տալով, ետ է շարուում: Սոփուլիտն իջնում է բարձունքից: Պապալան, որ ձորակումն է, գրկում, համբուրում է նրան:

Յոյն սպայի ձին շարունակում է պառկած մնալ: Կարծես սուտկել է: Հենց որ տէրը մտանում եւ ձեռքով նշան է անում, ձին վեր է կենում, թափ է տալիս իրեն եւ վրնջալով ընդառաջ է գնում տիրոջը: Սա ձին նրստում եւ ձորով սլանում է թիկունք:

Թշնամին նահանջում է ծանր կորուստներով, մարտի դաշտում թողնելով իր սպաննուածներին ու վիրատրների: Գիշեր է: Հրետանային կրակը շարունակում է: Մենք տեսնում ենք, թէ ինչպէս մեր գլխի վրայով, հեքիաթային թեւաւոր վիշապների պէս հուր ժայթքելով ու ահաւոր Փշտոցով թռչում են կրակէ գնդերը: Թշնամին խփում է կայտրանին, մերոնք պատասխանում են փակ գիրքերից: Մեզ յայտնում են, որ պապալանի հրամանով, գծում, դիտուորների առջեւ գնդակահարուել են Ձ-րդ վաշտի հրամանատարն ու երեք գնդացրորդներ, որոնք խուճապ էին առաջացրել: Վաշտը միանում է ժողովրդական կամաւորներին եւ հրամանատարութիւնն անցնում է Տէր Ղուկասովի ծերունի գինուորին:

Բաւական ուշ, հրետանային կրակը գրեթէ դադարում է. տեղ-տեղ միայն անկանոն կրակոցներ են լսում: Պառկում ենք հրացանները գրկած: Յոզնած ենք եւ ջուրը յայթում է: Ու յանկարծ՝

– Թուրքերը, Թուրքերը... – գոչում է Խէչօն:

Մենք վեր ենք թռչում եւ խկոյն ձեռքը տանում կրակելու պատրաստ հրացաններին:

– Մենք ենք, մե՛նք, – գոչում են Պողոսն ու Պետրոսը:

Հուսանում է: Ալքերնիս շինք հաւատում: Թրքական սպանների համազգեստով մեր առջեւ կանգնած են մեր զխուժանները: Սրանք խօսքը միմեանց բերնից խլելով պատմում են, որ մեր ջնկուց յետոյ սողալով անցնում են մարտական պաշտպանութեան մօտով, իջնում են մարտի դաշտ եւ զխուզարկում սպաննուած թուրք սպաններին: Չէնքեր են բերել: Մրկու թրքական կարաբին, երկու պարաբլլում ատրճանակ եւ շրանցից մէկը նուիրում են Արշակին, միւսը պահում են պորուշիկէ համար: Ինչպէս երեւում է, փող էլ են գտել:

– Մէկ էլ ինքնազլուխ էդպիսի բան չանէք, երեսէ՛ք, թէ չէ հենց մերոնք թշնամու տեղ կը դնեն եւ կը խփեն ձեզ, – ասում է Արշակը:

– Ներող եղիք, գէնքի համար գնացինք, ջոկապե՛ա, – ասում է Պողոսը, շոյելով իր կարաբինը:

Հրետանային կրակն սկսում է վաղ առաւօտեան: Մենք իսկոյն գրաւում ենք մեր տեղերը: Թուրքերը գիշերով խրամատաւորուել են ու յարձակման յենակէտեր ունեն: Նրանց հրետանին խփում է արդէն մեր խրամաններին: Մեր մարտկոցները պատասխան-կրակ են բաց անում նրանց դիրքերի վրայ, սակայն ուժերն անհաւասար են: Հրետանու ուժեղ կրակից մենք բաւական կորուստներ ենք ունենում: Տեղ-տեղ շարուքանդ են լինում մեր խրամուղիները: Փոշու եւ ծխի ամպը պատում է մեր պաշտ-

պանութեան քննարկը: Դաշար գրեթէ շէնք տեսնում: Թշնամին չկուրացնուած է մեղ եւ ծխածածկոյթ է ստեղծում իր զօրքերի յարձակումը քօյարկելու համար:

Գրեթէ ոչինչ շէնք տեսնում այդ Սոգոմ-Գոմօրում եւ պարզասլէս ասանքում: Ենք գաշար: Թշնամու զօրաշղթաները կրակելով մօտենում են: Թրքական հրետանին կրակը տեղափոխում է թիկունք: Փոշու ամպը ջըրում է, վերջնական մօտիկից տեսնում ենք Թուրքերին եւ մրրկային կրակ բաց անում: Սրանք կառչում են իրենց յենակէտերին: Արշակը հեռագրտակով նայում է:

- Բարձր հրամանատարութիւն է երեւում հեռում, - ասում է նա եւ նշան րնում: - Մէ'կ ... ա'խ, երանի թէ շուն Եւեքի փաշան լինէր...

Մեր ձախ թեւի բլրակը, որ երէկ զիչ մնաց Թուրքերի ձեռքն անցնէր, այսօր անառիկ սմբոց է դարձել եւ դեսնին է գամում թշնամու զօրաշղթաներին:

- Կրա'կ, կրա'կ, - ամենուրեք լսում է հրամանը եւ ամբողջ դիժը կրակ է մագում: Թուրքերը, որ այսօր աւելի խոշոր ուժեր ունեն եւ մօտ են մեզ, կուտակում են մեր դիմաց, վճռական զրոհի համար: Ինչոն կորել է քրտինքի մէջ եւ իր զնպացրով մաս է սիրում: Պօշոնն ու Պետրոսը կրակում են մեր կողքին եւ երեխաների պէս ուրախանում են իրենց կրակոցների վրայ: Կարծես խաղ են անում: Նոյնիսկ երգում են:

Դաշտում ամենուրեք դիակներ են ընկած եւ հարիւրաւոր վիրաւորներ սողում են դէպի ետ, իրենց խրամատները: Չնայած իր մեծ կորուստներին, թշնամին շարունակում է յարձակումը:

- Ալլա'ն, Ալլա'ն, - կանչում են Թուրքերը եւ զրոհի են նետում:

- Ես ձեզ էնպիսի' մի Ալլահ ցոյց տամ, որ հուր յաւիտեան շմուռանաք: Նանակներով, տղէ'բք, նունակներով, ես դրանց... - որոտում է Արշակը:

Մենք, ամբողջ ջոկով, շէմոնները ենք շարտում զրոհների մէջ: Մեզ հետեւում են միւս ջոկերն ու հարեւան վաշտերը: Յարձակողներին շատերն ընկնում են: Միւսները դէս ու դէն են ցրում: Թուրք սպանելը ի զուր են գողգողում, հայհոյում եւ փորձում են առաջ քշել իրենց զինւորներին: Նրանց լսող չկայ արդէն: Թշնամին շփոթութեան մէջ է: Պապաշան տեսնում է այդ, զինուորի իմաստութեամբ որոտ է ճակատամարտում առաջացած բեկումը եւ մենք հակազրոհի հրաման ենք ստանում:

- Իմ հստեից, տղերք, մա'հ թշնամուն, ուռաա'... - անսովոր ձայնով դոռում է Արշակը եւ սուինն առաջ պարզած առաջինը դուրս է թռչում խրամատից: Մեր ուռաան խլում են միւսները: Խրամատներից դուրս են գալիս Կարօն, Համօն իրենց ջոկերով, ապա ամբողջ վաշտն ու Ժողովրդական կամաւորները: Պապաշան հրամայում է զարգացնել մեր յաջողութիւնը եւ ամբողջ գունդը հակազրոհի է նետում: Հսկայական տարածութեան վրայ թնդացող ուռաան, կրակոցները, կուռողների աղաղակներն ու հայհոյանքը եւ ընկնողների ճիշերը ականջ են խլացնում: Մեր մէջ յայտնւում է պորուշիկը, մի ձեռքում ատրճանակը եւ միւսում մերկ սուրը: Բայց մարտը փաստօրէն վարում է Արշակը:

Թուրքերը, որ հակազրոհ չէին սպասում, թոյլ դիմադրութիւն են ցոյց տալիս եւ թիկունք են դարձնում: Ոչ սպաների հայհոյանքները, ոչ էլ կրակոցները չեն աղում: Ով որ եղել է կուռի դաշտում, նա դիտէ թէ ինչ բան է խուճապը: Մէկ ժամ առաջ կազմակերպուած, յարձակող,

ուժեղ զօրքը դարձել է դաշտով մէկ փախչող ոչխարի հօտ եւ անխնայ կոտորում է: Անձնատուր եղող եւ գերի վերցնող շկայ: Մենք փոխադարձաբար կոտորում ենք իրար: Կուտակուած ատելութիւնը պոռթկում է սոսկալի ուժով: Գնդի առջեւից, սուինն առաջ պարզած, արեան ու փոշու մէջ կորած, աջ ու ձախ մահ սփռելով վազում է յաղթանդամ մի գինուոր: Դա Արշակն է: Նա խռովում է փախչող թուրք սակեարներին, սուինահարում ու գնդակահարում: Ես, Խէչօն, Երուանդը, Պօղոսն ու Պետրոսը վազում ենք նրա ետևից եւ կրակում ենք, խփում՝ պաշտպանելով մեր ընկերոջը, որ այդ պահին ամբողջ ճակատի իսկական հրամանատարն է: Ոչինչ չենք տեսնում, բացի թշնամուց:

Մեզ հետ յարձակող ժողովրդական կամաւորները դցում են իրենց գերանդիններն ու եղանները, խլում ընկած թուրքերի գէնքերը եւ մոլեղնած առաջ են խոյանում: Ուռուների հետուոր խուչ աղաղակներից հասկանում ենք, որ մերոնք հակադարձակման են անցել ամբողջ ճակատով: Եւ Սարգսրապատի ահագին դաշտում, Արաքսի ափերից մինչև Արաքսձի դարեւանդները, հազարաւոր մարդիկ, գինուոր, գիւղացի, արհեստաւոր, մտաւորական, ծեր ու երիտասարդ, գէն ի ձեռին, առաջ են վազում, գոչում են, կրակում, անիծում, հայհոյում, թւում է, թէ մի ամբողջ ժողովուրդ գէնք է վերցրել եւ սուինն առաջ պարզած, ոխը սրտում եւ կրքնկախի հետապնդում է իր ռիւերիմ թշնամուն: Դա իսկական ժողովրդական պատերազմ է, որ չի ընդունում ոչ մի կարգ ու կանոն:

Թուրք գինուորների մի մեծ խումբ ճանապարհը շեղում եւ մըտնում է Արաքսի շամբուտները: Կուտում ենք շամբուտի մէջ: Վայրի խոզերի մի երամակ, որոնցմով լիքն են Արաքսի շամբուտները, կունջինով խռովում է կուտողներին: Վարազը յարձակում է Կարոյի վրայ եւ գնդակահարում է: Վարազների պէս միմեանց վրայ են խոյանում հայ եւ թուրք գինուորները: Սա կոխ չէ, այլ ինչ-որ աւելի ահաւոր ու յուսահատական բան: Ոչ մէկ, ոչ էլ միւս կողմից գթութիւն չկայ ու մարդիկ զազանացած յօշոտում են միմեանց: Մնացած սակեարները գետն են թափում: Ոմանք դնդակահարում են հենց ջրի մէջ, միւսներին կուլ է տալիս կատապած Արաքսը: Եւ ահա մենք Արաքսի ափին ենք: Մէջքն ուսցրած, պղտոր, հակառակ վիշապի պէս երախը բաց, ոչոր-մոլոր դալարուելով, ափերից շուրջ դալով եւ յորձանք տալով, վիշապաձայն գալիս է Արաքսը, սպառնալով կլանել իր ճանապարհին ամէն ինչ: Կատաղած գետն Արաքստեան դաշտի ամբողջ երկարութեամբ ջրի աննոցանելի պատնէշ է ստեղծել թըշնամու առջեւ, նրա տեսքն անգամ սարսափ է ազդում:

Թուրքերը, որ զրաւել են Իգդիրն ու հասել Արաքսին, ոչնչով չեն կարողանում օգնել իրենց նահանջող զօրքերին, որոնք կոտորում են գրեթէ նրանց աչքի առջեւ: Թւում է, թէ հայրենի գետն այդ ճակատագրական օրը սպի է ստել, մօր պէս ծառայել է թշնամու դէմ, կարել նրա ճանապարհը եւ հօր թեւերով ծածկում է իր զաւակներին, որոնք պաշտպանում են հայրենի հողը:

Մենք հոտ ենք դառնում եւ շարունակում յարձակումը: Զինուորները խմբերով առաջ են վազում, կրակում են, ընկնում, ոմանք էլի վեր են կենում, իսկ ոմանք էլ ընկնում են յաւիտենապէս: Կոտորածը շարունակում է:

նակում է: Հաղարար տակարների դիակներ են ընկած, մերոնցից էլ զիչ չեն դաշտում: Վերաւորները սողում են կամ օգնութիւն ու գթութիւն են աղերսում: Իսկ գուխը մեռել է մարդկանց սրտում եւ ուղարութիւն դարձնող չկայ: Սուխահարում են նաեւ վերաւորները: Մի թուրք սպայ, ընկած տեղից մտուզէրով կրակում է Արշակի վրայ: Ես մօտն եմ թռչում, սպան կրակում է եւ ինձ էլ վերաւորում ոտքից: Կատաղութեամբ սուխահարում եմ նրան: Արշակը մեծ ճիգով առաջ է ցատկում եւ ընկնում ծնկներէ վրայ: Երբանդն ու Բիջոն օգնութեան են հասնում:

Թուրքերի մի խումբ երեւում է բլրակին մօտիկ:

— Բիջո՛, զնդացիքն ինձ սուր, զնդացի՛քը, — ասում է Արշակը, խլում է դէնքը եւ դէմքը կծկելով ու ասամները ցաւից սեղմելով պառկում ու կրակ է տեղում սրանց վրայ: Ասկեարներից մի քանիսն ընկնում են եւ միաները կրակելով, իրենց դցում են ձորը: Արշակի ձեռքերն էլ կարծես թուլանում են ու նա ընկնում է հենց զնդացիի մօտ:

Մերոնք կապում են իմ եւ նրա վէրքերը: Արշակը քաւական արիւն էր կորցրել: Երբանդն ու Կարսյի ընկի գինուորներից մէկը իրենց հրացաններով պատգարակ են պատրաստում: Արշակին դնում են վրան, ուսերին վերցնում, բայց հազիւ են քայլում: Մեր սանիտարներն օգնութեան են հասնում:

Քայլում եմ հրացանիս յինուած: Զախ ոտքս կարծես թէ իմօ չէ այլեւ: Կոտի թոհուրոհին մէջ մենք չենք նկատում, որ երեկոյ է արդէն: Արեւը, որն այդ օրը կարծես ուղեկցում է մեզ, հետզհետէ թեքում է դէպի Հայկական Պարի կատարները: Մեր վերցրած թրջական հրետանին դեռ խփում է իր նահանջող զօրքերին: Կրակոցների ձայները հետզհետէ հեռանում են: Անցնում ենք դաշտում փռուած դիակների միջով: Սանիտարներն ասում են, որ Թուրքերը առեւել են տասնից տասնըմէկ հազար հողի սպաննուած ու վերաւոր եւ թրջական երեք դիվիզիաներն էլ ջախջախուել են: Ամբողջ հրետանին, հարիւրաւոր զնդացիներ, թրջական զօրքերի գումակը (գինուորական իրեր փոխադրող սայլերը) եւ ուրիշ ահազին ատղմական նիւթեր ընկել են մերոնց ձեռքը: Թրջական զօրքերն այդպէս ջարդ չեն տեսել:

Մենք հասնում ենք զնդի վերակապման կայանը, որ հեռու չէ: Մի մեծ վրանի տակ, քրտիներէ մէջ կօրած, բարձրահասակ, ծերունի վիրաբոյժը, սպիտակ խալաթը հագին, բերանը մաւլայով (չատ նուրբ հիւսուած լաթով) կապած, թեւերը սոթտած, վերահատում է մի գիւղացի կամաւորի: Նրա շուրջը վազվզում են երիտասարդ գթութեան քոյրերը, որոնք նոյնպէս կամաւորներ են:

Այս բոլորն ինձ յիշեցնում են Վարդանանց պատերազմը, որ պատմում է նրա մասնակից անմահ Եղիշէն եւ որի պատմութիւնը ես կարդացել եմ ճեմարանում: Մեր յարգելի ուսուցիչը բերանացի գիտէր այդ գրքից ամբողջ գլուխներ եւ ոգեշնչուած ասում էր Եղիշէի իմաստուն խօսքերը.— «Մահ սլ իմացեալ՝ մահ է, մահ իմացեալ՝ անմահութիւն»: Այդպէս է մտածում եւ այս պարզ գիւղացին, որ ատամները սեղմած լուծ է, երբ ծերունի վիրաբոյժը մաքրում է նրա ջախջախուած ոտքի վէրքերը եւ մօի ու սակրների արիւնոս կտորները հանում ու գէն է նետում:

Եւ ինչո՞վ նման չէ Մարդարապատի ճակատամարտը Աւարայրին...

Յ. Մ.

Վ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՍՐՏՈՎ

Անենայն արտով բողոքում եմ եւ մարդու անարդար վիճակի համար, Անիծում եմ եւ մարդուն նենգաւոր, որ նա բնորեւ է պղծուած ճանապարհի, Ասում եմ հոգւով օրէնքներ շատ-շատ, որ ծանրացել են մարդկանց ուսերին եւ ստիպում են կեղծել, բռնուել, գովել անարժան, տգէտ բարբերին:

Եւ բողոքում եմ, իրաւունք ունեմ գանգաւ գրելու ամբողջ աշխարհին, Որ Հայոց հողը եւ վերադարձուի եւ տրուի պանդուխտ տառապաղ Հային, Եւ ցանկանում եմ մէկ անգամ տեսնել քարտէզը Հայոց անձայր երկրորի, 'Իրանից յետոյ եք է մեռնեմ էլ, իմ հոգին ուրախ եւ յաւերժ կ'ապրի:

Ինչո՞ւ է Հայը պանդուխտի ցուպով այսօր քափառում ամբողջ աշխարհում, Օտարի հողում կեղծուած ու տանջուած, հեռու հիւսիսում կամ անապատում, Ի՞նչ է նա կորցրել Սուտանում կիզիչ, կամ Հնդկաստանում հեռու հեռաւոր, Ինչո՞ւ է հայը բեկորներ դարձել, նա չունի հանգիստ, նա չունի անգարը:

Ինչն պանդուխտ Հային հող է հարկաւոր, ոչ օտար երկրում, այլ իր սեփական
Եւ երբ ունենայ նա հողը ճորից. դէն կը շարտի ցուպն օտարութեան, Անհուն բերկրանգով կը շտապի հեռուից դէպի Ղարս, Իգդիր, Վամ կամ Արտասհան,
Նորից կը լսուի հորովելը հին, ճորից կը ծխայ ծախը հայկական:

Օտարի ձեռքից հինգ հարիւր տարուայ հողերը այսօր եւս են գրաւում, Օրէնք է մեքէ էլ ասում եքէ որ հողն սեփական տիրացն է լոկ պատկանում, Բայց ինչո՞ւ խօսել ուրիշի մասին եւ միշտ մոռանալ ցարը սեփական, Ինչո՞ւ վաստակել, որ ուրիշն ուտի, մոռանալ քաղցը հարազատ մանկան:

Ո՛չ, բաւական է, չպէտք է լոռի, երազել քիչ է, պէտք է պայքարել, Քառասն տարին դեռ նոր է անցել, Հայոց հողերը պէտք է պահանջել, Քարտէզի վրայ դեռ շատ անուններ մինչեւ օրըս էլ հինն են մնացել, Նայնն են մնացել քաղաքներ, գիւղեր, լիներ ու գետեր եւ հին ամրացներ:

Սահմանին թիկնած Արարատն է սէգ, իրեն լանջերով գմբուխ կուտական, Եւ Արարատն է Սիւմբուլը Հայոց, միշտ թովչանգով լի քաղցր, մայրական, Իսկ այն կողմ, հեռուում, Բինգէտօյն է լքուած, սգուորի նման սեւ ամպերի մէջ,
Վանայ եւ Նազիկ լճերն են նիրհում, Ախթամարն է մեր արտասուում անվերջ:

Այս բոլորը դուք տեսնում էք, Հայեր՛ք, եւ այն թողել էք բախտի պատմութեան, -
Լոկ ցանկանալով հարցեր չեն լուծում, այս է մեզ ասում մեր կեանքը այժմեան,
Պէտք է պայքարել, պէտք է պայքարել եւ պէտք է օսելով մահից սեփական. Մահուան գնով էլ պարտաւոր եմք մեքէ միացեալ տեսնել հողը հայկական:

ՅՈՎՀ. ՇԻՐԱԶ

ԱՆՀՆԱՐԻՆ Է

Սրբանիկ եմք մենք,
 Որ ընկերական հաւաքոյթներում
 Աւելի շատ եմք
 Հի՛րն, հայրենական երգերը երգում:
 Զուլուած գոյնքի վերաքարմացման
 Նտ'ր դար է եկել:
 Անհնարին է մի գոյնով ապրել...

Ինչպէս բազմիցս նշուած է, վերջին երկու-երեք տարիներուն, մեր Հայրենիքին մէջ հոգեկան զգալի վերափոխում մը տեղի ունեցաւ: Ամէն ինչ կարմիր տեսնող եւ ուրիշ բան չտեսնելու վարդապետութեան ծառայող կարմիր մտայնութիւնը իր տեղը, գոնէ՛ մասամբ, զիջած կը թուի աւելի մարդկային, բնական բխումներու, հակումներու:

Գիմազի էջին վրայ՝ Շիրազի քանաստեղծութեան վերջին տողը՝ Մահուամ գնալ էլ պարտաւոր եմք մենք միացեալ տեսնել հողը հայկական:

Ու այդ էջին վրայ՝ այս պզտիկ քանաստեղծութիւնը:
 Հայրենական հողին ընդերքներէն բխած ամէն յուզում, Հայրենի հողը երախտապարտ ձկող մարդոց ներքին վեհութիւնը բացայայտող ամէն բան, ցեղային բոլոր երանգները ի պատուի են այսօր մեր երկրի ժողովուրդին ու մտաւորականութեան մօտ: Ու անբնական չէ այս վերազարձը: Անբնականը ժողովուրդները իրենց բնական հունէն դուրս բերելու միտող զատան առաքելներու արիւնոտ յաւակութիւնն էր, որ, թէեւ ուշ, սկսած է սակայն անցնիլ պատմութեան մտայլ էջերուն մէջ, աւելորդ անգամ մը եւս հաստատելով, որ անհնար է երկտր ատեն կապանքի տակ պահել մարդու ոգին:

Վերի տողերը ստորագրած է Հայաստանի երիտասարդ քանաստեղծներէն մէկը, Արամայիս Մահակեան, եւ Մահակեան առանձին չէ ոգիի այս վերաթարմացման մէջ:

Նօրէն կարգացէք քանաստեղծութիւնը, քիչ մը տարածուելով այս անգամ, քիչ մը ետ նայելով, քիչ մը դանդաղելով ներկայ օրերուն մէջ եւ այն ատեն աւելի պարզ կը դառնայ, թէ ինչո՞ւ «երջանիկ ենք մենք» եւ ինչո՞ւ երջանիկ չէին «հին, Հայրենական երգերը» Հարկադրաբար անտեսած ու Հարկադրաբար «մի գոյնով» ապրած միլիոնները:

Հայաստանի մէջ, Եղեռնի Յիսնամեակին, Հարիւր Հազար Հաշուող բազմութիւններու ներկայութեան՝ զոհերու յիշատակին յուշարձան կանգնեցաւ: Եւ յուշարձանը լաւ յոյսեր ներշնչեց Հայ մարդուն:

Հայաստանի մէջ, Սարգսրապատի յիսնամեակին, Հարիւր Հազար Հաշուող բազմութիւններու ներկայութեան՝ կոթող բարձրացաւ: Հայաստան ստեղծած յաղթապանծ կարիճներուն ի պատիւ: Եւ կոթողը Հպարտութեամբ յեցուց Հայ մարդուն սիրտը:

Բարձրացան նաեւ ուրիշ յուշարձաններ, ուրիշ կոթողներ՝ դրաւոր, ճայնաւոր, գունաւոր: Վերաթարմացման շրջան է իրապէս: Մարդիկ սկզբած են Համեմատաբար ազատ շնչել, երգել, գրել, լաւագէս ըմբռնելով, թէ ձկնահարին է մի գոյնով ապրելը...

Վազգէն Ա. Ի այցը Ազգային Հերոս Միսազ Թորլաքեանին

ՄԻՐԵԼԻ ՀԱՒԱՏԱՑԵԱԼ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ

Մահիկակէս, 18 Մայիս 1968

1915 թուականին, այդ սև օրերում, ամբողջ երկիր մը բնաջինջ եղաւ, քարափանդ եղան մեր եկեղեցիները եւ վանքերը, եւ ամբողջ ժողովուրդ մը մահուան անդունդը գլորուեցաւ անասելի տառապանքներու մէջ: Սակայն, սիրելի հայեր, Աստուած մեզ բոլորովին չլէնց, եւ ինչպէս Քրիստոս երբորդ օրը մեռելներէն յարութիւն առաւ, այնպէս ալ հայ ժողովուրդը, երեւ տարի հոգ յարութիւն առաւ եւ կոչուեցաւ նոր կեանքի, գրեթէ հրաշքի համագոր պայմաններու մէջ: 1915-ի Ապրիլին յաջորդեց 1918-ի Մայիսը: Եւ այնպիսի մէկ պահու, երբ երկրորդ եղեռն մը կը սպառնար մեր վերապրող ժողովուրդին, Արեւելահայաստանին, արիւնքամ ժողովուրդի մեր գաւակները մէկտեղուեցան, բռունցքի մը վերածուեցան անխորտակելի եւ ստեղծեցին, կոթողեցին հայոց պատմութեան երկրորդ Աւարայրը՝ Սարգսրապատի հակատամարտը: Հայ ժողովուրդը փրկուեցաւ ստոյգ մահէ զիւր քաջ սրբուց սուրբ արիւնով: Գիտէք, այսպիսով հռչակուեցաւ Հայաստանի Հանրապետութիւնը Մայիս 28-ին:

Հայոց պատմութեան ամիւր վերջապէս շրջուեցաւ եւ հայ ժողովուրդի առջեւ բացուեցաւ, Սարգսրապատի յաղթանակով, կեանքի նոր հանապարհ:

ՎԱԶԳԷՆ Ա. ԿԱԹՈՂՈՒՎՈՍ

Կ Ա Ր Օ Տ

ՈՒ ԳԻՆԻ

ԱՇՈՏ ՆՈՒՐԵԱՆ

Ձեր բոլորին դէմ ես մինակ եմ հիմա —
 Գաւաթ մը լոկ իբր ընկեր,
 Երակներուս չորցած արիւնն արդ կ'եռայ
 Ու ցնծութեան կը զօղանջեն բիւր զանգեր:

Ծարամ հոգին կ'ընէ լեռներ տեղահան,
 Մոլորեալին կու տայ դեկ,
 Կարօտատրոփ քայլերուն տակ հեռ ճամբան
 Կը դառնայ ի՛նք յոգնաբեկ:

Այգեբարբառ մեր *Տրեստին* Արարտ
 հառնարանէն երբ հասնի
 Արահետ մը լաւայի, ողկոյզներու բոցախայտ,
 Ու գաւաթս արիւնի՝

Ծս կը խմեմ մառաններուդ կարկաչեզ,
 Հոգեխոսով հիբ գիւնին,
 Որ դարերու գինարբուքի սրտաղեղ
 Ե՛րզն է դարձած Ջանգուին:

Հոգիիս մունջ կարասին մէջ այս գիշեր
 Գիւնիդ ինչպէ՛ս կը հասի
 Ու իբ բոցով կը նետէ լոյս, մթաստուեր
 Խոռոչներուն կարօտի:

Կարմիր գիւնին, որուն հարին մէջ այսօր
 Կ'այրի դեռ խունկն աղօթքին
 Ու աշուղի արեւախանձ, վիրաւոր
 Սիրոյ թախծոտ մեղեդին:

Թունդ այդ գիւնին, որ ասիբուն Տղմուտի,
 Հերոսներուդ խաչավառ
 Ջարկաւ շեփոր ու երգերով հաւատքի՝
 Թամբեց յաղթի երիվար:

Ա. Ն.

ԱՐԱՄ ՀԱՅՎԱԶ

ՄԱՅԻՍ ԱՄԻՍԸ

Վերջին այդ օրերում էր, որ վարժարանի սնօրէնութիւնը մեր դասացուցակին վրայ Գրականութեան դաս ալ աւելցուց: Յակոբ Օշական անունով մաքր մըն էր, որ օր մը ներս մտաւ դասարանէն, և, խօսքը ոտքի ելած աշակերտներուն ուղղելով, ըսաւ որ նստիմք: Նստամք:

– Ձեզմէ ո՞վ ինչ ունի գրած, քոզ ելլէ կարդայ, ըսաւ:

Մարդ ոտքի չելաւ:

– Աղէկ, հասկցանք:

Իր հասկցածը ի՞նչ էր՝ չեմ գիտեր: Բայց մեր հասկցածը այն էր, որ աններող քննադատ մըն էր և անուն ունեցող գրագէտներն իսկ չէին ազատեր իր հատու խօսքէն: Մենք ո՞վ էինք, որ ելլէինք, բան կարդայաւ իր առջեւ...

Հազիւ իրմէ վեց դաս էինք առած, երբ Ամերիկա երթալու համար ամէն բան կարգադրուեցաւ:

Օրերս ա՛յ համարում էին: «Մ՛ամբ բարով» ըսելու այցելութեան զացի Պալիս գտնուող կարգ մը հայրենակիցներու: Այդ առթիւ էր, որ գիշեր մըն ալ քնացայ Գեւոր Գալիու գտնուող անոնցմէ մէկուն տունը: Իրիկունը, հիւրընկալիս պատշգամէն, խաբակներուն վրայ փշրուող ալիքներու շառաչին ունկնդրելով, ծովը դիտեցի: Կէս գիշերէն առաջ բարձրացաւ նաև լուսինը և լողալու համար մտաւ ջուրը: Ձեմ գիտեր՝ ի՞նչ պատահեցաւ, որ փշրուած, հագա՛ր կտոր եղած, ելաւ մակերես, անկարագրելի ու անտեսանալի պատկեր մը կազմելով: Ու ն՛ս, որ քէն մինչեւ 20 տարեկանս ծով տեսած չէի, ինքի պէս սիրեցի ազի ջուրի այդ անսահման տարածութիւնը և չյագեցայ, չյագեցա՛յ զայն դիտելէն...

Կը յուսամ, որ եթէ մեռնիմ, ժառանգորդներս, մարմինս այրել տալով, մոխիրս կը նետեն ծովը, որպէսզի ալիքներու ձայնով օրօրուի յարիտեմական բունս:

Կը հաւատամ, որ Մայիս ամիսը բախտաւոր ամիս է ինձի ու հայրենութեան համար: Դարաւոր գերութենէ ետք, Մայիս ամսուն էր որ մեր անկախութեան հիմնաքարը անգամ մը նս գրուեցաւ: Մայիս ամսուն էր որ Բիւրսիստանը ձգելով, ցեղիս գիրկը վերագարծայ և ահա կրկին Մայիս ամսուն է, որ ունեցած քանի մը գոյքերս կապած – ընդամենը կէս ծրար – Պոլսէն նս բարձրացայ, Ամերիկա երթալու համար:

ԱՐԱՄ ՀԱՅՎԱԶ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՒՕՏ

Հայաստանի վարդապետ Առաւօտ,
 Մառերը հարս լռյս ու ծաղիկ են հագեր,
 Հորերում մէջ կ'երգեն արծաթ աղբիւրներ,
 Քարին, հողին հայրենաբազմ եւ կարօտ.
 Հայաստանի վարդապետ Առաւօտ:

Տուներուն մէջ ամէն հրազի շողին տակ
 Օրորոց կայ, ամէն ձեռքի մէջ՝ մատանի՝
 Որ Անցնալի փառքը կ'երգէ յաղթական.
 Ուխտատեղի՝ ամէն կարկառ ապիտակ,
 Հայաստանն է վարդերուն մէջ մայիսնան:

Հայաստանի շուշանգարդ Առաւօտ.
 Սափար գինւոյ, բիւրեղ քաժակ ամբարսի.
 Լեռներն ի վար արեւակաք կը հոսի.
 Մառերը հարս բեղմնաւոր են, խնկաւտ,
 Աշուններու խոստումներով սխրալի.
 Հայաստանի յաւերժացող Առաւօտ:

Սոյաք Նովան եւ Քուչակն են զուրս եկեր
 Իրենց մարմար շիրիւններէն անմտաց,
 Հայաստանի Առաւօտն է լուսարբած,
 Լուսամարմին չճնաղ աղջիկ՝ վերածնած
 Անհուններէն Մայիսի օր մ'արեւտ,

Վարդապետը եւ յաղթանակն Առաւօտ...

ԱՐՄԷՆ ԵՐԿՈՅ

ԳԱԼԻՔ ՍԵՐՈՒՆԳԻՆ

Մուշի և սերախութեան այս մեն օրերուն, իրազս զնպի մեզ էր թուի, մեր սիրուն սրբուհիներ, զուգ որ ակամատես վիաներն ու զունքն եղաք մեր պատմութեան ամենամեծ ողբերգութեան:

Գուգ տեսաք ևս մեր վրայ զպոցիք, թէ ինչքան թանկ նստեց մեզ մեր պատմութիւնը: Աշխարհիս կրեմնն ոչ ոք վճարեց այդքան սրին իր ազատ ազրելու իրաւունքը մեզ րեքելու նամար:

Եւ քանի որ զուգ էք լինելու անմիջական ակր այդ թանկագին ժառանգութեան, կրկորան ունիտ մեզմէ ինչքիցիք, առաջին՝ շտանաք մեր աշխարհն առաջ կատարուան զկարեւորն արժէքն ու նշանակութիւնը ևս զանոնք նաւատարմութեամբ փոխանցէք մեզ յաբարգոյ սերունդներուն, ևս կրկորաք՝ արժանի յախրզնէրը լինիք այն մեն սերունդին, որ մեզ նամար պատրաստեց աշխարհիս բարբիճերն ամենաթանկագինը՝ Ազատ Հայրենիք մը:

ԱՐՄԷՆ ԳԱՐՕ

ԱՐՄԷՆ ԳԱՐՕ
(Ուաշինկթընի Դեսպան)

Հայաստանի Հանրապետութեան Ուաշինկթընի Դեսպանատունը

**ԳԵՂՕՆ ԳԵՐԱԳՈՑՆ՝
ՀԱՅ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ**

*Ալեկսի Ժ Լուսի-Նուկր
յտպատկերագրեան Հայ սերունդներուն*

Երա՛գ էիր դուն...

Գարեբէն եկող,
Բառեբէն եկող,
Քարեբէն եկող,
Երա՛գ էիր դուն...

Երգերուն շնչած,
Վերջերուն փնջած,
Զիրգերուն կանչած
Երա՛գն էիր դուն...

Ու Մայր-Արամի խառնակէն փրքած,
Կեանք Արագածի կանքեղէն կաքած,
Կամք Արարատի հարկերէն փրքած՝
Հայ հոգիներուն
Երա՛գն էիր դուն...

Ու քիւր դարերու հեւքին ունկնդիր՝
Հայ ոգին լսեց, թրթիւ առ թրթիւ,
Զայնը երագիդ - սրբազան պատգամ -
«Արժանի ես ինձ, ու ես պիտի գամ:
Ես կա՛մ ու կու գամ երկիրդ էրագի,
Կու գամ աշխարհը փրփրուն Արագի,
Վեհ Արարատի, պերճ Արագածի -
Տե՛ս, անոնք արքա՛ն նման են ինձի»:

Ո՛վ ազատութիւն, քարի՛ք ամենի,
Ու բարիքներու բաշխի՛չ դիցունի,

Պատգամիդ կու՛

Նկան կերտելու

Սուրբ երբորգութեան

Ծնունդ սրբազան

Արամներն արի

Հայոց Աշխարհի -

Նկան բիրտբով,

Նկան հուրերով:

Պատգամիդ կու՛

Վերակերտելու

Նո՛ր անկախութիւն, հայ ազատութեան
Շէճի՞ն դժուարին, տանայը կործան:

Եօթն անգամ քառեակ տարիներում դում
Կը կերտուէիր յա՛մբ, տաժամբով անեւն,
Արի՛ւն-շաղախով, մարմին-հարերով –
Հայոց լեռներու ազնիւ մարմարով:
Կը կերտուէիր կո՛ւրծք տալով փոքորկին,
Մռայլ պահերու դիւային նենգին:

Ու մութ քամներու,
Կարած հանդերու
Մեր մարտիկներում
Երա՛զն էիր դում:

Կռուի պատմէշին,
Յուրտ ու յշուշին՝
Մեր ընտիրներուն
Երա՛զն եղար դում:

Շիջող աչքերու,
Կասող կուրծքերու
Ժպտում գուարթում
Երա՛զն եղար դում:

Վասնզի...
Մենք առանց ճեզի
Խելագա՛ր կ'ըլլանք կամ թշուառակա՛ն:
Զագիր ազուններ, դիրտը մարդկութեան:

Ո՛վ Անկախութիւն,
Մեր երազն ես դում,
Մեր մուրազն ես դում,
Բայց պիտի գա՛ս դում,
Պիտի ըլլա՛ս դում:

Բարոյիկ մարդու պայման առաջին՝
Աննահանջ պէտք ես աւէն մի կեանքին:
Թէ անկարելի եղար դում արդէն,
Քեզ հեռացուցին ընդմիջտ հայ մարդէն,
Մենք ալ մոլեցին մանկ ու ձերան ենք,
Այդ անկարելի ճգնող կռան ենք,
Ատամ ենք ու ռումբ ու սառ գիտութիւն
Աշխարհ քանդելու՝ որ գա՛ս, ըլլա՛ս դում:

Ո՛վ անկախութիւն,
Պիտի գա՛ս նորէն, ա՛յո, պիտի գա՛ս դում,
Հայ հոգիներու կեանք պիտի տառ դում

Օր մ'ալ ընտրուած՝ անթիւ օրերէն,
 Նոր Աւարայրի օրը հրեզէն,
 Մարմինն առիւր դունն,
 Ո՛վ Անկախութիւն,
 Երազ չէիր դունն:

Ու բացիր պողպատ դուռը տաճարին
 Ու բազմութիւններն Հայոց Աշխարհին
 Մոլեգին մահուան ու սովի մէջէն
 Ու թշուառութեան թումղ ծովի մէջէն
 Վազեցին հեռով ըմպելու անյազ
 Սուրբ Ազատութեան նեկտարն անաղակ:

Ձի ա՛յ կայր դուն,
 Ո՛վ Անկախութիւն,
 Երազ չէիր դունն:

Բայց նոյնմերեան օր մըն էր մտայլ,
 Հով մըն է փչեց՝ խոստումով շոռայլ.
 Թաքար-մտկաւեան դժոխէն փրքած
 Փոքորիկ մըն էր համայնատարած.
 Ու բուռն, վայրա՛գ՝ սրբեց ու տարաւ
 Անցքին առջեւէն ումէն վատ ու լաւ...

Ո՛վ Անկախութիւն,
 Ա՛յ չկայիր դունն,
 Երա՛գ էիր դունն...

Ձոյզ մը գարուններ հագիւ տեսար դուն
 Ու նորէն երա՛գ, երա՛գ եղար դունն:

Այժմ Սփիւռքի՛ մէջ թէ Սիպիւրի,
 Կամ յամառ կոռչած հողին Նայիրի՛
 Հայ բազմութիւններն երկրին Հայաստան
 Ի քե՛զ կը յուսան, քեզի՛ կը հուսան:

Ա՛յ երազն ես դունն,
 Ո՛վ Անկախութիւն,
 Բայց մուրազն ես դունն...
 Ու պիտի գա՛ս դունն,
 Պիտի ըլլա՛ս դունն...

Վասնզի,
 Ըսիր.
 «Արժանի էք ինձ, ու ես պիտի գամ»:
 Եւ տուիր ըմպել նեկտարն երկնահամալ:
 Ազատութիւնով
 Ըրիր մեզ գինով:

Կ. ԻԻԼԻԻՊԷՑՅԱՆ

ԳՐ. ՅՈՐՈՍԵԱՆ

ՈՒՐԻՇԻՆ ԱՄՈՒՍԻՆԸ

(Վ Է Պ)

Ա.

- Զիբօ՛ Արմենիա...
- Կեցցե՛ Հայաստան...
- Կիլիկիան մերն է... Մե՛րն է Կիլիկիան...

Հայ, յոյն, արարախօս զրիստոնեաներ կը պոռան, կը բացաղանչեն:

Թրքութիւնը հեռացած, սփքած, սրջացած է Քաղաքի իր թաղամասերուն մէջ:

Եկեղեցիներու զանգերը, արեւածողին սկսած՝ դուշ ու դաղարչունին: Սմէն թաղէ, ամէն զանգակատունէ չընդհատուող զօղանջը ժողոփուրդը ոտքի հանած է:

Մարդկային հեղեղ: Քաղաքը կը ցնծայ մեծով ու պզտիկով: Քաղաքը կ'երգէ, կը պարէ ճամբաներու երկայնքին:

Երիտասարդ աղջիկներ եւ կիներ պատուհաններու առջեւ թէ պատըշվամներու վրայ՝ սպիտակ թաշկինակներ, Եռագոյն դրօշակներ կը շարժեն: Երկարաչունչ, դիւ ճիշերով կը մանակցին ընդհանուր խրախճանքին, աւելի ու աւելի հրահրելով անցնողներու խանդը:

- Զիբօ Արմենիա'...:

❖

Մերսին:

Մայիս 28, 1919:

Անապատներու մահատանէն ճողոպրած, տակաւին ցնցոտիներու մէջ, տակաւին տուն-տնիչ շեղած, նիւթապէս թէ Փիզիքապէս խորտակւած հայութիւնը իր անկախութեան առաջին տարեդարձը կը տօնէ:

Սուրէն Մանուկեան իր ձեռնագրայտին արծաթէ գլուխը օգին մէջ

չարժեղով՝ հոսանքին հետ կ'երթայ: Նոյն խօսքերու կրկնութիւնը: Նոյն եղանակները: Թեւանցուկ, կամ ձեռքէն բռնած, մօտը գանուող պատահական մարդոց հետ կը պարէ: Պար չէ՛, բերկրանքը արտայայտելու, ինքզինքը սպառելու համար խոյանք մը, վեր-վեր նետուելով ու սալայտակին հարուածելով:

- Աչքդ լոյս, եղբայր...: Աչքդ լոյս, կամաւոր...: Աչքդ լոյս, Հօրեղբայր...: Աչքերնիս լոյս, զաւակս...:

Մանօթ, անծանօթ, մեծ ու պզտիկ իրարու հետ կը համբուրուին: Գերեզմանէն յարութիւն առած հայութեան օւետիսը տալու, եղբայրական հարազատի զգացումները փոխանակելու:

Մերսինի փողոցները նեղ կու դային խուժող ամբողին, որ աւելի ու աւելի կ'ենար, կը զինովնար, կը խեղազարէր, պայթիլ կ'ուզէր:

Մօտեցող նուազախոս մըի շեփոններուն եւ թմբուկին ձայնը, ճամբու երկայնքին, ակօս մը կը բանայ: Մարդիկ զիրար հրմշտկելով աջ ու ձախ, պատերու տակ կը սեղմուին:

Սուրէն հազիւ մէկ ոտքը կը զետեղէ դրան մը սեմին: Կը մնայ անշարժ: Շունչ մը կ'առնէ: Զահտի ջրտինքը կը սրբէ: Ոսկեզօծ ակնոցները կը շահէ, կ'ամբացնէ քթին վրայ:

Արեւը կիզիչ է, սակայն ծովէն փչող հովը կը զովացնէ այտերն ու ճակատը:

- Զի'ի'ի'բօ'օ'օ' Ար-մնն-նա'ա'ա'ա'...

Ժողովուրդը ցնորած է արդէն:

Մափահարութիւն: Թաշկինակներու պար:

Շաքարի, ծաղիկներու, ծաղկեղուրի տեղատարափ մը կ'իջնէ ճամբուն վրայ: Միլիոն ու միլիոնաւոր թիթեռներու նման ծաղիկները պար կու գան օդին մէջ, մարդոց շլխուն վերեւ:

Սպիտակ հազած երիտասարդներու խումբ մը կը մօտենայ հսկայ Եռադոյն դրօշակներ պարզած, ուրախ, խորխոր, լուսալող ճակատները բարձր բռնած՝ կը մրճահարեն սալայտակի չարերը կրունկի հարուածներով...

Նայիր նրան երեք գոյնով

Նախնական մեր նշան...

Հովը զինովի քմայքերով կը խաղայ հարիւրաւոր դրօշակներու մեծածաւալ ծփանքներուն հետ, դրօշակները ծիածան աւ ծիածան կը բացւին արեւի ճառագայթներուն առջեւ:

Ժողովուրդը կորսնցուցած է ամէն զգայարանք: Չեն լսեր: Չեն տեսներ: Ոտքերուն տակ հողը ու ամբողջ աշխարհ գոյութիւն ունենալէ զարդած է: Միտքը սրբուած է ուզելներուն մէջ: Բառերը կորսնցուցած՝ իրենց իմաստը:

Հազարաւոր մարդիկ սիրտ ու թոք կը բզկտեն, իրենց ձայնը առուելադոյն աստիճանի մը բարձրացնելու զուարթ խելադարութեամբ:

Մէկ չափի վրայ կը ճչան:

- Խենթանալիք բան է... Աստուած իմ... Խենթանալի'ք բան է...

Խենթանալի'ք... Խենթանալի'ք...

Սուրէն չկրցաւ զսպել ինքզինքը: Յորդահոս արցունքներով պոսթկայ բարձրամայն, ջղմագորէն լալ սկսաւ:

- Մի' լար, եղբայր... կը բաւէ՛ օրքան լացինք:

Խօսեցաւ մէկը քովէն, ուսին շոյող հարուածներ տալով: Սուրէնի

արցունքները տակաւին կը վազէին, երբ գլուխը դարձուց, նայեցաւ քովի անծանօթ հայուն. մօտ երեսնամեայ, իրեն դրեթէ տարեկից, բարակ պե-
խերով ու ծնօտին վրայ պզտիկ մօրուքով երիտասարդ մըն էր, որ թէեւ
«Մի լար... մի լար», կը կրկնէր, սակայն յուզումէն իր ծնօտն ալ կը դո-
զար:

Երկու երիտասարդները զիրար հազիւ գտած՝ սիրելիներու նման
փաթթուեցան իրարու:

– Զե՛մ լար... պիտի չլամ... ա՛լ պիտի չլանք...:

Կը խոստանար Սուրէն, սակայն, երբ իրարու աչքերուն նայեցան,
երկուքն ալ նկատեցին, թէ անկարող էին իրենց արցունքները զսպելու:

Անծանօթը՝ երկու արհեստն մէջ տուած Սուրէնին գլուխը՝ սկսաւ
համբուրել անոր ճակատն ու այտերը:

Հայ կամաւորներու զօրասիւնը կ'անցնէր, նուազախումբի առաջ-
նորդութեամբ:

Պղինձէ շեփորներ կը փայլէին: Ենփորներուն սուր ձայնը կը
պատուէր միջոցը: Թմբկահարը վզէն կախուած հսկայ թմբուկի կաշին
պտտել կը ջանար կարծես՝ իր հարուածներուն ուժգնութեամբը:

Վերէն ծաղիկ եւ շաքար կը տեղար, եւ ծաղիկն ու շաքարը սպա-
ռելիք յունէին: Սուրէն շուարած մի՛նակ մը ունէր: Աջ ու ձախ նայեցաւ:
Փոթորկայոյզ ծովու նման, սպիտակ թաշկինակներ օդին մէջ շարժող ժո-
ղովուրդը կը փրփրէր ու վեր-վեր կը նետուէր խլացուցիչ աղմուկով:

– Հաւատալիք բա՛ն է այս, – հարցուց Սուրէն անծանօթ երիտա-
սարդին, սակայն՝ ընդհանուր աղմուկին մէջ ձայնը կը լուծուէր, կը կոր-
սուէր: Զանդակներու ձայնը խլացած էին արդէն, չէին իսկ լսուեր:

Իր ձեռնափայտին գլուխը օդին մէջ շարժելով՝ ինքն ալ փորձեց
ձայնը ձգել: Զկրցաւ:

Օսլայուած բարձր օձիքը գէշ կերպով կը սեղմէր վիզը: Տաք ու
փոշի, սեղմուած պատին, մէկ ոտքի վրայ, յոգնած եւ յուզումէն ուժաւ-
պառ, ուղեղին մէջ դարձող անիւ մը ունէր:

Գլուխը ետին՝ պատին կռթնեցաւ: Եթէ ամէն կողմէ սեղմուած
չըլլար, անպայման վար պիտի սահէր, ինչար: Մովէն փշոզ խոնաւ ու զով
հովը հանելի էր, սակայն իրեն այնպէս նկաւ, թէ արեւի լոյսը դանդաղօ-
րէն կը մոխրանար:

Փակեց աչքերը:

Նուազախումբը, նաեւ կամաւորներու խումբը՝ իրենց պողպատ-
եայ կրունկներով՝ եկան ու անցան:

Մարդոց աղմուկը առա՛նձանաբար կ'իջնէր:

Զանգակներու ձայնը լսելի կը դառնար:

Ճակտին քրտինքը կը պաղէր: Անգամ մըն ալ հանեց թաշկինակը:
Ձորցուց ճակատը, այտերն ու վիզը: Բացաւ աչքերը:

Ճիշդ իր գէ՛մը, պատուանի մը առջեւ, յաղթանդամ, առոյգ ծե-
րունի մը տնասաւ: Սպիտակ, թաւ պեխերով, երկար մօրուքով, ճաղատ,
խոշոր գլուխով, քթին վրայ սեղմուած զոյւ մը ակնոցներու ետին՝ գննող
կոր աչքեր: Օսլայուած բարձր օձիք եւ մոխրադոյն դգեատ: Բաճկոնի մէջ
զրպանէն միւսը ժամացոյցի հաստ ոսկի շղթայ մը կ'երկարէր:

Մերուկիին քովը երիտասարդ կին մը կար, իր աղջիկը, անպայ-
ման: Հօրը նման սպիտակ, փայլուն ձորթով, որ արեւին տակ կործիր-

կարմիր կը փայլէր: Նուրբ, բարակ դէմք մը եւ նշաձեւ աչքեր ունէր: Սեւ սաթէ մազերը հիւսկ-հիւսկ կը կախուէին ուսերէն վար:

Երկնային, բաց կապոյտ շրջազդեւտ մը հագած էր, բարակ մէջքին սեղմուած, գերազանցապէս զդալի դարձնելով կուրծքին ամբողջ հարթօտութիւնը, սախն քննարու կը քանդակուէր: Սպիտակ շարունգ օձիքը վրին շուք ծալք-ծալք կը դառնար: Ուսերէն միջնեւ արժուկը, շրջազդեւտի թեւերը ուսած էին, արժուկէն վար դաստակին փակած:

Ոչ մէկ սկեղէն զարդ, ո՛չ իսկ օղեր:

Սուրէն մէկ ակնարկով նկատի առաւ ազնուական տեսքն ու շարժումները պատուհանի զոյգին:

Ծերունին՝ հանդարտ ու խոհուն՝ հայրաբար կը ժպտէր բոլորին ու ձեռքի պղտիկ շարժումներով կը պատասխանէր վարէն, փողոցէն իրեն ուղղուած յարգանքի նշաններուն: Աղջիկը խոշոր կողովի մը մէջէն՝ արագ, ճկուն, հմայիչ շարժումներով՝ ափ-ափ ծաղիկ կը թափէր անցնողներու վրայ:

Գերազոյն վայրկեաններուն՝ գերազոյն, անհաւատալի հրաշքներ կը կատարուէին մարդուս ներաշխարհին: Պատուհանի աղջկան զեղեցկութիւնը, իր պարզութեամբ, խայտանքովն ու հրապուրովը՝ յանկարծօրէն եւ ուժգնօրէն կլանեց երիտասարդին սիրտը:

— Աղուոր է, — մտածեց, — աղուոր է եւ զեղեցիկ:

Դալուկ, նիւար դէմքերով, սկար, կմախացած ու հազիւ-հազ պատասխարուած մարմիններով որք ու որքուհներու շարքը կը մօտենար: Հարիւր-հարիւրաւոր մանուկներ, պատանիներ, իրենց ուսուցիչ եւ ուսուցչուհիներու առաջնորդութեամբ կ'անցնէին երգելով:

Ժողովուրդի ազմուկն ու ծափահարութիւնները կանչ առին: Օտին մէջ ծածանող թաշկինակներ վար իջան, գլուխներ կախուեցան՝ ախոր յիշատակներով: Ծաղիկներու տեղատարափը կեցաւ:

Պատուհանի աղջիկը թաշկինակ մը ունէր աչքերուն առջեւ: Ամէնուն աչքին արցունք կար:

Սուրէն որքան պիտի ուղէր այդ վայրկեանին վերը ըլլալ ու այս աղջկան արցունքները սրբել իր թաշկինակովը, սակայն այդ հմայքը սեռիւքի նման անմերձենալի բան մըն էր:

— Ծաղիկ ցանեցէք մեր որբերու ոտքերուն տակ, — պոռայ յանկարծ, — մենք բոլորս ալ որբեր ենք: Ամբողջ հայ ազգը որբ է: Մեր որբերով նոր ազգ պիտի կերտենք, մեր հայրենիքը պիտի շէնցենք, ապրի՛ն որբերը: Կեցցէ՛ Հայաստան: Ջի՛ի՛ի՛բօ՛օ՛ Ար-մի՛ն-եա՛ա՛ա՛ա՛... Աղ-րի՛ն որբերը...

Ամէն մարդ Սուրէնին կը նայէր: Ամէն կողմէն սկսան ծափահարել եւ իր բացազանչութիւններուն արձագանգել:

Պատուհանի ծերունին գլխու քաջալերական շարժումներով ու ժք պիտով սկսաւ ծափահարել: Աղջիկը վայրկեան մը նայեցաւ Սուրէնին, ապա հօրը դառնալով ինչ-որ յանձնարարութիւն մը ըրաւ, որ ներս մտաւ եւ ինք վերսկսաւ ծաղիկ թափել:

Որբերը անցան ու գացին:

Դպրոցական աշակերտները եկան ու անցան:

Քահանաներ պատարապի զգեստաւորուով ու դպիրներ շարական երգելով անցան:

Սուբէն այլեւս իր ուշադրութենէն չէր հեռացներ պատուհանի ընկերներու շարժումները:

Գորգերով ու ծաղիկներով ծածկուած տախտակամած մը, վրան՝ թագուհիի նման հագուած աղջիկ մը՝ «Մայր Հայաստան»ը կը ներկայացնէր: Եւրջը՝ հրեշտակի թեւերով աւելի փոքր աղջիկներ եւ այդ ամբողջ կառուցուածքը՝ իր ծանրութեամբ՝ իրենց ուսերուն առած ժօտեցան քաղաքի ամենայայտնի անձնաւորութիւնները, բոլորն ալ պաշտօնական, սեւ հագած, սեւ գլխարկներով եւ սպիտակ ձեռնոցներով:

Ծերունին պատուհանին առջեւ երեւցաւ լայն, ցած սակառ մը ձեռքին: Աղջիկը վրայէն ծածկոց մը վերցուց ու պարունակութիւնը դէպի փողոց նետեց:

Երկվեցեակ մը սպիտակ աղանձներ իրենց թեւերը լայնօրէն բացին միջոցին մէջ:

Երկրորդ սակառ մըն ալ բացուեցաւ, երբորդ մը, չորրորդ մը:

Հարէրի ժօտ աղանձներ սկսան թռչկոտիլ մարդոց վերեւ: Ետեւ իջան թառիլ «Մայր Հայաստան»ի շուրջը, ուրիշներ տանիքներու քեւին: Ոմանք վերտօտին կը դառնային դէպի պատուհան: Աղջիկը դժուարութիւն չէր կրեր զանոնք բռնելու ու դարձեալ վար նետելու:

Սուբէին այնպէս թուեցաւ, թէ աշխարհի մէջ չկայ աւելի զգլխիչ պատկեր, քան պատուհանի աղջկան նկարը, երբ զոյգ մը աղանձներն արփերուն մէջ բռնած՝ կը ժօտեցնէ իր զգայալ կուրծքին եւ զանոնք քելի կը նետէ: Մինչ աղանձները իրենց անկումին հետ թեւեր կ'առնեն, աղջկան դէմքին վրայ զոհուածութիւնն ու քերկրանքը ծաղիկ-ծաղիկ կը բացուին:

Սուբէն շէկ մայեր ունէր եւ բորձր հասակ: Դրան սեմին, իր բարձր դիրքով դիւրաւ նկատելի էր: Իր հիացիկ նայուածքը աղջկան ուշադրութիւնը գրաւելու էր: Անգամ մը իրեն այդպէս թուեցաւ, ուրիշ անգամ մըն ալ բռնեց աղջկան ականակը:

Պատահեցաւ նաեւ անսպասելին:

Աղջիկը աղանձները կուրծքին տանելու վրայ էր, երբ տղուն ակնարկին հանդիպեցաւ, որ իրեն կը ժպտէր: Երկու երիտասարդներու աչքերը մէկմէկու զամուած մնացին: Աղջիկը ուշացաւ աղանձները դուրս նետելու ու սեղմեց զանոնք կուրծքին վրայ:

Տղան պիտի ուզէր որ աղջիկը իր այդ դիրքովը մնար յաւիտեան, որպէս նկար կամ որպէս արձան: Ձեռն գիտեր ինչո՞ւ խոստումները աւելի հրջանկութիւն կը պատճառեն մարդուն, քան նուէրը՝ ստացուելէն ետք: Սուբէն կը կարծէր որ աղանձին իր կողմը պիտի նետուէր այնքան ատեն, որ աղջիկը իր դիրքին մէջն էր ու այդ սպասումին հետ երջանիկ, չես գիտեր ինչպէս, երիտասարդը բնագոյրաբար աչքերու եւ գլխու շարժումով նշան դրաւ աղջկան որ արձակէ աղանձները:

Աղջկան ժպտը սրբուեցաւ դանդաղօրէն, ու տղուն երկրորդ նշանին վրայ աղանձները ուժղնօրէն նետեց դէպի հեռացող «Մայր Հայաստան» կենդանի պատկերը:

Գ. Ք.

(Շար. 1)

ԱՐԱ ԱՐԾՈՌԻՆՆԻ

ԵՍ ԻՄ ՀԱՅՐԵՆԵՒ ՄԱՅԻՍԸ Կ՛ՈՒՋԵՄ

Յիսուս մայիսներ առաջ՝ Մեծ Մայիսին՝ հսկայ լեբան լանդեբուս, բարձրագիւր լճի ափին, հայլամուր գետին մօտ՝ տօրբեր լոյս մը ծագեցաւ, Հայկին խորհուրդը քափանցեց մեր սրտերուն ու ամուկնշում մէջ: Նայիրեան հայի շրթները վեց հարիւր տարւայ կարօտով համբուրեցին վերադարձած Ազատութիւնը:

Անա, Մայիս է դարձեալ: Ազատութիւն մը իբր քեւերը արածած է երկնքի կապտոտին վրայ, ազատօրէն կ'ընթացան գարնանաբայր ու հիւրընկալ ճամբաներէն, քայց կտկատ բան մը կայ մթնայնորտին մէջ, ծաբտա մը կը զգամ այս ազատ երկնակամարին տակ՝ - ես իմ աշխարհի ազատութիւնը կ'ազգեմ:

Մայիս է դարձեալ...

Մազկազարդուած է ճօտակայ լեռը: Եւ անոյ սեց կատարին, ճիւնէ յարմարեան պատմահանին վրայ արեւազօծ անգիր կը ծառին, վեհաբիւն մը կը զգենաւ լեռը: Նայուածքս գամուած է անոք անհասանելի կատարին եւ միտքս կը տարայ: Ազիւնս կը պարկայ՝ - ես իմ Մաթիս սարը կ'ազգեմ:

Մայիս է դարձեալ...

Լիբան հեղաբոյն ցայուածքին տակ՝ զեւս մը կը քաւայի, կը փրփրի եւ հին դարերու անհունէն եկած երգ մը կը բրբռացնէ շրթերուս վրայ, գարաւոր երգ մը՝ - ես իմ կամբողջկէց գետը կ'ազգեմ:

Մայիս է դարձեալ...

Մինչեւ հարկզմն տարածուող ծովը, անախի Միչերկրակաթի անվրդով կապոյտը կը տամբ մտածումներս հեռուն, հեռուն, ու յամկարծ կը փոքարի տրիւնս, բողբոջի աշիքներ կը բարձրանան հոգիէս, կամկեր կը լսեմ՝ - ես իմ աշխարհի Անտոն կ'ազգեմ:

Մայիս է դարձեալ, աշխարհը ծաղիկ, հրաշտփառ յարութիւն: Հայրենի հազիմ եկած մայիսեան ձայն մը տուն կը կանչէ գիտ: Ուրիշ Մայիս մը կը բացուի մտքիս տաբէր եւ ամէն ինչ կ'այլակերպուի: Կեռք կը բարձրանայ, գետը գուարթօրէն կը կարկաչէ, լիճը պայծառ հայելի մը կը դառնայ, ծաղիկները չեն վախճար մարդոց գարշապարներէն, մարդիկ կը գիմովնան երջանկութեամբ եւ յազբակամ գրօջներ կը ծփան մտեր սօղիմ մէջ...

Հեռաւոր եռզ, մայիսեան կարօտ:

Ես իմ հայրենի Մայիսը կ'ազգեմ...

Ա. Ա.

ՆԵՐՍԷԱ ՎԻՐԱՊԵԱՆ

ԿՈՅՐԻ ՄԸ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆԸ

Մայիս 28-ի օր մըն էր եւ ածնակա-
տարութիւնը տեղի կ'ունենար Անդր-Նա-
րի ճգեմանիկն արուհին մէջ:

Չորս կոյրեր, նստարանի մը վրայ
չարուած՝ մտիկ կ'ընէին:

Յայտագիրը լաւ պատրաստուած էր:
Բանախօս մը իրրու հրուշք ներկա-
յացուց պատահածը:

Երկրորդ բանախօսը ըսաւ՝ թէ Մա-
յիսեան ճակատամարտներուն մասնակ-
ցող հերոսներուն անունները ոսկի տա-
ռերով պէտք է գրուին Հայոց պատմու-
թեան էջերուն:

Փողովուրդը կը ծափահարէր, կոյ-
րերն ալ:

Իրենց Համար, անշուշտ, կարեւորը
լսելն էր, եւ բանախօսներուն, երզողնե-
րուն, արտասանողներուն ելոյթները լաւ
կ'անդրադառնային անոնց դէմքերուն վը-
րայ, այտուանդերձ խնդալս կու գար,
երբ անկարկս իրենց վրայ կանգ առնէր:

Չորսն ալ ծեր, կոյր կիներ էին: Ու
մէկը ծանօթ էր մեզի, յաճախ կու գար
մեր տունը եւ նիւթը միշտ Ս. Գիրքը
կ'ըլլար: Հեղինակաւոր կոյր մըն էր: Ս-
րբէի գլուխը Հաւաքեր է իր բարտակից-
ները եւ եկեր, անցուցի մտքէս:

Տօնակատարութիւնը վերջ դաւաւ:
Կոյրերը, մէկու մը առաջնորդութեամբ,
թեւ-թեւի մտած՝ դացին:

Քանի մը օր ետք, նորէն մեր տունը
եկաւ մեզի ծանօթ կոյրը: Նստած էինք
պատշգամ: Հարցուցի.

- Ինչպէ՞ս գտաք Մայիս 28-ի աօ-
նակատարութիւնը, օրերդ Ասթենիկ:

- Գո՞ւն ալ ներկայ էիր:

- Անշուշտ, այո՛:

- Ետտ լաւ էր, - ըսաւ:

- Կը նշանակէ Մայիս 28-ով ալ կը
հետաքրքրուիք, չէի գիտեր:

- Ինչո՞ւ պիտի չհետաքրքրուիմ, մեր
երեսը փայլեցնող միակ թուականը այդ
չէ՞, Մայիս 28-ը ազգային տօն չէ՞:

Ես լռեցի, միւսներն ալ Հարցում չը-
րին, ինք միայն խօսեցաւ, աւելի ճիշդը,
սիրտը պարպեց: Կարծես Հարցումին կը
սպասէր: Չարմացած իրեն կը նայէի:
Մինչ այդ, իր բերանէն միայն Ս. Գիրքի
մասին լսած էի, մինչդեռ հիմա թունդ
ողգայնականի մը տպաւորութիւնը կը
ձգէր վրաս, կարծես իր դրամի մէկ ե-
րեսին վրայ Ս. Գիրքը դրուած էր եւ
միւս երեսին՝ Հայոց պատմութիւնը:

- Այդ գէնքերը, - շարունակեց կոյր
Սաթենիկ, - մենք վեց Հարիւր տարի ա-
ռաջ պէտք է պարպէինք թուրքին դէմ:

Մեր պարտութեան մեծագոյն պատ-
ճառը մեր արտոզնումին կը վերագրէր:
Ցրուած էինք Պաքուէն մինչեւ Պոլիս,
աւելի հեռուները: Ի՞նչ զորք ունէինք
մենք Ռուսոյ խորհրդ, Պալքանեան եր-
կիրներու մէջ, Ֆրանսա, Ամերիկա: Կը
զարմանար, որ մեր մտաւորականները,
Իսրայէլ Օրիէն մինչեւ Թրիմեան Հայ-
րիկ, Նալբանդեանէն մինչեւ Չօհրապ
այս կէտը նկատի չէին առած:

- Ի՞նչ պէտք ունէր Իսրայէլ Օրի
այստեղ-այնտեղ թափառելու, թող Հա-
յութիւնը Համախմբելու աշխատանքին
յծուէր: Գաշնակցական մտաւորականնե-

բը միայն ճիշդ մտածեցին: Դուն Ակնու-
նին կը ճանչնաս, կարգացած-լսած ես
անոր «Ինչպի Երկիր» գրութիւնները:
Յետոյ Սիամանթօն, Սիամանթոյի «Հայ
դաշտերու պաղատանք»:

Ամէն բարիք եւ մարդկային շարիճներու
ամէն դարման,
Մեր խորհուրդէն, մեր խօսերէն,
մեր օրէնքէն պէտք է յուսալ...

Հասն խօսքերուն եւ բերած վկայու-
թիւններուն կ'ուզէի համամասութիւնս
յայտնել, բայց առիթ չէր տար, է՛նքը կը
խօսէր:

● Այս խորհուրդը գործի վերածեցին
մեր յեղափոխականները, ըսին՝ որ Ե-
սաբներէն շէյ յոյս», այդպէս ըրաւ
Արամ Մանուկեանն ալ, շէյքն որ ժողո-
վուրդը ցրուի, հետանայ երկրէն, համա-
խմբեց բոլորը ու յաղթեցինք, անկա-
խութեան տիրացանք:

Մուրճ հրամայեցաւ: Մուրճը ընդ-
հատեց իր խօսքը: Խորհեցայ, թէ ըսե-
լիքը վերջացուց: Քառորդ ժամ ետք,
կանչեց զիս մօտը:

- Գիտնական մը, - սկսաւ նորէն
օրհորդ Սաթենիկ, - Հազուադէպ ծա-
ղիկ մը գտնելու համար երկրէ-երկիր
կը թափառի եւ, ի վերջոյ, զիւրի մը
ծայրը, բարձր ժայռի մը ստորտը կը

տեսնէ իր փնտռած ծաղիկը, որուն ան-
կարելի կ'ըլլայ հասնիլ: Մօտը պղտիկ
ողայ մը կը նշմարէ:

- Տղաս, - կ'ըսէ գիտնականը, - ե-
թէ մէջքդ պարան մը կապեմ ու վար ի-
ջեցնեմ քեզ, կրնաս այդ ծաղիկը ինծի
բերել:

- Կրնամ, - կ'ըսէ աղան, - պայմա-
նաւ որ հայրս բռնէ պարանին ծայրը:
«Պարանին ծայրը», հառայեց կոյրը,
եւ անմիջապէս իր պատմած օրինակով
պարզեց միտքը:

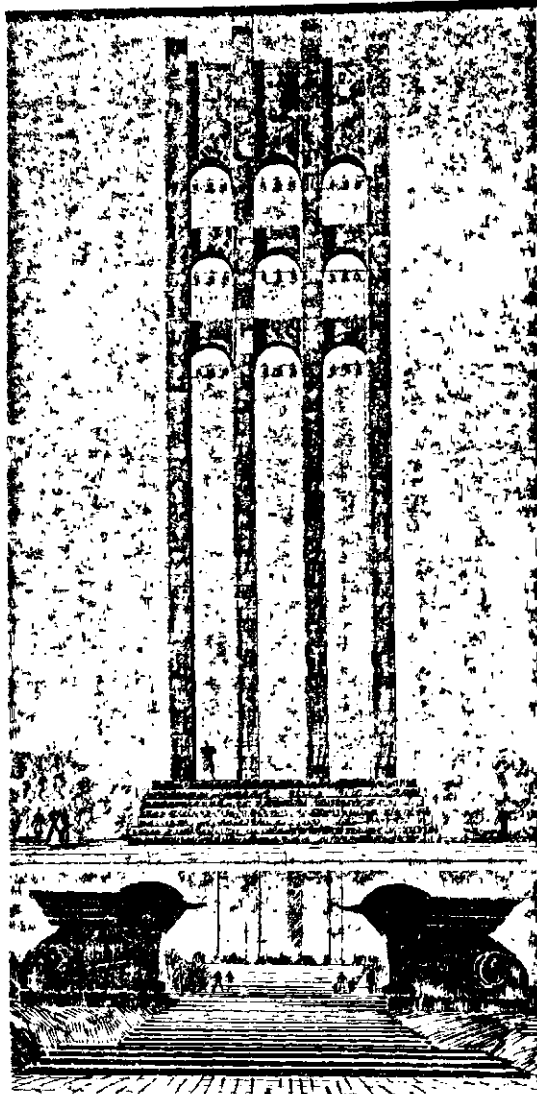
- Մենք միշտ մեր պարանին ծայրը
օտարներուն յանձնած ենք եւ այդ պատ-
ճառով միշտ ալ աղէտներու հանդիպած:
Միայն 1918 Մայիսին, մեր պարանին
ծայրը Արամ Մանուկեանին յանձնեցինք
եւ արդիւնքը վայելեցինք, անկախու-
թեան տիրացանք, փրկուեցանք...:

Սիրեցի կոյրին զազաւարները: Ան
մեզմէ լաւ պեղած էր պատմութիւնը եւ
բաց աչքերով կոյրերէն շատ աւելի լաւ
կշռած դէպքերը:

Ձինք կուրանոց առաջնորդող կինը
եկաւ ու երբ մեկնելու վրայ էր, կանչեց
զիս մօտը ու ըսաւ:

- Մայիս 28-ը յաղթանակի օր ըլլա-
լի զատ, նաեւ զատ առնելու օր է, պէտք
է դաս առնել, դաս առնելու եզրակացուց ու
մեկնեցաւ:

Ն. Վ.

Սարգսյանի Բաշարձան-գանգակառուի

Պ. ՄՆԱՊԵԱՆ

ԱՂՔԱՏՆԵՐՈՒՆ ԱԻԱՆԴՈՒԹԻՒՆԸ

Երկրորդ աշխարհամարտի վախճանը աւետող լուրերը հազիւ հաստատուած՝ մարդիկ, մեծն ու փոքրը, ուղի ելան եւ Երուսաղէմի մեծ ու փոքր զանգակները շտուած պուսթիլումով լեցուցին մթնուրբը:

Միւս բոլոր ժողովուրդներուն վերէն նայող ցեղակրօն Գերմանացիներու նկատմամբ եկած էր, ու խնդութիւն էր ամէն կողմ, տարածափիւռ, պայթուցիկ խանդավառութիւն:

Դասերը ընդհատուեցան անմիջապէս: Փոխ տեսուչը կարգի գրաւ մեզ եւ ուղղուեցանք դէպի մայր տաճար: Զանգակներուն աւետարէր զօղանջին ի լուր, ժողովուրդը արդէն խոնուած էր հոն:

Թափօրի մը զլուխը անցած՝ դահլիճէն վար իջաւ նաեւ պատրիարքը:

Շուտով ստեղծուեցաւ տօնական մթնոլորտ մը: Բուրվառները շարժեցան: Առաջացանք «Հրաշափառ»ին կըսոյթով: Պատրիարքը Գլխադիրին առջեւ խաչակնքեց, ծնրադրեց: Սկսանք ուրիշ շարական մը. «Այսօր երկնայինքն ուրախացան ընդ երկրաւորացս նորոգման»: Պատրիարքը աւագ խորանին առջեւ եւս աղօթեց, ապա, դառնալով ժողովուրդին՝

«Յաղագութիւն թողում ձեզ, զխաղագութիւն զիմ տամ ձեզ»...

- Աշխարհի բոլոր ժողովուրդները

խաղագութիւն կը շնչեն այս պահուն, - սկսաւ պատրիարքը, - ամէն մարդ ցընծութեան մէջ է, պատմական օր է այս օրը, տառապելոց մխիթարութիւն բերող օրհնեալ օր:

Ժողովուրդը լարուած ուշադրութեամբ կը հետեւէր քարոզին: Անձկութեամբ սպասած էր այդ օրուան, յոգնած էր, ոչ ոք ունէր խաղագութեան՝ «Յաղագութիւն թողում ձեզ, զխաղագութիւն զիմ տամ ձեզ»...

Իր խօսքը աւարտելէ ետք, քարոզիչը, նոյն հանդիսաւորութեամբ, օրհնեց թշնամին հարուածող բանակները, ոգեկոչեց զոհերուն յիշատակը ու զօղանջող զանգակներուն հետ, ու տաճարին մէջ խոնուած բազմութեան մտնակցութեամբ՝

Տէր Ողորմեա, Տէր Ողորմեա,
Տուր աշխարհիս խաղագութիւն

Աղօթքը չէինք աւարտած տակաւին, երբ անդրադարձայ, թէ Մայիս էր ամիսը ու յիշեցի ուրիշ Մայիս մը, մե՛ր Մայիսը, Մայիս ամսու մը միահամուռ թափով զօղանջող մեր զանգակները յիշեցի, վեց հարիւր տարիներու ընթացքին առաջին անգամ զուարթօրէն լեզու ելած մեր վեց հազար զանգակներուն Հրաշալուր զօղանջը, զօղանջին հետ մեր յաղթա-

պանծ կարիճներուն տողանցքը, ժողովրդական թափօրներն ու ալեծածան դրօշները: Բանաստեղծի մը էջերուն մէջ չանդիպած էի անոնց, եւ բանաստեղծին ձայնագրած լուսանկարներուն հետ ես այն ատեն լսած էի արեւմտախոս մեր հողերուն արթնցող շունչը, տողանցող բանականներուն հետ տեսած՝ մեռելներուն ժպիտը, ծփացող դրօշներուն ներքեւ՝ աւերակներէն բխած լոյսը:

Մերադէր Տէր Ողորմեա երգած պահուս՝ նոյն ձայները արձագանգեցին հողերին, նոյն պատկերները կրկնուեցան, բայց մեր զանգակներուն պարզեցած հրապարտութեան փոխարէն՝ այս զանգակները տիրութեամբ համակեցին գիւս, ընդհանուր ուրախութեան մասնակցելու թափս կոտորեցաւ մէկէն, փոխանակ աղօթելու, հայհոյելու տրամադրութիւն մը թափ առաւ սրտին ու սրբազան տաճարին մէջ սկսեց հայհոյանքներ ծռելու, հայհոյեցի այս յաղթանակը այնքան բուխ արտով տօնող պատրիարքին ու վարդապետներու դասուն: Ասոնք պղտորած էին ներքին ջուրերը, մեր Մայիսին ու մայիսեան մեր կարիճներուն հանդէպ իրենց տածած աւելութեամբ, ապերախտութեամբ, ասոնք՝ որ ուրիշին յաղթանակը կը փառերգեն հիմա, ուրիշին նահատակելը կ'ողբկոչեն, ասոնք՝ Տէր Ողորմեա, ասոնց՝ Տէր Ողորմեա...

Տարբեր, տարբեր մարդիկ էին ասոնք եւ մեր միջեւ հասարակաց գիծեր իրապէս չկային:

Ես ծնած էի ուրիշ միջուորտի մէջ, մեծցած՝ ուրիշ աղօթքով, լեցուած՝ ուրիշ աստուածներու հմայքով: Քաջայաղթ մարդաց հանդէպ յորդ սիրտ մը կը կրէի ու յորդեցայ այս տան սեմին ստեղծ դրած վայրկեանին, յորդեցայ ու նոյն պահուն թան մը խորտակուեցաւ հողերիս: Ի՞նչ գիտնայի, թէ մեր հերոսներուն յիշատակութիւնը հերետիկոսութիւն կը ներկայանայ հոս: Ի՞նչ գիտնայի, թէ Դաշնակցութիւնը աւազակներու ու դաւաճաններու կողմակցութիւն համարող մարդեր կան աշխարհի մէջ: Ինձի հա-

մար տարբեր խորք, խորհուրդ ունէին անոնք, ամէն բանէ վեր դասուած ու պաշտամունքի առարկայ սուրբեր էին, որբութիւններ, գիտակցութեան ամբողջ շրջանին, սիրտս անոնց հաշուոյն տրոփած էր, անոնց փառքը երգած կամ պոռայած էի ամէն օր, ամէն օր ցնծութիւն, Պանք Օթօման զրաւուած է, մի ժամուան մէջ Մազրիկ ցեղը ջնջուեցաւ, ի զէն ի վրէժ՝ ամէն օր: Գիտէի՝ որ բռնաւորներ, սուլթաններ, թալապախներ եղած են մեր կեանքին մէջ, գիտէի՝ որ անոնց դէմ հսկանելի ծառայած են, առիւծասիրտ հազար առիւծ, երկունքի բռնուած կը տարող հայութիւնը, Դաշնակցութեան ցանած սերմերը օրնութեան պէս ծլարձակած էին սրտերուն, ձայն մը հնչած էր ու սրտերը թունդ-թունդ ելած էին, ուրիշ ձայն մը ով որ քաջ է, ի՞նչ կը սպասէ հարցուցած էր, ու քաջերը չէին սպասած, ելած էին ոտքի, ոտքի ելլողներուն կողակցէք աղերք ըսուած էր, ու տղերքը կոտուած էին, ու տղերքը ծունկի բերած էին թշնամին, կեցցէ՛ չայաստան, ամէն օր կեցցէ՛ չայաստան:

Այս պարունները, ամբողջ վեց ամիս, ստիպողական լուսութեան մը դաստապարտիւն ետք, խաղաղարար այս զանգակներուն ի լուր, եւ ի տես մարդոց զուարթ երեւոյթին՝ անխառնած, կողովատուած պատանիի դառնութիւնս աւելի սատկացաւ եւ Տէր Ողորմեան սանցաւ շրթներուս:

Վերադարձանք դպրոց, միտքս չվերադարձաւ սակայն ինձի, զնաց հեռուն: Յիշեցի նախակրթարանի պատմութեան ուսուցիչս, որ անցեալ տարի, Մայիս ամսուն, իր բոլոր պահերը յատկացուց մեր անկախութիւնը կերտող կարիճներուն ու հերոսամարտներուն: Յիշեցի իր յուզումը, յորդումը, դէպքերէն, գէմբերու անօրինակ սխրագործութիւններէն բխած իր վարակիչ ոգեւորութիւնը, արցունքները երբեմն: Առանց հացի, հագուստի, երգիքի՝ ժողովուրդ, ատանց զէնքի, փամփուշտի՝ բանակ, հայրենի-

քի ապրումով գինուած ահարկու ամբողջութիւն, խոհի, խօսքի, բազկի մեծեր՝ Արամ, նազարբէկեան, Անդրանիկ, Սիլիկեան, Դրօ, Փիլրուսեան, ուրիշ մեծազործներ, թշնամիին մահասփիւս զընդահերուն վրայ խոյսցող մեր հրեղէն ույրուածին:

Ուսուցիչը կը պատմէր, առանձին անձերու կուպուած առանձին դրուագներ կը թուէր, կու տար անկրկնելի մանրամասնութիւններ եւ իր խօսած ատեն եւ նստած չէի կընտր մնալ, ամբողջ մարմինս կ'ետար, ոտքի կ'ելլէի, վազելու, բացուելու տենչ մը կը մտրակէր զիս, պոռալ կ'ուզէր սիրտս, երգել, սլանալ, հասնիլ Արարատի շուքին, համբուրել արմաթաթախ հողը, քայներուն հեռքերը, նշխարները: Այնքան կը սիրէի հերոսները, հերոսները ի պատուի էին մեր ամբողջ գիւղին մէջ, մեր գիւղին մէջ հերոսները աւազակ, հայրենազաւ, արկածախնդիր անուանող մարդեր չկային: Հոն տարբեր էր կեանքը, որտաքուի, արբար, Մաննոյ զլիւին ամէն օր ազատութեան զբօշակ կը փայլէր մեր գիւղին մէջ, հերոսը կը մոնչէր եւ Սուլթանը կը դողդողար, մօտինը իւր նպատակին կ'ուզուէր եւ ոռնալով վար կ'իյնար Քէօսէ Պինդաչին: ամէն գիշեր մենք մեր մէջ կ'ունենայինք արնահեղ Գէորդը, Անդրանիկ Փաշան, Սեբաստացի ընկեր Մուրաւը, չորրորդ գնդի հրամանատար քաջ Քեռին, վիթխարի պէս կտրին Սեպուհը, պանծալի Համազասպը, ամէնքը, կուրծքէն չորս գնդակ ստացած ու կրկին հըրացան պարպող կարնեցի Գարեգինը, վէրքերով լի հազար Ծեռայի, Հայաստանի փառք ու պարծանք հազար արի:

Ի՞նչ ազուրդ էին մեր օրերը, մեր գիշերները:

Ձինդազարէն ետք, իմ ժառանգութեանս Հակադրուած մտայնութիւնը աւելի թունաւորեց կեանքս: Մօտեցող Մայիս 28-ին հետ՝ վերաւորանքը աստիճան մը աւելի գզացի, նախօրեակին՝ աշխարհը ամբողջովին մթնցաւ: Այդ հրաշափառ օրը սովորական օր պիտի ըլլար, դպրոցը՝ բաց:

Երեկոյեան ամէն մարդ, ամէն ինչ անհանդուրժելի թուեցաւ ինծի: Բակի արեւելեան անկիւնը, ծառի մը կլօթնած՝ կը մտածէի ելքի մը մասին, երբ հետուն նշմարեցի աւարտական դասարանի ամէնէն լոակեաց, մոայլադէմ ու դատան տղան՝ Վարադգատը: Եկաւ, կանգնեցաւ քանի մը քայլ անդին, հեղ ո՞ր խուզարկեց շուրջը եւ շտապ քայներով գիմեց դէպի իսպախար: Վայրկեան մը շանցած նորէն երեւցաւ, նորէն խուզարկեց շրջապատը եւ ուղղուեցաւ իմ կողմս: Տեսաւ զիս: Կանգ տուաւ գիմացս: Ձախորժեցայ իր ներկայութենէն: Կռուելու արամազրութիւն մը խմորուեցաւ մէջս յանկարծ: Հոկայ ուժ մը կուտակուեցաւ սրտիս:

- Հը՛, - սկսաւ դուրսը երեքցնելէն: Վեցցէ՛ Հայաստան, ըսի մտքէս:
- Այս ի՞նչ բանաստեղծական մեկուսացում:

Վեցցէ՛ Մայիս 28-ը, ըսի նորէն իւրովի:

- Ինչո՞ւ լուս ես:

Վեցցէ՛ Դաշնակցութեւնը, ըսի դարձեալ լուսեայն, այս անգամ ուղղակի աչքին նայելով:

- Վաղուան դասերդ պատրաստած ես:

- Ո՛չ:
- Ինչո՞ւ:
- Ձեմ դիտեր, անա՛նկ:
- Իս գիտեմ:
- Ի՞նչը, - հարցուցի խուճապի մատնեւ:

- Պատճառը, տխրութեանդ պատճառը, առանձնութեանդ պատճառը:

Չխօսեցայ: Կասկածելի իր յայտնութիւնը աւելի խորացուց կասկածներս: Մէկը զիս հետապնդելու պաշտօն տուած էր իրեն արգեօք: Կարծեցի, թէ թակարդի մէջ բռնուած եմ: Սիրտս թունդ ելաւ: Արդէն չէի սիրեր այս տղան ու հաստաքեննիլի իր գերին մէջ ուղղակի խորչանք կ'ազդէր վրաս:

- Ինչո՞ւ մէկէն լուցիլ:
- Աստուած սիրես, հանգի՛ստ մզէ

դիս, - ըսի գայլընթ մատնող շեշտով մը:

- Յիմա՛ր դաշնակ:
- Կեցցէ՛ Դաշնակցութիւնը, կեցցէ՛

Մայիս 28-ը, կեցցէ՛ Հայաստան, - մը-
որնչեցի կատաղութեամբ, - վաղը ես
կը մեկնիմ, կեցցե՛ն, - կրկնեցի ու պատ-
րաստուեցայ դիմադրուել Հաւանական
ամէն հակադրեցութիւն:

- Կեցցե՛ն, - արձազանգեց յանկարծ
Վարդազատ, - կեցցե՛ն, - զորոսց ու
սկսաւ որոտընդոտ ծափահարել: Հրա-
մայեց որ ծափահարեմ նաեւ ես: Հետե-
ւեցայ իրեն:

- Աւելի՛ ուժով, հազարներու, մի-
լիոններո՛ւ փոխարէն, ամբողջ օրտով,
ամբողջ օրտով կեցցեն:

Ազիկցայ մնացի: Ո՞վ էր այս աղան,
ո՞ւր էր մինչև հիմա, հիմա ի՞նչ ըսել
կ'ուզէր: Առեղծուածի մը առջեւ զգացի
մէկէն ինքզինքս, կարծես երազի մէջ էի:

- Հետեւէ ինծի, - ըսաւ:

Իջանք խաղաղար ու կանգ առինք
ծայրամասին:

- Վաղը Մայիս 28 է, - վերսկսաւ
Վարդազատ:

- Այո, վաղը Մայիս 28 է, - ըսի
դառնութեամբ:

- Ամէն տարի, Մայիս 28-ին, ես
հիւանդ կ'ըլլամ:

- Ինչո՞ւ:
- Սովորութիւն է:
- Հիւանդութիւնը:
- Հիւանդութիւնը:
- Զարմանալի է:
- Զարմանալի չէ՛: Անկախութեան
սունին մասնակցելու ուրիշ միջոց չկար:
- Վաղը դարձեա՛ւ պիտի հիւանդա-
նաս, - Հարցուցի նորոգուած տրամա-
դրութեամբ:

- Ո՛ւ, Վաղը պիտի հոչակեմ սեփա-
կան անկախութիւնս: Այլեւս ոչ ոք կըր-
նայ բռնանալ վրաս:

- Ինչպէ՞ս:
- Մէկ ամիսէն կը մեկնիմ:
- Վարդազատ պիտի չըլլա՞ս:
- Վարդապետ: Գիտի՛նն անցնին
բոլոր վարդապետներն ու վարդապետու-

թիւնները, որոնք հայրենիքին համար
հեղեղօրէն թափուած արեան հանդէպ
երկիւղած պաշտամունք չունին, չեն ու-
սուցաներ: Ես կը մերժեմ անորոշ սուր-
բեր մեծարող ուխտերու մաս կազմել:
Ուրիշ սուրբեր կը կանչեն ինծի, մեր
հրասիրտ, հրաշուի քաջերը: Անոնց ըն-
ծայած պատարագս լուս պատարագ էր
ցարդ, բարձրաձայն պատարագի մը կա-
թօրը կը տանջէ զիս հիմա:

Վերջին բառը արտասանած պահուն,
Մայիսի բովանդակ քաղցրութիւնը հա-
զորդող հով մը մեղեդիացաւ ծառերուն
մէջ: Հովը երկրին կապեց զիս: Զգացի՛
որ վերը երկինք մը կար ու երկինքին
վրայ ամպ չկար, լոյս կար, լոյս կու
գար վերէն, լոյս՝ հեռուներէն: Երկար
չտեսց սակայն այս լուսողող երանու-
թիւնը: Զեմ գիտեր ինչպէ՛ս, Վարդա-
դատի հիւանդանալու պատմութիւնն ա-
ռած առաջին տպագրութիւնս մթազնե-
ցաւ իսկոյն: Կրաւորական այս ոճը իմ
ոճս չէր: Զհամբերեցի:

- Հինդ ասրի առաջ նոյն կարօտը
չունէի՞ր:

- Ինչպէս թէ չունէի, ունէի՛:
- Ինչո՞ւ այն ատեն չմեկնեցար:
- Ինձմէ առաջ մեկնած բարեկամ մը
արգելք եղաւ: Մեկնիլը լուծում մը չէ՛-
րսաւ բարեկամս ու թելադրեց որ մնամ,
չարունակեմ աւանդութիւնը:
- Հիւանդութեան աւանդութիւնը:
- Աղքատներուն, ծարաւներուն ա-
ւանդութիւնը: Մերունի վանական մը
սուած էր իրեն հիւանդանալու խորհուր-
դը եւ ինք, չորս տարի շարունակ, Մա-
յիս 28-ը սօսած էր անկողնի մէջ: Այդ-
պէս ըրի նաեւ ես: Եկած եմ հիմա նոյնը
քեզի թելադրելու:

Աչքերս հեռացուցի իրմէ: Երկուտ-
թիւն մը սկսաւ խուլիլ զիս:

- Այս պարխապներուն մէջ, - վեր-
սկսաւ Վարդազատ, - դեռ կարելի է հե-
րոսներուն խունկ ծխել, բայց դուրսը
դժուար է ուսուցիչ ունենալ մեծադղորդ
մեհնականը, հայաստանեայց այդ շուր-
դալից ջուրմը: յետոյ մատնադարանը
կայ, լայն ժամանակ, կարգա՛, բայց ջի-

ղերք, ընդարձակէ հորիզոնը եւ յետոյ մտածէ մեկնումի մասին: Այս համբերութեան համար, ապահով եղիք, հերոսները կը ներեն քեզի, մնա՛: Վաղը որեւէ հիւանդութիւն սարքէ ու վերջացուր: Ծո գացի:

Անմիջապէս առի որոշումս:

Քիչ անց, զարնուեցաւ յաջորդ օրուան հաշտին սերտողութեան հրակիրող զանգը: Առանց շահագրգռութեան աչքէ անցուցի դասադրքերս ու միւսներէն կէս ժամ առաջ, դիտու ռաստիկ ցաւ մը հընարելով՝ բարձրացայ ննջարան: Արաղ մը բացի անկողինս ու նոր անակնկալ մը ցնցեց էութիւնս:

Ֆէրքեր զետեղուած էին վերձակին տակ, այլո՞ւ մը, Եռագոյն կողքով երգարան մը եւ Հայաստանի Հանրապետութեան մէկ տարեդարձին նուիրուած պատիկ հատոր մը:

Այլո՞ւի կողքին գնդասեղով կցուած կարմիր ձեռագիր մը զարկաւ աչքիս: Կարդացի. — Հետեւէ՛ ազատներուն անկողնի քիւնն աւազուցաւ: Վարդապետ:

Ինչն էր ուրեմն, նորէ՛ն ինչը:

Մէկ-մէկ թերթատեցի բոլոր բնձաները, Աստուած իմ, ամէնքը հոն էին, բոլոր քովերը, փափախուոր, զինուոր, ձիւաւոր բոլոր պաշտելիները, նահատակները, բանաստեղծները: Որքա՛ն կարօտցած էի իրենց:

Տղաքը եկան: Պահեցի գիրքերս: Առտու եկեղեցի գացին: Բացի զանձներս: Յափշտակութեամբ սուղուեցայ անոնց մէջ, ընդհատուեցայ քիչ անգամ, բաղդատութիւններ ընելու փորձութեան վայրկեաններուն միայն: Երբեմն, նըժարներէն մէկուն մէջ կը դնէի շարականներուն փառաբանած սուրբերը եւ միւսին մէջ՝ մեր երգերուն ոգեկոյած տղամարդերը, այլ այս սրբապղծութեան համար ինչս կ'ընդվզէի ինծի դէմ: Ի՛նչ

նզովք որ կայ՝ բոլորը ինծի, ի՛նչ կրակ որ կայ բոլորը իմ գլխուն, ի՛նչ փոյթ, տրիւնս աւելի որոտման մեր որդիներուն հաշտին կը խայտար: Քարկոծուած, արիւնած, խաշուած վկաներուն համար՝ դեռ տեղ կար սրտիս մէջ, անոնց յայտնարեբա՞ծ մարդկային գիծերը մերթ կը յուզէին զիս, բայց ուղղակի՛ կ'ատէի ճգնաւոր կոշուածները, անապատականները, սիւնակեացները: Ինչպէ՛ս սերտ կ'ընէին մարդիկ աղօթել այս արտաւորներուն յիշատակին եւ չէին լմբաներ սրբութիւնը այն մեաներուն, մե՛ր ընտիրներուն, Վերջ յաղթեցին անօրէն բռնաւորաց հեղձամբ արեան իւրեանցը:

Միտքս չէր լմբաներ կատարուածը: Կը բորբոքէի, յետոյ նորէն կը վերադառնայի նկարներուն, երգերուն:

Ա՛յ, Ֆետայիներ, բա՛ն Ֆետայիներ, Ձեր մայրերը ձեզ զարպան:

Ամբողջ օրը՝ այսպէ՛ս: Դիտեցի, կարդացի, երգեր մըմնջեցի ու լիացայ: Երեկոյեան երեցաւ Վարդապետ:

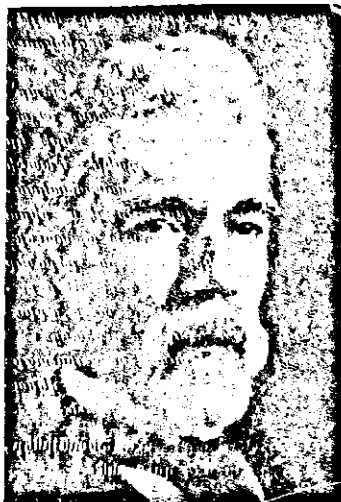
— Տօնակատարութիւնը լաւ անցա՛ւ, —

հարցուց զուարթ տրամադրութեամբ: — Ենտրակալ եմ, — ըսի, — շնորհակալ եմ տուած խորհուրդիդ համար, նըժիրած գիրքերուդ համար, շնորհակալ եմ:

— Ենտրակալութեան պէտք չկայ, միայն թէ՛ շփոռնաւ շարունակել աւանդութիւնը:

Չմոռցայ: Եարունակեցի: Իմ կարգիս, չորս տարի, ամէն Մայիս 28-ին, ճհիւանդ պառկեցայ, իսկ հինգերորդ տարին արդէն բոլորովի՛ն բաժնուած էի: Հինգերորդ տարին, Անդր-Նահաւրի Մեսրոպեան վարժարանի ընդարձակ բակին մէջ, Եռագոյն դրօշներու ծփանքներուն տակ փոթորկող հսկայ բաղձութեան մը հետ, ազատութեան տօնին, ի՛նչս ալ սազատօրէն փոթորկեցայ...

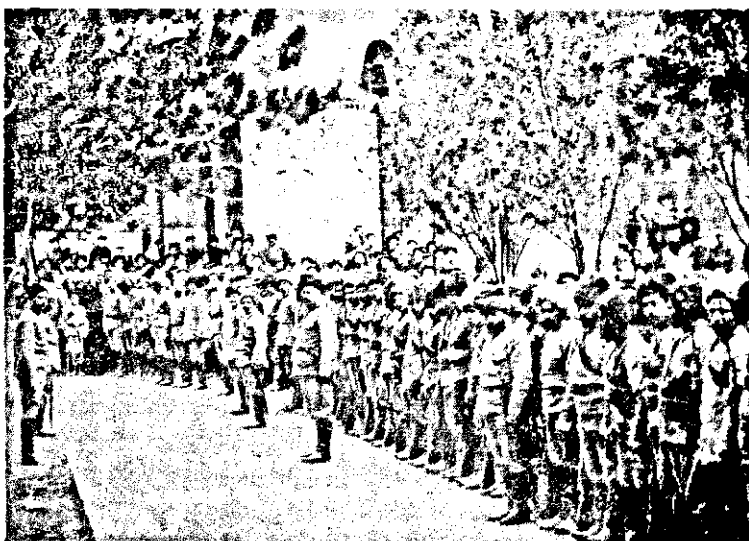
Պ. Ս.

Յ Ո Վ Հ . Ք Ս Ա Ջ Ն ՈՒ Ն Ի
(Ա . Վ ա ղ չ ա պ ե տ)

Ջ Օ Ր . Ա Ր Ա Ր Ա Տ Յ Ա Ն
(Զ ի ն . Ն ա խ ա ր ա ր)

Հայ կամաւորներու զօրահանդէս, Էջմիածնի մէջ

Լ, ՄԿՐՏԶԵԱՆ

ՄԱՅԻՍԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈԳԻՆ

Երբեմն, հանդիսաւոր առիթներով կամ խանդավառ պահերի, կարելի է լսել ժողովուրդային, թէ՛ «Հայաստանը (եւ Հայութիւնը) մէկ է ու յաւիտենական»։ Եւ մենք կուզուած ենք, թէ ինչի մասին է խօսքը, երբ դա արտայայտուած է բանաստեղծական կամ ճարտասանական տուածով։ Այդ դէպքում թերեւս եպստամուր ու Ծանրահիւս ասելիքներ ունենայ նաեւ Հոգեբանութիւնը։ Բայց սովորաբար Հետախոյզ միտքը չի դռնանում դրանով, երբ այդի ատել է ընդունում պատմութեան ու առօրեայ կեանքի Հասարակական եւ քաղաքական տուեալները, իրանի աշխարհի տարրերէն զրոհուածները։ Ուստի, թուած է, «Հայաստանը (եւ Հայութիւնը) մէկ է ու յաւիտենական» զազափարակերտ արտայայտութիւնը ճշմարտութեան մէկ կողմն է վերջապէս միայն։

Երբուրի, Հայաստանը Հայութեամբ է Հայաստան եւ առանց նրան Հիմնովին անըմբռնելի։ Հայութիւնն է, որ աշխարհագրական հասւ ու ինքնատուայ տարածութիւնը իրապէս եւ մտովին սօսուած է Հայրենական բարձրանութիւններով, իր շնորհ ապահովում նրա կենդանի ներկայութիւնը եւ իր զրոյթով վաւերացնում պայմանականորէն փոխազարծ հաւատարմութիւնը։ Ուստի ամբողջական Հայութեան հաւաքական շարժանիշներով է որ ճշդում է Հայրենական իրականութեան ինչ եւ ինչպէս լինելը։ Այստեղ Հասնում ենք այն Հանրածածո ձեւակերպման, թէ՛ «Հայրենիքները (եւ Ժողովուրդները) շաւիտենական են, իսկ վարչամեակերը անցողիկ»։ Իսկ այդպէս է, երբ Հայրենիքին հարազատ զոյգ աքլոր ազգային շնչափելի հաւաքականութիւնը տե-

ւում է իր Հիմնականում անխախտ դիմադրով եւ ամբողջական հնարաւոր ներգաշնակութեամբ, երբ տեղի ունեցող Հանրային փոփոխութիւնները հանդիսանում են պարզապէս ներքին՝ պահպանողական, շարժաւոր կամ, ասենք, արժատական կենդանի ուժերի ժամանակաւոր զերակցութեան արտայայտութիւններ, անխառնափոխ փոխանցումներ կամ էլ ընթացիկ տարուբերումներ, այլ ոչ թէ Հայրենամերժ ուժերի տիրապետութեամբ պայմանաւորուած խորտակիչ ժամակոյժեր։

Բայց երբ պատմական այլեւայլ իրազարմութիւնների Հետեւանքով ազգային հաւաքականութիւնը ճեղքուած է մարմնով ու մտայնութեամբ, երբ ներքին ու արտաքին զործոններ միջեւ վերանում են բաժանող սահմանները, այլեւս գրեթէ անկարելի է դառնում ճշգրտաշէլ ազգային դոյութեան պայթարի ոտըմանականութիւնները, ապահովել զործողութիւնների միասնութիւնը, - երեւան են զայլեւ Հայրենական իրականութեան տարբեր, երբեմն էլ անհայտ ըմբռնումներ եւ ընդամին զմիակ ու մեայուն Հայրենիքի՝ իրաբարձրօ պատկերացումներ։ Ուրեմն, անձեռնելի է Հայրենական իրականութեան հակասական պատկերացումներ դոյութիւնը։ Եւ Հենց այդ առումով է, որ շնեք վարանում խոսել Վայրենական Հայաստանի՝ ու նրա բնորոշ կողմերի մասին, ի արարերութիւն, եւ, ինչու՞ չէ, ի հակադրութիւն, թէ՛ կարելի է տանել, զմեւ Հայաստանների՝ (ներառեալ նաեւ թաղային ու արձարանային, մատուային ու խնամական «Հայաստանները»)։

Մայիսեան Հայաստանը Հանրածածո՞ իրո-

զուժին է և անՆլէլի գրեթով փաստագրուած պատմութեան կողմից՝ իր վաւերական գոյութեամբ ու թողած բազմակողմանի ժառանգութեամբ: Ուստի այդ Հայաստանի մասին խօսելիս՝ իր թիւն հանդիսանալ լուծելու կամ հետազարեան սեպագրեր վերծանելու հարկ չի զգուտու: Ամէն ինչ ըստ ամենայն յստակ է և պայծառ: Զետով ու իմաստով, 1918 թուի Մայիսին, մակընթացութիւններով ու սեղատուութիւններով հարուստ պատմութիւն ունեցող մի ազգ, սակեք ու կրկնեք, հայ ազգը, - որ զարբերից ի վեր զըզուած էր սեփական պետականութիւնից, իր կոտորածուած հայրենիքի նման կարկաչան էր տարբեր դրօշներ թակ ազատայ խոնարհուելու զանոնութիւնը ճաշակել, կրթել էր զըզանքներ և սոււն զուկեր, ապրել յայտի ու յուսահատութեան անընդմէջ ժամանակներ, եմթարիւնէ 15 թուի աւաւոր ցեղասպանութեան մահացու հորտուներին, - զանուամ էր իր գոյութեան հերթական խաչմերուկում, որհասական երկրներանքի առջև: Գիտեմք, որ հայութեան համար այն ժամանակ ստեղծուած պայմանները աւելի զան ծանր էին և ազգովին ընդժնուելու վտանգը ուղղակի՝ սպանուելից: Գիտեմք նաև, որ եզան ճակատամարտներ և մի բուռ հայութիւնը որեքի կառութեան շափանտով փաստորէն յայթական զուտ եկաւ ու կերտընց Հայաստանի Հանրապետութիւնը կամ փոխարեւարար ոտած՝ Մայիսեան Հայաստանը:

Ի՞նչ էր ներկայացնում այդ Հայաստանն իրենից, որը հայութեան շափանտի ժենամտանութեան կողմից պաշտուած էր և մինչև հիմա էլ շարունակում է, անտարակոյտ, աննուպն մտովին պայտուել, թիւ սմանց կողմից տակաւին եմթական է խնդանքի, տակնութեան կամ ուրացման: Այլ կերպ ասած, Մայիսեան Հայաստանն ունեցել է և անի կողմնակիցներ ու հակառակորդներ, և իր տեսակի ջրբածան գիծ է հանդիսանում՝ հանրային հոտանքերի որակն ու ուղղութիւնը որոշելու, դրօշաբարազ մտայնութիւնները կշիռքի գնելու և անհատ մարդկանց արեան բազադրութիւնը ժտուարապէս կասկեղու համար: Քանզի ամէն մի անմիջական վերաբերմունք, ինքնին հասկանալի է, ներքին որոշ իրականութեան հաւասարիմ արտայայտութիւնն է:

Մայիսեան Հայաստանը ամբողջ հաց ազգի պետութիւնն էր, սուանց վերապահութեան և սահմանափակումների: Հարկ կա՞յ արդեօք սահ-

լու, որ Հիար զասակարգային իշտաիչ քառանուններէ կամ պետական խարականութեան նոյնիակ հետաւոր արտադրութիւն: Այն հայրենական պետութիւն էր և սկզբունքով հովանաւորում էր նոյն հայրենիքին պատկանող ու երանահրաժեշտութիւնն ընդունող բոլոր զաւակներին: Իսկ սահասարակ որեւէ հայրենիքի ամբողջած սեւէ հաւաքակետութիւն չի կարող կազմուած լինել միայն կատարելապէս համարք ու համարակաւն անհամարից, սուանց յեակի և հոտարակաւն շերտուրման և մտանդակի բազմազանութեան: Ուստի շերտուրման անխտամփելիութիւնն ու հոգեւոր դրօշաբարազներէ բազմազանութեան անհրաժեշտութիւնը ազգովին պետակցելն էլ Հայաստանում հոնդիտացաւ անխտարակաւն սկզբունքի հիմքը, քանի որ այլապէս ամէն մի խարականութիւն իր հերթին կարող էր ննել ուրիշ յարակից խարութիւններ և սնունդ տալ մեն և փոքր յարթական անարգարութիւններին: Այսպիսով, ազգային ամբողջութեան սկզբունքային անձեռնմխելիութեան հաւատամքը Մայիսեան Հայաստանի անկեւազարբերից մէկն էր:

Մայիսեան Հայաստանը արտայայտութիւնը եզաւ հաւաքական այն դիտակցութեան, որ իւրաբանելու ժողովուրդը ի՞նչը պէտք է տնօրինի իր ճակատագիրը, սուալին հերթին յիմուել իր իսկ ուժերի վրայ և ապաստորէն դրօշաբար իր ընդունակութիւնները: Ինչպէս միշտ, սուանել ևս այն ժամանակ, մանաւոր Հայաստանի պարագայում, չէր կարող խօսք լինել մենամիտ մեկուտացման և ինքնազուհ լացման օգտին: Հայաստանը, ընկանարար, թի՛ իր շուրջը և թէ հոտաններում, որոնում էր նպաստաւոր կապեր ու բարեկամներ: Բայց երկրի զաղաքակտանութիւնը սկզբունքորէն բիւում էր ինքնուրոյն և ինքնազուր գոյութեան հրամայական շահերից, սուանց արտաքին որեւէ կենարտից անպայման հրահանք կամ խորհուրդ սպասելու և ըստ այնմ էլ հնազանդորէն կողմորոշուելու: Եթէ ուրիշներէ կամ ընտարակիցի որէնք համարուելու լինէր հայութեան համար, ապա մի Հանրապետութիւն էր ստեղծուել, ո՞չ երկրի օտմանները կ'ընդարձակուէին ու ստախճանար կը մտնեային թնական կրքերին, ո՞չ ներքին ազգային դաման ու բիւրեղացման յարժում կը մեռարկուէր, ոչ էլ սահասարակ որեւէ թէկուզ համեա յատախաղացում կը լինէր: Մինչդեռ

Հայութիւնը իր թոյլ ուժերով, առանց հզոր ու մեծաշունչ հովանաւորների, համեմատաբար կարճ ժամանակում ուժի կանգնեց ու որոշ տեղ զբաւեց արեւելի տակ, ինքնավարահոգութեան դրսեւորելու եւ նոյնպիսի արժանիքներ դառնաբերակելու համար Մայիսեան Հայաստանը անպայման հաւաքական կեանքի դպրոց հանդիսացաւ:

Հայաստանը հայկական պետութիւն էր, բայց քաղաքակրթութեան պահանջները համաձայն՝ պէտք է բաւարար զոչապառ տար նաեւ Երկրի աշխարհի քաղաքացիներին: Եւ հաստատուած գեոմոնարխական վարչակարգը դրա լաւագոյն երաշխիքն էր: Նոյնիսկ եթէ Հայաստանում բացառապէս հայեր ապրելու լինէին, դարձեալ գեոմոնարխական վարչակարգը առանց այլեւայլութեան եւ կենսականօրէն անհրաժեշտ էր: Բանգի իւրաքանչիւր ժողովուրդը համար իր Ֆիզիքական գոյութիւնը ապահովելը սոսկ առաջին քայլն է եւ լիարժէք հաւաքական կեանքով ապրելու համար դա ակնյայտօրէն բաւական չէ: Առանց քաղաքացիական շինարարական ազատութիւնների հեռանկարական ապահովելու հարաւոր չէ ակնկալել տեղ-ծաղրեմական ուժերի արդիւնաւէտ դրսեւորում ու նաղելու, լայն շարունակելի ընդհանուր բարեկարգութիւն ու բարգաւաճում: Իսկ հիմնական ու ընթացիկ ապստոսութիւնները հրաշտաւորելու ամենակատարար միջոցը մեր ժողովրդի վրայ առայժմ ու թերեւս ընդմիշտ գեոմոնարխական վարչակարգն է: Եւ հաւաքական իմաստալից հասունութեան այդ վկայականը տուեց Մայիսեան Հայաստանը:

Փաղաքացիական ազատութիւնների հռչակումով, անշուշտ, չի ապաւում հասարակութեան ամբողջ անդիշտը: Այդ հիման վրայ հասարակութիւնը ուղիներ է որոնում նորանոր համակարգը՝ անհրաժեշտ իրականացումների համար՝ անտեսական, մշակութային, կենցաղային, հոգեւոր եւ այլ ասպարէզներում: Այստեղ է որ իրականում դրսեւորւում են տուեալ հաւաքականութեան ներքու-կարողութիւնները, փորձում նրա յաւակնութիւնների վաւերականութիւնը, ձգտումների սրժանհարուստութիւնը, տեսակարար յաւկոթիւնները: Մայիսեան Հայաստանը տակաւին սկիզբ էր եւ չէր կարող հրաշալուրէ միջոցներով իրագործել ա՛յն, ինչ որ աստեղծակները ու նոյնիսկ ասիլի երկար ժամանակների աստիճանական կրտսակման արդիւնք կարող է լինել: Բայց առանց այլ-լեւայլութեան եւ անվերապահօրէն կարելի է

պնդել, որ հաւաքական յառաջդիմութեան ճանապարհը լիովին բաց էր եւ հայութիւնը անպայման համաբալլ պիտի ընթանար առաջաւար մարդկութեան հետ, որովհետեւ ա՛յլ էր դերը իրոյն չհիմնական ձգտումը:

Այս համառօտ մեկնակերպումներից իսկ երեւում է, թէ մ'ըն էր Մայիսեան Հայաստանի զիմաղիմն ու ճանապարհը, Բայց իրերի բերմամբ խորհրդախնայուած Հայաստանի անունով ժամանակին առաջ քաշուեց նաեւ ճշմարիտեան Հայաստանից նորաթուփ նշանախոսքը: Ճշմարիտեան Հայաստանից ուրիշ նիւթ է եւ այստեղ երանով դրադուելու հարկ չկայ: Բաւական է յիշել միայն, որ հսկայ Թուրքական թափ զտնուսող եւ կոմունիստական ազատամերթ ու ազգամերթ զազափառութեամբ հասնող զբոյն ներքոյ՝ Հայաստանի զեկազարութիւնը, ինչ անմեղից էլ որ կազմուած լինէր, սարիչ թան չէր կարող հըրչակել, քան ճշմարիտեան Հայաստանին հակադրուող իբր ճշմարիտեան Հայաստանը: Եւ եթէ վերջինս իսկապէս լիովին լինէր այն, ինչ որ ցանկանում էին կրեմլեան զուղութեան որ եւ համաշխարհային կոմունիզմից ինքնուշ լիազորները կամ նրանց հայազգի՝ ներսի ու դրսի մանկաւորները, այն ժամանակ ոչ Հայաստան կը մնար, ոչ էլ այդ մասին երբեւէ խօսելու որեւէ պատեհութիւն կը լինէր, ինչպէս էլ որ այն կոչուելու լինէր: Սակայն Հայաստանում ժողովուրդն է, զերազանցապէս մարդիկ են սպորում եւ հայեր, ուստի նրանք չէին եւ չեն կարող որեւէ զեով դուրս գալ հայրենական հարազատ շաղկից, ուրանալ մեծաշուն Հայաստանի հրամայականը եւ թիփեւամտօրէն հակադրուել հայկական բազում սերունդների պայքարի զեով մեղք բերուած հաւաքական նուստումներին:

Մենք թեւ կարից չէինք ունենալ ճշմարիտեան Հայաստանն արտայայտութիւնը երբեւէ գործածելու, կի՛ն տանումեակներից ի վեր հրուպարակի վրայ գոյութիւն չունենալ ճշմարիտեանը: Բայց զէթ պարզապէս համեմատութեան համար անհրաժեշտ էր այս պայմանական անխտուած, ցոյց տուլու համար, թէ ինչ կար արդէն Մայիսին, երբ միւսը՝ ճշմարիտեանը, յաւըրդեց նրան: Մենք քաշտահեղեղ ենք ճշմարիտեանը անցած ճանապարհին, խորտուրտութիւններին ու հակաութիւններին, այսօրուայ ճանդրուանին: Եւ զիսկեք, որ օրացուցային չըրջանակում նոյնմերթը չի կարող Մայիս գտնուի

ու նրան փոխարինելու Ռայց կեսերի ընթացքը զուտ օրացուցային սկզբունքներով չի որոշում եւ արժեքների նուրբազեւթեան մէջ նախորդ ու յաջորդ, հին ու նոր չկայ: Միշտ էլ նարարար են այդ արժեքների ինչպէս անշատուներ, ախպէս էլ վերադարձ ու վերամշակութեան, զանի որ ժամանակը բաժանելու կարողութիւնից բացի ունի նաեւ անպայման միայնիւն կորողութիւն: Եւ սեւ աշտակ է, որ վերառին մեր աշխարհը: Եւ սակայն Ռայցիսեան Հայաստանի մոտակեան պատկերը ու ժողով խորհրդանութիւնները՝ նրա ժառանգութիւնը սերունդներին փոխանցող ուղու մասին:

Ճիշդն ասող լուսերն են զարեանում այլապէս նշանակութեամբ, մին ժառանգ պարտութիւնով ընազանցական ու անհեղձկային խորհրդաւորութեան լզարտով: Դա եւս, անշուշտ, անելի զան նարարար է: Ռայց ասեալ զէպքում մեր պատկերացումը անամենա մտայնի է, եթէ կարելի է ասել, զօգտագործական է: Մենք նկատի ունենք ընդհանուր յայտարարի բերումն հաւաքական կենսափորձը, զորս զարձան կանգն ու իմաստութիւնը, ժամանակի ու արարութեան ոլորտներում լուծուած մշտագոյ ներկան: Այն ամէնը, ինչ որ կենսական մղումների շնորհիւ կաթիլ-կաթիլ կուտակուելով՝ զանուած է ծովածուայ ու արեւմտեան ամբողջութիւն, ասպս հասարակայնորէն լողանում եւ վերառին բաշխուած աննրբական աստատութեամբ, իր արարական շնորհ օճելով անմեւարուած գոյութիւնները: Հաւ երկուսիսն ուրիշ էլ անի իր անակներն ու մակարդակները, զգողական ու վնասողական յատկութիւնները, զարծողութեան շատաւորները, այլապէս բոլորովին անբացատրելի կը մնային անհասկանալի եւ հաւաքական բազմակի լինուածն ու ներհակութիւնները:

Այս ասումով է, որ ինչատակում ենք Մայիսեան Հայաստանի Ոգին: Այն որին, որի համար Հայ սերունդները երազել, պայքարել ու ապս մի որ էլ մարմնաւորել են, ժառանգութիւն թողնելով մեզ ու մեզից յետոյ կկողներին: Գիտե՛ք, որ դա ամենաբն մտայնի մասին:

Թիւն, սեփականութիւն չէ եւ երեւի չի էլ կարող լինել: Ռայց ընդգրկելով Հայաց պատմութեան ու սրտումների ընթացքում ազգայնորէն արարչադրձուած մեծագոյնն ու լուսարձիկ՝ փաստորէն ամենից վաւերական, համազային, մայաւն արժեքն է, ընդունելի բոլոր նրանց համար, ուրիշ իրենց իսկութեամբ զանուած են նայական շրջանից ներս, զխանցարար թէ ընազարար: Այնք զէպի մախ լարեուելու լինեն նրանց, թէ՛ մախից ալ: Դա Հայաց հարկներից ըստ կարելուս անմեծախելի ինքնութեան եւ Հայ ազգի ինքնիշխան գոյութեան սկզբունքն է, ի հակադրութիւն եւ ի սարբերութիւն ամեն անսակի ներքին կամարկութեան, ժուրացութիւնների, ինչպէս եւ ինքնակոչ ու իրր փրկարար արտաքին թելազանքների:

Մայիսեան Հայաստանի ոգին կնթակայ չէ արժեքների հնութեան ու նորութեան անդողիկ օրէնքներին: Ընդհակառակն, նա ինքն է, որ որոշ ոլորտում ընթաց է ապիս նրանց, զանի որ հարցը ներկայանում է ո՛չ թէ Նի ու նորի, այլ հարազատութեան եւ անհարազատութեան կերպարանքով, եւ զանի որ մարդկային ու ազգային ազատութեան հաստատող չի կարող սանձանսփակուել սոսկ այս կամ այն ժամանակի, երկուստի կամ սերնդի շրջանակում, այլ հնից այդ Ազատութեան մէջ է որ մեւ ու կէլն են մեռք բերում այլեւայլ օժանդակ կամ ստորագաս նկատառումները: Այս պայմաններում յաղթութեան ու պարտութեան հարց էլ չի կարող ծագել: Եթէ Մայիսեան Հայաստանով մարմնաւորուած ու օրինականացուած գաղափարը այսքան վառ ու կենդանի է Հայ մեծագոյնուած բազմութիւնների մօտ, նրանց ազրեցնում, ներշնչում եւ ժողով է նորանոր՝ բուռն կամ խաղաղ նուիրական մագաղանները եւ ապա աննահանջ հոսանքով ու սիրով կտակում նորարաց ու նորահաս սերունդներին, դա նշանակում է, որ նա զիմացել է ժամանակի այրող փորձութիւններին ու յարաբերական անմահութիւն ապահովել:

Հ. Մ.

ՏԱՐԵԿԱՆ ԲԱԺՆԵԳԻՆ

ԼԻԲԱՆԱՆ 22 Լ. ՈՍԿԻ
ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ 8 ՏՈՂԱՐ
ՀԱՏԱՎԱՅԱՌ 5 Լ. ՈՍԿԻ

Վարչութեան հասցէ.—

G. SASSOUNI

Rue Sélim Boustani,
Beyrouth-Liban

digitized by A.R.A.R.®

